

5

96 217





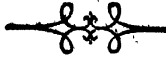




2/50



# कुमारसम्भवम् ।



अष्टमसर्गावधिसप्तदशसर्गपर्यन्तम् ।

महाकवि-श्रीकालिदास-प्रणीतम् ।



पश्चिमकुलपतिना,

दि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचितया व्याख्यया समलङ्कितम् ।

पश्चिमसंस्करणम् ।



RMIC LIBRARY	
Acc No.	96217
Class No.	8912L
	KAL
Date	30.5.77
By	JAC
	ASH
	ASH
By Card	ASH
Checked	ASH

कालिकातानगर

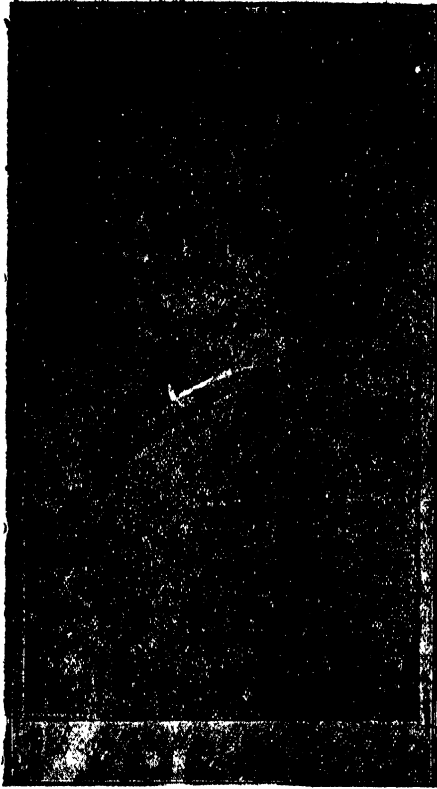
कालिकाता यन्त्रे

मुद्रितम् ।

१९८०







पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDITA KULAPATI

JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.

*Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.*

## विज्ञापनम् ।

—००—

अष्टमसर्गावधिसप्तदशसर्गपर्यन्तस्य अस्त्रीचरभागस्य एतद्देशे प्रायशीऽनुपलब्धान्, तदव्याख्याटमिष प्रामाणिकैः कौशिकप्यव्याख्यानात् सप्तमसर्गान्तमेव कुमारसम्बन्धं काव्यमिति बहुभिर्मन्यते । किन्तु १८८४ संवत्सरे मार्सेलसाहेबेन दाक्षिणात्य-देशादेकं पुस्तकमाहृतं तत्पुस्तकञ्च काशीविद्यासुधानिधिसभासद्वैरतो गौलासुदे-श्रीयपुस्तकेन सङ्घ संवाद्य काशीविद्यासुधानिधि यन्त्रे एतत् मुद्रितमासीत् । एतस्य रघुवंशकृतकालिदासप्रणीतत्वाप्रणीतत्वाभ्यां सन्देहे यद्यपि विङ्खशास्त्रिणैव निर-न्वयि । तथापि ततोऽरिक्तहेतुप्रदर्शनेनैतस्य रघुवंशकृतकालिदासप्रणीतत्वं निर्णीयते । तथाहि यदि तेन कविचूडामणिना अन्यान्यखलुकाव्यवत् सप्तम-सर्गान्तमेवेद् प्रणीतं स्यात् नाधिकं तदा एतस्य कुमारसम्बन्धनामभागीता न स्यात् प्रत्युत शिवविवाहाभिधेयभागीता स्यात् तावता यन्त्रेण शिवविवाहपर्यन्तस्यैव वर्ण-नात् । किञ्च सप्तमसर्गान्ते “कौतुकागारमागात्” इत्यभिधानेन कविना तदुत्तरं तत्स्थाने वर्णनीयमस्तीत्युपपत्तिः तस्य ज्ञावत्पर्यन्तस्यैव ग्रन्थलेऽसङ्गतं स्यात् । तथा द्वितीयसर्गे तारकवधीपायज्ञानार्थमेव देवानां ब्रह्मसन्निधाने गमनेन तारकवध एव ग्रन्थस्य प्रधानफलतया वर्णनीय इत्यपि तत्संगोलीकनेन प्रतिभाति । तस्मावर्णनीयत्वे शिवविवाहादीपयोगिन्येव कथा देवैः प्रसाविता स्यात् । किञ्च तस्य महाकाव्यता सर्वैः व्याख्याटभिरङ्गीकृता मङ्गिनाथेन च “बाशीर्मन्त्रिणा वस्तुनिर्देशी वापि तन्मुखम्” इति वस्तुनिर्देशरूपस्य महाकाव्यलक्षणस्याभिधानात् महाकाव्यस्य “सर्व-द्वैतश्रियुक्तमष्टादशभिरप्युत” इतिषादशसर्गान्त्यन्तलक्षणप्रतिपादनाच्च तस्य सप्तमसर्गान्तत्वे मङ्गिनाथादिभिरन्ना महाकाव्यताऽस्य कथङ्कारं स्यात् । एतत् काव्यस्य प्रतिसर्गान्ते च “इति कुमारसम्बन्धे महाकाव्ये इत्यादि लिखनम्” प्रायश्च; सर्वत्र पुस्तकेषु दृश्यते । अतस्तस्य महाकाव्यतारकार्यं अपि अष्टमसर्गाद्यवशेष-भासित्वं प्रतीयते । एतेन भीजुदेवीयकालिदासेन अन्वयेन वा केनचित् कृतसुत्तर-खण्डमिन्वाचपाशा अपि परासाः । “काव्यं यत्रसैर्धृक्कते” इत्यादि शास्त्रैः ज्ञानयुक्तपाठ्यन्तमाकाङ्क्षयैव कविभिः काव्यस्य प्रचयनात् “प्रयोजनमनुद्दिश्य न

मन्दीऽपि प्रवर्तते” इत्याद्यभियुक्तोक्तेश्च स्वप्रयीजनाभावे परकीययशःप्रख्यापनाच्च स्वकृतिं परकृतितया स्थापयन्तः तत्काव्यरचने कथङ्कारं प्रवर्तन्तः कथं वा प्रेषा-  
वतामुपहास्यतां रचयितारी न गच्छेयुः । न च इतरस्य कवेर्नाम्ना यन्निर्माणे  
किञ्चित् प्रयीजनं सिध्येत् येन तदपेक्षमात्रतया प्रणयेत् । किञ्च इतरारम्भस्य  
यन्वस्थासमाप्ता कवेर्लोकान्तरगमने तन्मन्वन्धिनैव स्वनामस्थापनं पुरःसरं सम्पूर्णता  
नीयते यथा कादम्बरीशेषभागस्य बाष्पकवेरुपरमे तत्पुत्रेण परिपूरणम् । न च  
भोजदेवकालिदासेन इतरेण वा तन्मन्वन्धिना भवितव्यमित्यत्र किञ्चित् प्रमाथमुप-  
लभामहे नापि तथाकरणेऽपि तस्य स्वनामील्लेखः क्वापि दृश्यते । न च मञ्जि-  
नाथादिभिरव्याख्यानादेवीकृतभागस्याप्रामाण्यम् बहूनामपि ग्रन्थानां तैरव्याख्याना-  
दप्रामाण्यापत्तेः । तस्याभ्याख्याने कारणञ्च विदुःशलशास्त्रिणा यदुद्धृष्टं तदपि  
भवितुमर्हति हरपार्वत्योः सम्भोगवर्णनस्य मातापित्रोरिवानास्त्राद्यतया तथा वर्णन-  
स्थापने सत्त्वेन तमीपेचासम्भवात् तत उत्तरग्रन्थस्य तद्भागस्याभ्याख्यानसम्भवाच्च ।  
अतएव च कुमारसम्भवसमाख्यापि तत्र सूचिता भवोभूतिर्महिमति नाथान्तरं सम्यक्  
भवः महिमातिशयः कुमारस्य महामहिमा यत्रेति व्युत्पत्त्या तत्कृततारकवधा-  
रूपमहामहिमवर्णनादस्य कुमारसम्भवनामता प्रसिद्धा सप्तमसर्गान्तस्यैवैतत्काव्यत्वे  
तु शिवविवाहनामभागिता स्वादित्युक्तं प्राक् । शिशुपालवधादिवत् तारकवधादि-  
संज्ञाभागित्वं नास्य शङ्कयितुं शक्यम् सम्भवपदस्य तन्मोच्चरितन्यायेन उत्पत्तिमहि-  
मातिशयरूपस्यार्थव्ययस्य उपन्यासार्थत्वं न कुमारस्योत्पत्तिमहिमातिशयरूपतारक-  
वधरूपयोर्द्वयोर्थयोर्वर्णनीयतया शिशुपालवधादौ च तदुभयभावात् तद्वत् संज्ञा-  
प्रसन्निरिति सुधीभिर्भाव्यम् ।

अथादिद्वनौ अञ्जलदत्तेन मेरिशब्दस्य रूखान्तत्वे “ रतः प्रगल्भाहृतमेरिसम्भवः  
इति कुमारसम्भवः” इति वदता तत्पदस्य कुमारसम्भवसम्बन्धित्वं प्रतिपादितम् । तस्य  
च एतत्स्वच्छीयचतुर्दशसर्गस्यैवादिशब्दस्यैकश्लोकतया अस्य ग्रन्थस्य ततः  
प्राचीनत्वं प्रतीयते, प्रतीयते चास्य कालिदासकृतत्वं सिद्धान्तकौमुद्यां “शार्वरस्य  
तमसो निषिद्धये इति कालिदास इति लिखनात् । तस्य श्लोकस्य च एतदीयाष्टम-  
सर्गस्याष्टचत्वारिंशत्संख्यकश्लोकत्वादतः सूच्यमानस्य कुमारसम्भवान्निधानत्वं  
कालिदासप्रणीतत्वञ्च ॥”

अस्मिन् खण्डे अष्टमे हरपार्वत्योः सम्भोगवर्णनं, सम्भाव्यवर्णनञ्च, नवमे तथोः  
सम्भोगस्थानेककालिकतया कुमारीत्यसौ विलम्बाधिक्यमाशङ्क्य तारकवधाय त्वर-  
न्प्राणं शक्ने प्रेषितस्व वङ्गः शिवयोः सङ्गमस्थाने कपीतरूपेण प्रवेशवर्णनम्,

तेषां कपटपदार्थेन क्रुद्धस्य शिवस्य वक्रिणा स्तुत्या कीपीपद्ममन्वर्षणम्, स्तुत्या  
 सन्तोषितं शिवं प्रति शक्रादेशकथनम्, शिवेन च कुमारीत्यतये वक्रौ स्ववीर्याधान-  
 वर्षणम्, वक्रं प्रति पार्वत्या अभिशापः, दंशने पुनस्तयोः संश्लोभवर्षणम्, गानाविध-  
 कौतुकवर्षणम् । एकादशे शिववीर्यधारणात्तमेन वक्रिणा शक्रोपदेशेन गङ्गाभसि  
 तपेजःसङ्गमणम् । तथापि तद्वरं वीढुमसङ्गमानय - कृत्तिकासु तस्मै सङ्गमवर्षणम् ।  
 तास्मिन्नपि तस्य वीर्यस्य धारणासामर्थ्येन शरवणे त्यागे तत्रैव कुमारीत्पत्तिवर्षणम् ।  
 द्वादशे शिवयोक्तृर्षनेन स्नात्स्वीर्यजतया प्रत्यभिज्ञातस्य पुत्रत्वेन चङ्गणम्, कुमारस्य  
 कैशोरलीलावर्षणम् । शक्रेण शिवसन्निधाने स्वाभिभवस्य वर्षणम्, तेन चानु-  
 कम्पि ना शिवेन षड्दिग्देशीयस्यापि पुत्रस्य सैनापत्यार्थं दानाङ्गीकरणम् । अतुदंशे  
 कुमारस्य सैनापत्याभिवेकवर्षणम् । पञ्चदशे युद्धार्थं सुरासुरसेनानियोगवर्षणम् ।  
 षोडशे देवासुरसेनयोर्षण्वयुद्धवर्षणम् । सप्तदशे तारकेण सङ्ग कुमारस्य यु-  
 ष्वर्षणम्, तेन च तारकासुरस्य वधः, इन्द्रादीनां पुनः स्वस्वस्थानलान् इत्येते पदार्था  
 अत्र वर्षिताः ।

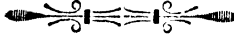
नेपालदेशात् मया कुमारसम्भवस्य वीर्येण आदर्शपुस्तकानि अधिगगतानि तेषां  
 धाठान्तराणि सम्यक् विविच्य अष्टमसर्गावधि सप्तदशसर्गेपर्यन्तं कथायां सुस्थ-  
 वीधाय श्वरचितया व्याख्यया समलङ्क्य प्रकाशितम् ।

श्रीजीवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्यस्य





# कुमारसम्भवम् ।



उत्तरखण्डम् ।

अष्टमः सर्गः ।

पाणिपौडनविधेरनन्तरं शैलराजदुहितुर्हरं प्रति ।  
भावसाध्वसपरिग्रहादभूत् कामदोहदमनोहरं वपुः ॥ १ ॥  
व्याहृता प्रतिवचो न सन्दधे गन्तुमैच्छदवलम्बितांशुका ।  
सेवते स्म शयनं पराङ्मुखी सा तथापि रतये पिनाकिनः ॥२॥

पाणीति । पाणिपौडनविधेः विवाहविधानात् अनन्तरं परं शैलराजस्य द्दम-  
वतः दुहितुः पार्वत्या इत्यर्थः । हरं प्रति भावः कामाभिप्रायः कामजनितमनो-  
विकारविशेषी वा साध्वसं भयं तयोः परिग्रहात् यज्ञात् सुगन्धेन उभयोरपि  
आययथादित्यर्थः । भावः स्वभावेऽभिप्राये चेच्छासत्तात्मजन्मस्विति विद्मः । निर्वि-  
कारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रियेति दर्पणः । भीतिर्भीः साध्वसं भयमित्यमरः ।  
सुगन्धालक्षणात् दर्पणे । प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा । कथिता  
सृदुष माने समधिकलज्जावती सुगन्धेति । वपुः शरीरं कामदोहदेन मदनाभि-  
साधेन च योहदमिच्छाकाङ्क्षेत्यमरः । मनोहरं मनःप्रीतिकरं वभूव । काम-  
दोहदसुखं मनोहरमिति पाठे मनोहरं कामदोहदेन सुखमित्यर्थः । सर्गेऽङ्किन्  
रथोद्धतावृणं रात्रराविष्ट रथोद्धता खगाविति तल्लक्षणात् । स्वभावीक्तिरङ्कारः  
तदुक्तं दर्पणे । स्वभावीक्तिर्दुर्द्वार्यस्त्रक्रियारूपवर्णनमिति ॥ १ ॥

व्याहृतेति । सा पार्वती व्याहृता उक्ता हरणेति शेषः । व्याहार उक्ति-  
शंसितमित्यमरः । प्रतिवचः प्रत्युत्तरवचनं न सन्दधे न दृष्टवती । अवलम्बितं  
वपुम् च शकं वसुनं यस्याः तथाभूता सती गन्तुम् रिच्छत् प्रच्छति अ तथा परा-

कैतवेन शयिते कुतूहलात् पार्वती प्रति सुखं निपातितम् ।  
 चक्षुरन्मिषति सस्मितं प्रिये विद्युदाहत मिव न्यमौलयत् ॥३॥  
 नाभिदेशनिहितः सकम्पया शङ्करस्य रुद्धे तथा करः ।  
 तद् दुकूलमथ चाभवत् स्वयं दूरसुच्छसितनौविषन्धनम् ॥४॥  
 एवमालि ! निगृह्यैतसाध्वसं शङ्करो रहसि सेव्यतामिति ।  
 सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला नास्मरत् प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥५॥

शुखी परिवर्तितवदना सती शयनं शय्यां सेवते स्म शय्यायामग्नेतत्पर्यः । तथापि  
 तादृशप्रतिकूलवर्चनेऽपीत्यर्थः । पिनाकिनः ह्रस्व रतवे प्रीतये बभूवेति शेषः ।  
 अत्रापि स्वभावोक्तिस्तथा अनेकक्रियासु एककर्तृत्वात् दीपकं तदुक्तम् अप्रस्तुत-  
 प्रस्तुतयोर्दीपकानु निगद्यते । अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेदिति  
 दर्पणः ॥ २ ॥

कैतवेनेति । पार्वती कैतवेन कपटेन शयिते व्याजसुप्ते इत्यर्थः । प्रिये हरे  
 कुतूहलात् 'कौतूहलात् सुखं' प्रियस्येति शेषः । प्रति निपातितं निश्चितं चक्षुः  
 सस्मितं समन्दहासं यथातथा चस्मिषति नयनविकाशं कुर्वतीत्यर्थः । तस्मिन्निति  
 शेषः । विद्युता आहतमिव प्रतिहतमिव न्यमौलयत् सङ्गीचमनयत् उत्प्रेक्षा-  
 लङ्कारः । भवेत् सम्भावनीतुप्रेक्षा प्रकृतस्य परिणयदिति दर्पणः ॥ ३ ॥

नाभौति । तथा पार्वत्या शङ्करस्य नाभिदेशं निहितः अर्पितः नौविमोच-  
 नार्थमिति भावः । करः पाणिः, सकम्पया कम्पमानया सत्वा रुद्धे प्रसिद्धः ।  
 अथ च तथापीत्यर्थः । तस्याः पार्वत्या दुकूलं वस्त्रं स्वयं दूरम् अत्यथम् उच्छ-  
 सितम् उद्घाटितं नौविषन्धनं वसनयन्यिबन्धनं यस्य तथाभूतम् अभवत् सात्त्विकभात्रो-  
 दयादिति भावः । अथ वसनरीधेऽपि तत् खलनात् विरोधालङ्कारः परिहारश्च  
 सात्त्विकत्वात् उक्तश्च विरोधः सोऽविरीधेऽपि विरुद्धत्वेन यहच इति ॥ ४ ॥

एवमिति । सा पार्वती हे आलि ! सखि ! आली सखी वयस्येत्यमरः ।  
 निगृह्यैतं साध्वसं मयं यन्न तद् निर्भयं यथा तथेत्यर्थः । रहसि विजने शङ्करः  
 सेव्यतां परिचर्यताम् इति सखीभिः विजयादिभिः उपदिष्टं शिचितं प्रिये शङ्करे  
 प्रमुखवर्तिनि सम्मुखीने सतीत्यर्थः । आकुला सम्भ्रान्ता सती न आस्मरत् सुगुणभाव-  
 न्निहासन्वतंति फलितार्थः ॥ ५ ॥

अप्यवस्तुनि कथाप्रहृतये प्रश्रुतत्परमनङ्गशासनम् ।  
 वीक्षितेन परिवीक्ष्य पार्वती मूर्च्छकम्पमयमुत्तरं ददौ ॥ ६ ॥  
 शूलिनः करतलद्वयेन सा सन्निरुध्य नयने हृतांगुका ।  
 तस्य पश्यति ललाटलोचने मोघयत्नविधुरा रहस्यभूत् ॥७॥  
 चुम्बनेष्वधरदानवर्जितं खिन्नहस्तसदयोपगूहनम् ।  
 क्लिष्टमन्मथमपि प्रियं प्रभो दुःखप्रतिकृतं बधूरतम् ॥ ८ ॥  
 यन्मुखग्रहणमक्षताधरं दानमव्रणपदं नखस्य यत् ।  
 यद्रतञ्च सदयं प्रियस्य तत् पार्वती विषहते स्म नेतरत् ॥९॥

अपीति । पार्वती अनङ्गशासनं मदनारिं शङ्करं कथायां सम्भाषणे प्रवृत्तये प्रवर्धनाय अवस्तुनि तुच्छवस्तुनि अपि प्रश्रुतम्परं प्रियं किनेतिदिति पृच्छन्मनपीत्यर्थः । वीक्षितेन नेत्रेण परिवीक्ष्य सकृन् निरीक्ष्यत्यर्थः मूर्च्छकम्पमयं शिरशालनरुषमित्यर्थः । उत्तरं न तु प्रतिवचनमिति भावः ददौ ॥ ६ ॥

शूलिन इति । रहसि विजने हृतांगुका अपनीतवसना रतार्थमिति भावः सा पार्वती करतलद्वयेन पाणियुगलेन शूलिनः हरस्य नयने सन्निरुध्य समाच्छाद्य तस्य हरस्य ललाटलोचने भालचक्षुषि तृतीयनेत्रे इत्यर्थः । पश्यति सति मोघः निष्फलः यवः सम्भासम्बरणे इति भावः । यस्त्वास्त्राभूता अतएव विधुरा व्याकुला अभूत् । अत्र तृतीयपादवाक्यस्य हेतुत्वेन कौत्सनात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । सदुक्तं दर्पणेन, हेतीर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यत इति ॥ ७ ॥

चुम्बनेष्विति । चुम्बनेषु अधरदानेन अधरापेणेन अथवा अधरच्छनेन दी-  
 ष्वच्छेदे इत्यस्मादनट्प्रत्ययः वर्जितं रहितमपि खिन्नी सनयोनिर्दयमर्दनास्त्राभेन दुःखितौ हस्तौ यत्र तादृशं सदयम् अगाढं यथा तथा उपगूहनम् आलिङ्गनं यत्र तद्योक्तञ्च, सन्नहस्तसदयोपगूहने इति पाठे अदयं निर्दयं गाढमित्यर्थः । उप-  
 गूहने आलिङ्गने सन्नहस्तं शिथिलितपाणि अपीत्यर्थः । अतएव क्लिष्टः खिन्नः अपरितोषादिति भावः । मन्मथः कामी, यस्मिन् तस्माभूतं तथा दुर्लभं दुष्करं प्रतिज्ञतं प्रतीकारो यस्य बलात्करणे रसाभासमियेति भावः । तथाविधमपि बधूरतं प्रियासुरतं प्रभोः शङ्करस्य प्रियं प्रीतिजनकम् अभूदिति शेषः ॥ ८ ॥

अदिति । पार्वती प्रियस्य हरस्य हरस्त्रेति पाठान्तरम् अचतः अदष्टः अधरी



रात्रिहृत्तमनुयोक्तुमुद्यतं सा प्रभातसमये सखीजनम् ।  
 नाकरोदपकुतूहलं क्रिया शंसितुन्तु हृदयेन तत्वरे ॥ १० ॥  
 दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः ।  
 प्रेक्ष्य विम्बमुपविम्बमात्मनः कानि कानि न चकार लज्जया ॥ ११ ॥  
 नीलकण्ठपरिभुक्तयौवनां तां विलोक्य जननी समाश्वसत् ।  
 भर्तृवल्लभतया हि मानसीं मातुरस्यति शुचं बधूजनः ॥ १२ ॥

यत्र तादृशं यत् सुखयदृशं सुखचुम्बनं नास्ति व्रणपदं चतचिह्नं यत्र तथाभूतं यत्  
 नखस्य दानं नखचतमित्यर्थः । तथा सदयं यत् रतं सुरतं तत् विषहते अ, सेष्टे  
 इतरत् दृष्टाधरचुम्बनादिकमित्यर्थः न विषहते अस्ति शेषः ॥ ८ ॥

रात्रौति । सा पार्वती रात्रिहृत्तं रजनीहृत्तान् प्रियसङ्गविषयमिति भावः ।  
 अनुयोक्तुं प्रष्टुमुद्यतं सखीजनं क्रिया लज्जया अपगतं विनष्टं कुतूहलं कौतुकं  
 रात्रिहृत्तत्रयचौत्सुक्यमित्यर्थः । यस्य तथाभूतं न अकरोत् रात्रिहृत्तं नाकयय-  
 दिति भावः हृदयेन तु मनसा तु शंसितुं कथयितुं तत्त्वरे त्वरान्विता औत्सुक्यवती  
 बभूवेत्यर्थः । अथवा हृदयेन कर्तृणा तत्त्वरे त्वरितं भावे लिट् ॥ १० ॥

दर्पणे इति । किञ्चेति चार्थः । दर्पणे सुकुरे परिभोगदर्शिनी सम्भोगचिह्न-  
 प्रदिष्टी सा पार्वती पृष्ठतः पृष्ठदेशे निनेदुषः स्थितस्य प्रणयिनः प्रियस्य हरस्य  
 विम्बं छायां आत्मनः स्वस्य अनुविम्बं छायासमीपे प्रेत्य दृष्ट्वा लज्जया कानि  
 कानि चेटाविशेषाणि इत्यर्थः । न चकार अपि तु सर्वाण्येव सलज्जचेष्टितानि चकार-  
 इत्यर्थः । उपविम्बमिति पाठेऽपि स एवार्थः । कानि कान्यपि चकार लज्जयेति  
 पाठेऽपि स एवार्थः ॥ ११ ॥

नीलेति । जननी माता मेना तां पार्वतीं नीलकण्ठेन हरेण परिभुक्तं यौवनं  
 यस्यालयाभूतां विलोक्य, समाश्वसत् सखीजनमिदयायेति श्रावन् समाश्वसौदित्यपि  
 पाठः । हि यतः बधूजनः कामिनीजनः भर्तुः स्वामिनः वल्लभतया प्रियतया  
 मातुः मानसीं शुचं श्रीकं दुःखमित्यर्थः । अस्यति क्षिपति निराकरीतीत्यर्थः ।  
 अत्र समान्येन विशेषसमर्थनरूपीऽर्थान्तरन्यासः तदुक्तं दर्पणे सामान्यं वा विशेषेण  
 विशेषेण वा यदि । कार्येण कारणेनेद् कार्येण च समर्थते । साधयेत्येतेर-  
 थार्थान्तरन्यासीऽदृष्ट्या तत इति ॥ १२ ॥

वासराणि कतिचित् कथञ्चन स्थाणुना रतमकारि चानया ।  
 ज्ञातमन्मथरसा शनैः शनैः सा मुम्भोच रतिदुःखशीलताम् ॥१३॥  
 सखजे प्रियसुरोनिपीडनं प्रार्थितं मुखमनेन नाहरत् ।  
 मेखलाप्रणयलीलतां गतं हस्तमस्य शिथिलं करोध सा ॥१४॥  
 भावसूचितमदृष्टविप्रियं दार्व्यभाक्क्षणवियोगकातरम् ।  
 कैश्चिदेव दिवसैस्तथा तयोः प्रेम गूढ मितरतराश्रयम् ॥१५॥  
 तं यथात्मसदृशं वरं वधूरन्वरज्यत वरस्तथैव ताम् ।

वासराणीति । स्थाणुना हरिण कतिचित् अल्पानीति यावत् वासराणि दिव-  
 सान् अनया पार्वत्या सदृश्यैः । रतं सुरतं कथञ्चन केनापि प्रकारेण मारु-  
 भावेनेति भावः अकारि कृतम् । अथवा अनया कक्षां स्थाणुना मद् कथञ्चन  
 रतम् अकारि । अथ सा शनैः शनैः क्रमशः ज्ञातमन्मथरसा विदितकामास्वादा  
 सती रतिदुःखशीलतां सुरतकेशम्भभावतां मुम्भोच तत्याज क्रमेण स्वयमेव सुरत-  
 दुःखमेवैर्दिति भावः । स्थाणुना पदमकार्थितं प्रियंति पाठे स्थाणुना हरिण प्रिया  
 पार्वती पदं सन्नीगस्थानमित्यर्थः । अकार्थितं कृतमित्यर्थः ॥ १३ ॥

सखजे इति । सा पार्वती उरसः वक्षसः निपीडनं यस्मिन् तद् यथा तथा  
 प्रियं हरं सखजे आल्लिङ्ग । उरो निपीडितेति पाठे उरसि वक्षसि निपीडिता  
 आल्लिङ्गता हरिणेति शेषः । अनेन हरिणं प्रार्थितं चम्बनाद्यर्थमिति भावः ।  
 मुखं नाहरत् न परावर्त्तयत् । तथा मेखला काशी तस्यां यः प्रणयः प्रियता तेन  
 लीलतां चपलतां गतं जिष्टुमिति यावत् अथ हरस्य हस्तं शिथिलं न तु दृढमिति  
 भावः करोध । काञ्चीदामयद्गणोत्सुकं प्रियहस्तं पूर्ववत् न करोधेति यावत् ॥१४॥

भावेति । भावेन चेष्टाविशेषेण त्वचितं ज्ञापितं भावः सत्ता स्वभावाभिप्राय-  
 चेष्टात्मजन्मस्ति मेदिनी । न दृष्टं विप्रियं परस्परप्रीतिकरं किमपीत्यर्थः ।  
 यस्मिन् तादृशं दार्व्यं भाक् सुदृढम् अचलमित्यर्थः । क्षणवियोगे कातरं क्लेशजनकं  
 तयोः पार्वतोपरमेश्वरयोः इतरतराश्रयम् अन्यान्वविषयं प्रेम कैश्चिदेव दिवसैः  
 तथा तेन प्रकारेण गूढम् अन्तर्निविष्टमित्यर्थः । रुढमिति पाठे जातमित्यर्थः ।  
 तद्येत्वच तद्वेति पाठे तदा तस्मिन् काशे इत्यर्थः ॥ १५ ॥

तमिति वधूः । पार्वती चात्मसदृशं स्यागुरूपं तं वरं यथा येन प्रकारेण

सागरादनपगा हि जाङ्गवी सोऽपि तन्मुखरसैकवृत्तिभाक् ॥१६॥  
 शिष्यतां निधुवनोपदेशिनः शङ्करस्य रहसि प्रपन्नया ।  
 शिष्यतां युवतिनैपुणं तथा यत्तदेव गुरुदक्षिणीकृतम् ॥ १७ ॥  
 दष्टमुक्तमधरोष्ठमम्बिका वेदनाविधुतहस्तपन्नया ।  
 शीतलेन निरवापयत् क्षणं मौलिचन्द्रशकलेन शूलिनः ॥१८॥  
 चुम्बनादलकचूर्णदूषितं शङ्करोऽपि नयनं ललाटजम् ।  
 उच्छ्वसत्कमलगन्धये ददौ पार्वतीवदनगन्धवाहिने ॥ १९ ॥

अन्वरज्यत अन्वरञ्जयत् वरः इरः तथैव तेनैव प्रकारेण तां वधुम् अन्वरज्यतेति शेषः । हि तथाहि जाङ्गवी गङ्गा सागरात् न अपमच्छतीति अनपगा अनिवर्त्तमानेत्यर्थः । सोऽपि सागरोऽपि तस्या जाङ्गव्या मुखरसे मुखचुम्बनास्त्रादे एका केवला या वृत्तिः वर्त्तनं तां भजते इति तथोक्तः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः तदुक्तं दर्पणे । दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनमिति । तन्मुखैकनिर्वातिरिति पाठे तस्या मुखे मुखास्त्रादे एका केवला निर्वातिः सन्तीषः यस्य तथोक्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥

शिष्यतामिति । रहसि विजने निधुवनोपदेशिनः सुरतीपदेषुः शङ्करस्य शिष्यताम् उपदेशितां प्रपन्नया तथा पार्वत्या यत् युवतिनैपुणं युवतीनां रतिकौशलमित्यर्थः । शिष्यतां तदेव गुरुदक्षिणीकृतं गुरवे शङ्कराय दक्षिणालेन दत्तं तत्तत्सुरतकौशलेन गुरुः शङ्करः तोषित इति भावः ॥ १७ ॥

दष्टेति । अम्बिका पार्वती दष्टमुक्तम् आदौ दष्टं पश्यात् मुक्तं त्यक्तम् अधरोष्ठं वेदनया व्यथ्या दंशनजनितयेति भावः । विधुतः कम्पितः हस्तपन्नवः यया तादृशी सती शीतलेन शूलिनः इरस्य मौलिचन्द्रशकलेन शिरःस्यचन्द्रखण्डेन क्षणं क्षणं न वेत्यर्थः । निरवापयत् शीतलीचकार ॥ १८ ॥

चुम्बनादिति । शङ्करोऽपि चुम्बनात् पार्वत्या मुखस्थेति शेषः । अलकचूर्णेन केसप्रसाधनचूर्णविशेषेण दूषितं पीकृतं ललाटजं नयनं तृतीयनेत्रमित्यर्थः । उच्छ्वसन् उद्वेगच्छन् कमलस्यैव गन्धी यस्य तादृशाय पार्वत्या वदनगन्धवाहिने मुखान्धवाद्य ददौ पार्वतीमुखमाहनेन चूर्णदूषितं नयनं नीरुचं चकारेति यावत् ॥ १९ ॥

एवमिन्द्रियसुखस्य वर्त्मनः सेवनादनुगृहीतमन्मथः ।  
 शैलराजमवने सहोमया मासमात्रमवसद्दृषध्वजः ॥ २० ॥  
 सोऽनुमान्य हिमवन्तमात्मभूरात्मजाविरहदुःखखेदितम् ।  
 तत्र तत्र विजहार सम्यतन्नप्रमेयगतिना ककुद्गता ॥ २१ ॥  
 मेरुमेत्य मरुदाशुगोचकः पार्वतीस्तनपुरस्कृतः ह्यती ।  
 हेमपल्लवविभङ्गसंस्तरानन्वभूत् सुरतमर्दनक्षमान् ॥ २२ ॥  
 पद्मनाभचरणाङ्किताश्रमसु प्राप्तवत्स्वसृतविप्रुषो नवाः ।  
 मन्दरस्य कटकेषु चावसत् पार्वतीवदनपद्मषट्पदः ॥ २३ ॥

एवमिति । इषध्वजः हरः एवम् इत्यम् इन्द्रियसुखस्य वर्त्मनः पथः काम-  
 व्यापारस्य सेवनात् वर्त्मन इत्यत्र आत्मन इति पाठे आत्मनः स्वस्येत्यर्थः । अनु-  
 गृहीतः अनुकम्पितः मन्मथः कामी येन तथाभूतः सन् स्वपुत्रा तस्य योजनादिति  
 परिबोध्यति पार्वतीं यदिति पूर्वमुक्तमनुसन्धेयम् । शैलराजस्य हिमाद्रेः भवने गृहे  
 षमया सह मासमात्रं विंशद्दिनानौत्यर्थः अवसत् ॥ २० ॥

स इति । स आत्मभूः हरः आत्मजाया दुहितुः पार्वत्या विरहेषु खेदितम्  
 आकूलितं हिमवन्तम् अनुमान्य ततः अनुज्ञां लभ्येत्यर्थः । अप्रमेया अपरिच्छेद्या  
 गतिर्यस्य तादृशेन ककुद्गता हृषेण तत्र तत्र अभिमतदेशिष्वित्यर्थः । सम्यतन् सञ्चर-  
 माणः विजहार उमया सहिति अध्याहार्यम् ॥ २१ ॥

मेरुमिति । मरुदिव आशु शीघ्रं गच्छतीति तथोक्तः उक्त्वा ह्यः यस्य तथोक्तः  
 ह्यती सर्वकार्यकुशलः हरः मेरुं सुमेरुं गिरिमेत्य प्राप्य पार्वत्याः स्तनाभ्यां पुरस्कृतः  
 सत्कृतः मर्दनेन सन्तोषित इत्यर्थः । अथवा पुरस्कृतः सत्कृतान् आश्रयत्वेन  
 सहस्रेनेति भावः । अत्रार्थे क्लिप्तप्रत्ययनिष्पन्नपुरस्कृष्टस्य द्वितीयावबुवचनां  
 बोध्यम् । सुरतेषु यत् मर्दनं दलनं तत्क्षमान् तत्सङ्गान् हेमपल्लवविभङ्गसंस्तरान्  
 सौवर्षपल्लवच्छेदरूपश्रया इत्यर्थः । अन्वभूत् सिधेवे सौवर्षपल्लवश्रयायां शश्विल  
 विजहारिति निष्कर्षः ॥ २२ ॥

पद्मनाभेति । पद्मं नामो मुख तस्य नारायणस्य चरणेन अङ्किताचिह्निता  
 अश्रमः प्रसाराः येषु तथोक्तेषु नवा अद्यतविप्रुषः सुधाविन्दून् प्राप्तवत्सु ससुद्र-  
 मन्मनकाले इति शेषः । मन्दरस्य कटकेषु गितच्छेषु च कटकोऽस्त्री गितच्छी-

रावणध्वनितभीतया तथा कण्ठसक्तदृढबाहुबन्धनः ।  
 एकपिङ्गलगिरौ जगद्गुह्निर्विवेश विशदाः शशिप्रभाः ॥ २ ॥  
 तस्य जातु मलयस्थलीरतेर्धूतचन्दनवनः प्रियाक्तमम् ।  
 आचचाम स लवङ्गकेसरखाटुकार इव दक्षिणानिलः ॥ २५ ॥  
 हेमतामरमताङ्कितप्रिया तत्कराम्बुविनिमीलितेक्षणा ।  
 सा व्यगाहृत तरङ्गिणीमुमा मीनपङ्क्तिपुनरुक्तमेखला ॥ २६ ॥

द्वैरित्यमरः । पार्वत्या बदनमेव पद्मं तत्र षट्पदः भ्रमरः सन् भवसत् भ्रमर इव पार्वतोवदनकमलं पितृन् तस्यार्थवत्यर्थः ॥ २३ ॥

रावण्येति । जगतां गुरुः हरः एकपिङ्गलस्य कुबेरस्य यद्येकपिङ्गलविलम्बित-  
 पुण्यजनेश्वरा इत्यमरः । गिरौ पर्वते कैलासे रावणस्य तदानीं दिग्विजयप्रवृत्तस्य  
 पुलस्त्यनस्य ध्वनितेन सिंघनादेन भीतया शङ्कितया कैलासीद्वरणसमसये इति  
 भावः तत्रा पार्वत्या कण्ठं सक्तं दृढं बाहोर्बन्धनं यस्य तथाभूतः सन् विशदाः  
 स्वप्ना निमला इत्यर्थः शशिप्रभाः कौमुदीरित्यर्थः निर्ववेश बुभुजे । कौमुदीषु  
 प्रियया सह विजहारिति भावः ॥ २४ ॥

तस्येति । जातु कदाचित् धूतानि कम्पितानि चन्दनवनानि येन तथोक्तः  
 चन्दनवत इति पाठे धूताः चन्दनलताश्चन्दनतरुवी येन तथोक्तं विग्रहः एतेन मान्यं  
 श्रेयं सांगम्यस्य व्यञ्जितम् । लवङ्गानां केशरैः किञ्चल्कैः किञ्चल्कैः केशरी-  
 स्त्रियामित्यमरः । सह वर्तमानः एतेनापि सांगम्यसुक्तम् । दक्षिणानिलः चाटु-  
 कार इव तोषामोदकारीव मलयस्थूलां मलयपर्वततटे रतिः सुरतं यस्य तथाभूतस्य  
 तस्य हरस्य प्रियायाः पार्वत्याः क्लमं सुरतजनितं यममित्यर्थः आचचाम श्रोत्रया-  
 मास ॥ २५ ॥

हेमिति । सा उमा हेमतामरसेन काञ्चनकमलेन ताङ्कितः प्रहृतः प्रियौ यथा  
 तथोक्ता, तस्य प्रियस्य कराम्बुभिः करग्रहीतजलैरित्यर्थः विनिमीलिते विशेष  
 सङ्कोचिन्ने ईक्ष्वं नेवे यस्याः तथाविधा तथा मोनाना मत्स्यविश्रवाणां पङ्क्तिः  
 भालिः पुनरुक्ता द्वितीयेत्यर्थः मेखला रसना यस्याः तथाभूता मीनराजिमध्य-  
 वक्षि नौत्यर्थः सतो तरङ्गिणीं नदीं तरङ्गिणीं शैवलिनीत्यमरः । व्यगाहृत विजगाहे  
 जलक्रीडामकरोदित्यर्थः ॥ २६ ॥

तां पुलोमतनयालकोचितैः पारिजातकुसुमैः प्रसाधयेत् ॥  
 नन्दने चिरमयुग्मलोचनः ससृष्टं सुरबधूभिरीक्षितः ॥२७॥  
 इत्यभौममनुभूय शङ्करः पार्थिवञ्च दयितासखः सुखम् ।  
 लोहितायति कदाचिदातपे गन्धमादनवनं व्यगाहत् ॥२८॥  
 तत्र काञ्चनशिलातलाश्रयो नेत्रगम्यमवलोक्य भास्करम् ।  
 दक्षिणोत्तरभुजव्यपाश्रयां व्याजहार सहधर्मचारिणीम् ॥२९॥  
 पद्मकान्तिमरुणत्रिभागयोः सङ्गमय्य तव नेत्रयोरिव ।  
 सङ्ख्ये जगदिव प्रजेश्वरः संहरत्यहरसावहर्षतिः ॥ ३० ॥

तामिति । अयुग्मलोचनः त्रिलोचनः नन्दने देवीदाने पुलोमतनयायाः श्रद्धाः  
 पुलोमजा शचीन्द्राणीत्यमरः । अलकाशूर्णकुन्तलाः अलकाशूर्णकुन्तला इत्यमरः ।  
 तेषु उचितैः अभ्यक्षैः अभ्यक्षेऽप्युचितं न्याये इत्यमरः । पारिजातस्य देवतकविशेषस्य  
 कुसुमैः तां पार्वतीं प्रसाधयन् अलङ्कुर्वन् सुरबधूभिः देवाङ्गनाभिः चिरं सुदीर्घकालं  
 ससृष्टं सटणम् ईक्षितः दृष्टः । दीर्घकालं नन्दनवने तथा सङ्घे विजहारति  
 तामर्थ्यम् ॥ २७ ॥

इतीति । शङ्करः शिवः दयितासखः प्रियासहचरः सन् इतीत्यम् अर्भामं दिव्यं  
 पार्थिवञ्च सुखम् अनुभूय मुक्ता कदाचित् आतपे सूर्येतेजसि लोहितायति आरक्त-  
 तामापश्यमाने इत्यर्थः दिवावसानसमये इति यावत् गन्धमादनस्य पर्वतभेदस्य वनं  
 व्यगाहत् प्रविवेश क्रीडार्थमिति शेषः ॥ २८ ॥

तत्रेति । तत्र गन्धमादनवने काञ्चनशिलातले सौवर्णपाषाणखण्डम् आश्रयी  
 यस्य तथोक्तः सुवर्णशिलातलासीन इत्यर्थः भास्करं सूर्यं नेत्रगम्यं दृष्टिगोचरस्त-  
 मिन्वर्षः अवलोक्य दक्षिणोत्तरभुजैः वामहस्तः व्यपाश्रयः यस्यासिधाभूतां वामाङ्ग-  
 वचिर्नमीमिति भावः सहधर्मचारिणीं प्रियां व्याजहार उवाच ॥ २९ ॥

पद्मंति । हे प्रिये ! असौ अहर्षतिः सूर्यः अरुणो रज्जो विनागो तृतीयांशी  
 संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमिच्छते यथा शतांशः सङ्घांश इत्यादि ।  
 यथोक्तयोः तव नेत्रयोरिव पद्मकान्तिं वामलक्ष्मीं संस्रमय्य संख्याञ्च संख्ये  
 कल्पान्ते प्रजेश्वरः प्रजापतिः जगदिव अहः द्विवसं संहरति अत्र गम्योन्मेषा ॥ ३० ॥

श्रीकरव्यतिकरं मरीचिभि दूरयत्यवनते विवस्वति ।  
 इन्द्रचापपरिवेषशून्यतां निर्भरं रास्तव पितुर्ब्रजन्वमौ ॥ ३१ ॥  
 दृष्टतामरसंकेसरस्रजोः क्रन्दतोर्विपरिवृत्तकण्ठयोः ।  
 निघ्नयोः सरसि चक्रवाकयोरल्पमन्तरमनल्पतां गतम् ॥ ३२ ॥  
 स्थानमाङ्गिकमपास्व दन्तिनः शङ्खकीविटपभङ्गवासितम् ।  
 आविभातचरणाय गृह्णते वारि वारिरुहबद्धपट्पदम् ।  
 पश्य पश्चिमदिगन्तलम्बिना निर्मितं मितकथे ! विवस्वता ।  
 लम्बया प्रतिमया सरोऽम्भसां तापनीयमिव सेतुबन्धनम् ॥ ३३ ॥

श्रीकरेति । अवनते अस्ताभिमुखे इति यावत् विवस्वति भास्करे मरीचिभिः  
 स्वकिरणैः श्रीकराणाम् अम्बुक्षणानाम् श्रीकरोऽम्बुक्षणाः स्मृता इत्यमरः । व्यति-  
 करं सम्पर्के दूरयति दूरोक्तुर्वेति लज्जतीत्यर्थः सति अमी तव पितुः हिमाचलस्य  
 निर्भराः इन्द्रचापेन शक्रधनुषा यः परिवेषः परिधिः वेष्टनमिति यावत् तेन शून्यतां  
 राक्षित्यं व्रजन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः निर्भरपतिताः सूर्यकिरणाः शक्रचापवद-  
 वभासन्ते इति मतमाश्रित्योक्तमिदम् ॥ ३१ ॥

दृष्टेति । दृष्टा भक्षितेत्यर्थः तामरसस्य रक्तोत्पलस्य रक्तोत्पलं तामरसमित्यमरः ।  
 केशराणां किञ्चलानां स्रक् माला पङ्क्तिरित्यर्थः याभ्यां तथोक्तयोः विपरिवृत्तौ  
 पराङ्मुखता मितौ कण्ठौ ययोः तथाविधयोः क्रन्दतोः रुदतोः निघ्नयोः परस्पर-  
 धीनयोः अधीनो निघ्न आयसे इत्यमरः । अन्वोन्वमनुरक्तयोरिति यावत् चक्रवाकयोः  
 सरास अल्पम् अल्पकालिकमिति भावः अन्तरं विरुद्धः विरुद्धकालस्य रात्रिमात्र-  
 लादल्पमिति बोध्यम् अनल्पतां दीर्घतामित्यर्थः गतं प्राप्तम् अनुरागिणोरल्पस्यापि  
 विरुद्धस्य दीर्घवत्प्रतीयमानत्वादिति भावः ॥ ३२ ॥

स्थानमिति । दन्तिनः गजाः शङ्खकीनां गजप्रियवृत्तविशेषाणां विटपाः  
 शाखाः तेषां भङ्गैः खण्डैः वासितम् सुरभितम् आङ्गिकं दैनिकं स्थानम् अपास्व  
 लम्बा आविभातं प्रभातपर्यन्तं यत् चरणं देहयात्रार्थमाहार इति यावत् तस्यै  
 वारिरुहेषु कमलेषु बद्धाः बन्धनं प्राप्ताः तेषां सञ्चलितत्वादिति भावः षट्पदाः अमरा  
 धम तादृशं वारि जलं सकमलजलमिति यावत् गृह्णते षट्पदे ॥ ३३ ॥

पश्येति । हे मितकथे ! मितभाषिणि ! पश्चिमदिगन्तलम्बिना अस्मिं गच्छतेति भावः

उत्तरन्ति विनिकीर्य पल्लवं गाढपङ्कमतिघाहितातपाः ।  
दंष्ट्रिणो वनवराहयूथपा दष्टभङ्गुरविसाङ्गुरा इव ॥ ३५ ॥  
एष हृच्छशिखरे कृतास्यदो जातरूपरसगौरमण्डलः ।  
ह्रीयमानमहरत्ययातपं पीवरीरु ! पिवतीव वर्द्धिणः ॥ ३६ ॥  
पूर्वभागतिमिरप्रहृत्तिभिर्व्यक्तपङ्कमिव जातमेकतः ।  
खं हृतातपजलं विवस्वता भाति किञ्चिदिव शेषवत्सरः ॥ ३७ ॥

विवस्वतां सूर्येण लम्बया दीर्घयेत्यर्थः दीर्घयेति कश्चित् पाठः । प्रतिमया प्रति-  
विम्बेन निर्मितं सरोऽश्रमां सरोवरजलानां तापनीयं सौवर्णं तपनीयं ज्ञातकुम्भ-  
मित्यमरः । सेतुवन्मनमिव पद्म अवलीकव । उत्प्रेञ्चालङ्कारः । तदुक्तं दंपथे ।  
भवेत् सञ्भावनीतुप्रेचा प्रकृतस्य परात्मनेति तद्वद्वयात् ॥ ३४ ॥

उत्तरन्तीति । दंष्ट्रिणः दौर्घदन्तवन्तः वनवराहयूथपाः बन्धयुक्कराधिपतयः  
गाढगङ्गं पल्लवम् अल्पसरः वेश्मनः पल्लवञ्चाल्यसर इत्यमरः । विनिकीर्य स्वाधि-  
वासेन दलिले ल्यथेः । अतिवाहितः अतिक्रान्त आतपः यैः तथाभूताः सूर्यातप-  
क्लेशं परिहरन्त इत्यर्थः । दष्टः सुखनिहित इति यावत् भङ्गुरः भङ्गशीलः विसा-  
ङ्गुरः मृशालप्ररीडः यैः तथाभूता इव उत्तरन्ति उचित्तमिति सरस इति शेषः ।  
अवीतुप्रेञ्चालङ्कारः ॥ ३५ ॥

एष इति । हे पीवरीरु ! स्थूलोरुदेशे । हृच्छशिखरे हृच्छोपरि कृतास्यदः  
कृतनिलयः जातरूपं सुवर्णं चामीकरं जातरूपमित्यमरः । तस्य यो रसः जलं तद्वत्  
गौरं पीतं मण्डलं वर्द्धि यस्य तादृशः सीरकिरणयोगादिति भावः । वर्द्धिणः मयूरः  
मयूरी वर्द्धिणी वर्द्धित्यमरः । ह्रीयमानं ह्रीयमानापद्यमानम् अहरत्ययातपं दिवा-  
बसानसूर्यकिरणं पिवतीव । अत्र पिवतीव इति क्रियागतोत्प्रेचा ॥ ३६ ॥

पूर्वेति । पूर्वभागे पूर्वस्थां दिशि तिमिराणां तमसां प्रवृत्तभिः प्रसरैः विव-  
स्वता सूर्येण हृतम् आतपी जलमिव यस्य तथाभूतं खम् आकाशम् एकतः एकसां  
दिशि व्यक्ताः स्फुटाः पङ्का यस्य तादृशं जातमिव अन्तः अपरसां दिशि किञ्चित्  
रूपत् शेषवत् जलशेषवदित्यर्थः । सर इव सरोवरमिव भाति राजते उत्पमा-  
लङ्कारः ॥ ३७ ॥



आविशङ्गिः कृत्वाङ्गं सृगेर्मूलसेकसरसैश्च वृक्षकैः ।  
 आश्रमाः प्रविशदथाधेनवो बिभ्रति श्रियमुदीरिताग्नयः ॥३८॥  
 बह्वकोशमपि तिष्ठति क्षणं सावशेषविवरं कुशेशयम् ।  
 षट्पदाय वसतिं ग्रहोच्यते प्रीतिपूर्वमिव दातुमन्तरम् ॥३९॥  
 दूरमग्रपरिमेयरश्मिना वारुणौ दिगरुणेन भानुना ।  
 भाति केसरवतेव मण्डिता बन्धुजीवतिलकेन कन्यका ॥४०॥  
 सामभिः सहचराः सहस्रशः स्यन्दनाश्चन्द्रदयङ्गमस्त्रैः ।  
 भानुमग्निपरिकीर्णतेजसं संस्तुवन्ति किरणोष्पपायिनः ॥४१॥

आविशङ्गिरिति । आश्रमाः तापसनिवासाः उटजस्य पर्णशालायाः पर्णशालो-  
 टर्जाऽस्त्रियामित्यमरः । अङ्गणं चत्वरम् अङ्गणं चत्वरजिरे इत्यमरः । आवि-  
 शङ्गिः प्रविशङ्गिः सृगेः तथा मूर्ध्नि यः सेकः तेन सरसाः स्निग्धा इत्यर्थः । तैः  
 वृक्षकैः सुदृढरुमिष्य उपलक्षिताः उपलवर्णं तृतीया । प्रविशन्त्यः अग्राः श्रेष्ठा  
 धेनवः सवत्सा गावो येषु तथाभूताः तथा उदीरिता उदीपिता अग्रयः दक्षिण-  
 गार्हपत्याहवनीयाख्याः येषु तथोक्ताः सन्तः होमार्थमिति भावः । श्रियं शोभां  
 बिभ्रति दधति ॥ ३८ ॥

वद्वेति । बह्वः कौशो मुकुलीभावः येन तथाविधमपि अवशेषे कियदंशे  
 इति भावः । यत् विवरं द्विद्रं तेन सह वर्त्तमानं कुशेशयं पद्मं शतपत्रं कुश-  
 श्रयमित्यमरः । वसतिं वासस्थानं ग्रहोच्यते षट्पदाय भ्रमराय प्रीतिपूर्वं सप्रसन्नम्  
 अन्तरम् अवकाशम् अन्तरसवकाशावधि परिधानान्द्विभेदतादर्धेष्वित्यमरः । दातु-  
 मिव क्षणं तिष्ठति असम्पूर्णमुकुलीभावेनेति शेषः । उत्प्रेचालङ्कारः ॥ ३९ ॥

दूरेति । वारुणौ वरुणाधिष्ठिता पश्चिमेत्यर्थः । दिक् दूरम् अत्यर्थं मयाः  
 विनष्टा इत्यर्थः । परिमेयाः परिमादं शक्याय रश्मयः किरणाः यस्य तादृशेन  
 अरुणेन रत्नेन भानुना सूर्येण केसरवता किञ्चलकवता किञ्चलकः केसरोऽस्त्रिया-  
 मित्यमरः । बन्धुजीवतिलकेन बन्धुजीवपुष्परूपललाटभूषणेन मण्डिता अलङ्कृता  
 कन्यकेव भाति राजते ॥ ४० ॥

सामभिरिति । सहस्रशः सहस्रं सहस्रं किरणानाम्, उष्णं पितृनीति  
 तृथाभूताः सह चरन्तीति तथोक्ता उदात्तुऽपपरिमिताः बालखिल्या ऋषय इत्यर्थः ।

सोऽयमानतशिरोधरेर्हृयैः कर्णचामरविघट्टितेक्षणैः ।  
 अस्तमेति युगभुग्नकेशरैः सन्निधाय दिवसं महोदधौ ॥ ४२ ॥  
 खं प्रसुप्तमिव संस्थिते रवौ तेजसो महत ईदृशी गतिः ।  
 तत् प्रकाशयति कावदुहृतं मीलनाय खलु तावतस्युगतम् ॥ ४३ ॥  
 सन्ध्ययाप्यनुगतं रवेर्वपुर्वन्ध्यमस्तशिखरे समर्पितम् ।  
 येन पूर्वमुदये पुरस्कृता नानुयास्यति कथं तमापदि ॥ ४४ ॥

तेषां मर्यामहचरत्वस्य शास्त्रसिद्धत्वादिति भावः । स्यन्दने रथे सौर इति भावः ।  
 ये अत्राः तेषां हृदयङ्गमः मनोरमः स्वर्गी धनिर्येषां तैः सामभिः सामवेदैः अथौ  
 परिकीर्णम् अर्पितं तेजो येन तथोक्तम् अग्रावीषधीषु च तेजो निधाय रविरक्तं  
 यातीति युतेः । भानुं सूर्यं संस्तुवन्ति । वन्दनेन हृदयङ्गमस्वर्गेरिति पाठे हृदय-  
 ङ्गमस्यैः मनीहरध्वनिभिर्वन्दनैः स्तुतिवचोभिश्च सामातिरिक्तैरिति शेषः । संस्तु-  
 वन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

स इति । सोऽयं सूर्यः दिवसं महोदधौ सन्निधाय सस्याप्य प्रतीयमानोत्-  
 प्रेक्षा । सूर्यकिरणवच्छन्ननभाभागस्यैव दिवसत्वेन तस्य महोदधौ स्थितरस-  
 न्मवादिति बोध्यम् आनताः शिरोधराः येषां तथोक्तैः कर्णयोर्धौ चामराः तैः पतितै-  
 रिति भावः । विघट्टिते सङ्कुचिते ईक्षणं नेत्रे यैः तथाभूतैः तथा युगं स्वन्ध्याये-  
 रथकाष्ठेन भुग्राः दलिताः केशराः स्कन्धरीमाणि येषां तादृशैः अश्वैः करणभूतै-  
 रित्यर्थः । अस्तम् अस्ताचलम् एति गच्छति । अस्तस्तु चरमः आस्तदित्यमरः ॥ ४२ ॥

खमिति । रवौ संस्थिते अस्तं गते सति खम् आकाशं प्रसुप्तमिव भवतीति  
 शेषः । महतः तेजसः गतिः अवस्था ईदृशी वत्यमाणरूपा, तत् महोदधौ उदगतम्  
 उदितं सत् यावत् यपरिमितं स्थानमित्यर्थः । प्रकाशयति दीपयति, अतं अष्टम्  
 अस्तमितमित्यर्थः । खलु नियतं तावतः तत्परिमितस्य स्थानस्येत्यर्थः । मीलनाय  
 अप्रकाशयित्यर्थः भवतः ॥ ४३ ॥

सन्ध्ययति । सन्ध्ययापि अस्ताचलशिरसि समर्पितं सन्निहितं वन्द्यं  
 रवीः सूर्यस्य वपुः मण्डलमित्यर्थः । अनुगतम् अनुसृतम् । युक्तञ्चेतिदित्याह येनेति  
 येन पूर्वं प्राक् प्रातरित्यर्थः । उदये अभ्युत्थानसमये पुरस्कृता अथै कृता सन्ना-  
 मिता च, आपदि अस्तमनसमये पुरस्कारिण इति भावः । तं पुरस्कारिणमापन्न-

रक्तपीतकपिशाः पर्योमुचां

कोटयः कुटिलकेशि ! भान्यसूः ।

द्रक्ष्यसि त्वमिति मन्थयानया

वर्तिकाभिरिव साधुमण्डिताः ॥ ४५ ॥

सिंहकेशरसटासु भ्रूभृतां पल्लवप्रमविषु द्रुनेषु च ।

पश्य धातुशिखरेषु भानुना संविभक्तमिव साम्यमातपम् ॥ ४६ ॥

अद्रिराजतनये ! तपस्विनः पावनाम्बुविहृताञ्जलिक्रियाः ।

ब्रह्म गृह्णमभिसन्ध्यमादृताः शुद्धये विधिविदो गृणन्त्यमी ॥ ४७ ॥

मिति भावः कथं न अन्यास्यति ? अन्यास्यति ? अपि तु अन्यास्यत्येव तादृशं जनमनुगन्तुचितं सतीनामेष एव धर्म इति भावः । अत्र समेन कार्येण लिङ्गं न च रविसन्ध्योर्नायकनायिकायवहारसमारीपात् समासोक्तिरलङ्कारः । समासोक्तिः समर्थव कार्यलिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारीपः प्रसूतेऽन्यस्य वस्तुन इति ॥ ४५ ॥

रक्तेति । हे कुटिलकेशि ! सभङ्गिकुलले । अम् परतो दृश्यमाना इति भावः । रक्ताद्य पीताद्य कपिशाः पिङ्गलाद्य पर्योमुचां मेषानां कोटयः अश्रुभागाः, त्वं द्रक्ष्यसीति हृतीः अनया मन्थयया वर्तिकाभिः चित्रशलाकाभिः साधु मन्थ्य क् यथा तथा मण्डिता इव रञ्जिता इव भान्ति शोभन्ते । अत्र क्रियोत्प्रेचा तदक्तं भवेत् सम्भावनोत्प्रेचा प्रकृतस्य परात्मना । वाच्याः प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता । जातिगुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेच्यं इयोरपीति ॥ ४५ ॥

सिंहैति । हे प्रियं ! इति मन्वीधनपदसूक्ष्मम् । भानुना सूर्येण भ्रूभृतां पर्य-  
तानां सिंहकेशरसटासु सिंघानां केशरा इव किञ्चुका इव याः सटा जटास्तासु,  
पल्लवप्रमविषु सजातपल्लवेषु द्रुनेषु तरुषु धातुनां गैरिकादीनां शिखरेषु उपरिभागेषु  
च साम्यं सन्ध्याकालभवम् आतपं स्वतज इत्यर्थः । संविभक्तमिव सत्यक् विभज्य  
दक्षमिव पश्य अवलीकय । यथा कश्चित् निधनसमये स्वजनेषु स्वधनं निधाय  
मिद्यते तथा रविरपि स्वधनभ्रतं स्वातपं सिंहसटादिषु निक्षिप्य अक्षं यातीति  
ध्वन्यते । अत्राप्युत्प्रेचालङ्कारः ॥ ४६ ॥

अद्रीति । हे अद्रिराजतनये । पार्वति ! अमी विधिविदः सायंकालकर्तव्याभिज्ञा  
इत्यर्थः । तपस्विनः तापसाः आदृताः आदरवन्तः श्रववन्त इत्यर्थः । पावने पवित्र-

तन्मुहूर्त्तमनुमन्तुमर्हसि  
 प्रस्तुताय नियमाय मामपि ।  
 त्वां विनोदनिपुणः सखीजनो  
 वल्गुवादिनि ! विनोदयिष्यति ॥ ४८ ॥

निर्विभुज्य दशनच्छदं ततो वाचि भर्तुरवधीरणापरा ।  
 शैलराजतनया समोपगामाललाप विजयामहेतुकम् ॥४९॥  
 ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचितं मन्त्रपूर्वमनुतस्थिवान् विधिम् ।  
 पार्वतीभवचनामसूयया प्रत्युपेत्य पुनराह सस्मितम् ॥५०॥

जनकं यत् श्वसु जलं गाहामिति भावः । तेन विहिता कृता अन्नलिक्रिया तर्पणादि-  
 व्यापारः यैः तथाभवाः सन्तः अभिसन्ध्य मन्त्रामभिध्याष्यं त्यर्थः । गृह्ये पूतये गूढं  
 रहस्यं ब्रह्म श्रीं इत्येकाक्षरं मन्त्रं गायत्री वा गृह्णन्ति जपन्ति ॥ ४७ ॥

तदिति । हे वल्गुवादिनि । मधुरभाषिणि । तत् तस्मात् साध्यविधेरवश्य-  
 कर्त्तव्यत्वादिति भावः । मुहूर्त्तं ह्यं दण्डावित्यर्थः । प्रस्तुताय प्रकृताय नियमाय मन्त्रा-  
 वन्दनविधानायत्यर्थः । मामपि अनुमन्तुम् अनुज्ञातुम् अर्हसि, नाव त्वया एकाकिन्या  
 स्यातव्यमित्याह त्वामिति विनोदे चित्तरञ्जने निपुण चतुरः सखीजनः त्वाम्  
 विनोदयिष्यति रञ्जयिष्यति ॥ ४८ ॥

निर्विभुज्येति । ततः अनन्तरं शैलराजतनया पार्वती भर्तुः स्वामिनः वाचि  
 वचने अवधीरणापरा अवमाननार्थिनी भर्तुवचनसंग्रहणीति भावः । दशनच्छदम्  
 श्लोकं निर्विभुज्य कृटिलयित्वा समोपगां सन्नहितां विजयां सहचरीम् अहेतुकं  
 निष्कारणं सहेतुकमिति पाठे सकारणम् आललाप त्रधावाक्येन आलपितवती-  
 त्यर्थः । अनुज्ञावचनं न दत्तवतीति भावः ॥ ४९ ॥

ईश्वर इति । ईश्वरोऽपि सर्वाराध्योऽपीति भावः । यः सर्वैः सन्ध्यायामाराध्यते  
 सोऽपीति अपिशब्दार्थः । दिवसात्ययोचितं साध्यमित्यर्थः । मन्त्रपूर्वं समन्तमित्यर्थः  
 विधिम् अनुष्ठानम् अनुतस्थिवान् कृतवान् सन् असूयया ईर्ष्याया अवचनां मौन-  
 भावेन स्थितां पार्वतीं प्रत्युपेत्य अभ्येत्य पुनः सस्मितं समन्दहासम् आह  
 उवाचेत्यर्थः ॥ ५० ॥

मुञ्च कोपमनिमित्तकोपने । सन्ध्याया प्रणमितोऽस्मि नान्यथा ।  
 किं न वेत्सि सहधर्मचारिणं चक्रवाकसमहृत्तिमात्मनः ॥ ५१ ॥  
 निर्मितेषु पिष्टेषु स्वयम्भुवा यां तनुः सुतनु ! पूर्वसुष्मिता ।  
 सेयमस्तमुदयं च सेवते तेन मानिनि ! ममात्र गौरवम् ॥ ५२ ॥  
 तामिमां तिमिरवृद्धिपीडितां शैलराजतनये ! ऽधुना स्थिताम् ।  
 एकतस्तटतमालमालिनीं पश्य धातुरसनिम्नगामिव ॥ ५३ ॥  
 साम्ब्यमस्तमितशेषमातपं रक्तलेखमपरा विभर्ति दिक् ।  
 सम्परायवसुधानशोणितं मण्डलायमिव तिर्य्यगुज्जितम् ॥ ५४ ॥

सुचेति । हे अनिमित्तकोपने अकारणकोपिनि । कोपं मुञ्च त्यज, सन्ध्याया  
 प्रणमितः प्रणतीकृतः अस्मि, अन्यथा नार्थ्येति शेषः न, नाहमन्यनारीसक्त इति  
 भावः चक्रवाकेण समा वृत्तिः व्यवहारः कालासाहचर्यरूपेति भावः यस्य  
 तथाभूतम् आत्मनः स्वस्य सहधर्मचारिण सहचरं मां किं कथं न वेत्सि न  
 जानासि ? ॥ ५१ ॥

निर्मितेषु । हे मानिनि । हे सुतनु । शुभाङ्गि । पूर्वं स्वयम्भुवा ब्रह्मणा  
 निर्मितेषु षष्ठेषु पिष्टेषु अग्निष्वात्तादिषु या तनुः मूर्त्तरूपा सन्ध्या तस्या मूर्त्त-  
 मावावयवत्वादिति भावः । उज्ज्विता त्यक्ता अपिनेति यावत् सा इयं देवी सन्ध्या  
 अस्तम् उदयश्च सेवते आश्रयति, तेन हेतुना अत्र सन्ध्यायाम् अवश्यपूज्यायामिति  
 भावः मम गौरवम् आदरः ॥ ५२ ॥

तामिति । हे शैलराजतनये । पार्वति । तामिमां सन्ध्याम् अधुना एकतः  
 पूर्वस्यां दिशैत्यर्थः । तिमिराणां तमसां वृद्ध्या आविर्भावेन पीडिताम् आहतामिति  
 भावः । अतएव तटेषु गिरिनितम्बेषु तमालानां तदाख्यतदृष्णां माला राजिः तदतीं  
 धातुनां गैरिकाणां रसी द्रवः तस्य निम्नगां नदीमिव पश्य अवलीकय । उत्-  
 प्रेक्षालङ्कारः ॥ ५३ ॥

साम्ब्यमिति । अपरा दिक् पश्चिमैत्यर्थः अस्तमितः विलसः श्रेणी यस्य  
 तथाभूतं साम्ब्यं सन्ध्याकालीनं रक्ता लेखा आकृतितिर्य्यर्थः । यस्य तथाविधं आतपं  
 गौरवमयुखं सम्परायः संशामः तस्य वसुधा भूमिः रणक्षेत्रमित्यर्थः तस्याः  
 अशोणितं सरक्तं तिर्य्यक् ऊर्ध्वभावेनेत्यर्थः उत्पितम् उत्पतितम् मण्डलायमिव  
 अवयवायमिव विभर्ति धारयति उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ५४ ॥

याभिनीदिवससन्धिसम्भवे तेजसि व्यवहिते सुमेरुणा ।  
 एतदन्धतमसं निरङ्कुशं दिक्षु दीर्घनयने ! विजृम्भते ॥ ५५ ॥  
 नोर्ध्वमौक्षणगतिर्न चाप्यधो नाभितो न पुरतो न पृष्ठतः ।  
 लोक एष तिमिरीघवेष्टितो गर्भवास इव वर्तते निशि ॥ ५६ ॥  
 शुद्धमाविलमवस्थितं चलं वक्रमार्जवगुणान्वितं च यत् ।  
 सर्वमेव तमसा समीकृतं धिक्छहत्त्वमसतां हृतान्तरम् ॥ ५७ ॥  
 नूनमुन्नमति यज्वनां पतिः शर्वरस्य तमसो निर्षिद्धयि ।  
 पुण्डरीकमुखि ! पूर्वदिक्षु खं कोतकैरिव रजोभिराहतम् ॥ ५८ ॥

याभिनीति । हे दीर्घनयने । आश्रयतेनेव । याभिनी च दिवसस्य तयोः सन्धिः  
 सन्ध्याकालः तन्सम्भवे सांध्य इत्यर्थः । तेजसि मध्यमयुक्ते सुमेरुणा व्यवहिते आश्रय  
 मति एतत् निरङ्कुशं निषाधसिन्धये अन्धतमसं गाढं तमः दिक्षुः विजृम्भते प्रम-  
 र्शति । सन्ध्यातीति भावः ॥ ५५ ॥

नीङ्गमिति । ईक्षणानां नताम्ना यतिः प्रसर इत्यर्थः । न ऊर्ध्वं न च अधः  
 निम्नं न अभितः, उभयोः पार्श्वोरित्यर्थः । न पुरतः अगतः, नापि पृष्ठतः पश्चात्,  
 चलतीति क्रियाध्याहार्यः । अतः एष लोकः अगतं लोकम् भ्रवं जने इत्यमरः ।  
 तिमिरीधेन अस्कारानिचयेन वेष्टितः आश्रयतः सन् निशि रज्जुनां गर्भवासं इव  
 उदरमध्ये इवेत्यर्थः वर्तते तिष्ठति । यथा गर्भस्थाः किमपि न पश्यन्ति तद्वत्  
 तिमिराश्रयत्वात् लोका अपीति भावः । उत्प्रेक्षाण्डारः ॥ ५६ ॥

शुद्धमिति । शुद्धं निमलम् आविलं मालिनम् अर्वास्थितं स्याद्वरं चलं जङ्गम वक्रं  
 कुटिलम् आजवगुणान्वितं सरलञ्च यत् यन् इति शेषः । तत् सर्वमेव तमसा अन्ध-  
 कारणे समीकृतं तुल्यतां नीते तस्मात् असतां दुर्जनानां हतं नाशितम् अन्तर  
 प्रभेदः येन तादृशं सदसद्विवेकरहितामिति भावः । मङ्गलम् आर्दायै धिक् धिक्  
 निभंस्मं ननिन्दयोरित्यन्तरः । यत्र गुणागुणविवेकी नास्ति तादृशं खलचरिवं निन्द्या-  
 मोत्यर्थः । अथ सामान्येन विशेषसमर्थनरूपीऽर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं सामान्यं  
 वा विशेषेण विशेषेण वा यदि । कार्येषु कारणेनदं कार्येषु च समर्थतः ।  
 साधर्म्येतरैरुपाध्यान्तरन्यासीऽप्येवा तत्र इति ॥ ५७ ॥

नूनमिति । हे पुण्डरीकमुखि । प्रसन्ननेत्रं यज्वनां दिज्ञानां पतिः चन्द्रः

मन्दरान्तरितमूर्त्तिना निशा लक्ष्यते शशभृता सतारका ।  
 त्वं मया प्रियसखीसमागता शोष्यतेव वचनानि पृष्ठतः ॥५८॥  
 रुद्धनिर्गमनमादिनक्षयात्पूर्वदृष्टतनु चन्द्रिकास्मितम् ।  
 एतदुद्गिरति चन्द्रमण्डलं दिग्दृश्यमिव रात्रिनोदितम् ॥६०॥  
 पश्य पक्वफलनीफलत्विषा विम्बलाच्छित्तवियत्सरोऽभसा ।  
 विप्रकृष्टविवरं हिमांशुना चक्रवाकमिथुनं विडम्ब्यते ॥६१॥

द्विजराजः शशधर इत्यमरः । नूनं निश्चितं शर्वरस्य नैश्वर्यं तमसः अन्धकारस्य  
 निषिद्धये निराकरणाय उन्नमति उदैति, यतः पूर्वदिशः प्राच्या मुखं कौतुकैः  
 केतकसम्बन्धिभिः रजोभिः परागैः आहतम् आपूरितं व्याप्तमिव दृश्यते इति शेषः ।  
 उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ५८ ॥

मन्दरति । हे प्रिये । सतारका तारासहिता निशा मन्दरेण तदाख्येन पर्वतेन  
 अन्तरिता मूर्त्तिर्यस्य तादृशेन मन्दरमन्तर्धाय स्थितेनेत्यर्थः । शशभृता चन्द्रेण प्रिय-  
 सखीभिः समागता सङ्गता त्वं पृष्ठतः वचनानि शोष्यतेव मया लक्ष्यते दृश्यते ।  
 उपमालङ्कारः ॥ ५८ ॥

रुद्धेति । आ दिनक्षयात् दिनावसानपर्यन्तमित्यर्थः । रुद्धनिर्गमं निवृत्ती-  
 दयम् उदयरहितमित्यर्थः । पूर्वस्यां दिशि दृष्टा तनुः अवयवः यस्य तादृशम् एतन्  
 चन्द्रमण्डलं चन्द्रिका एव स्मित मन्दहासो यस्मिन् तद् यथा तथा रात्रिनोदितं  
 निशाप्रकटितमित्यर्थः । दिशः प्राच्या इत्यर्थः रक्षस्य गोप्यं वस्तु उदगिरतीव प्रका-  
 शयतीव । यथा काचित् कुपिता सपत्न्या रक्षस्यं केनचित् प्रकाशयति तद्वत्  
 निशाकृपा नायिका सपत्नीरूपायाः प्राच्या रक्षस्यं चन्द्रमण्डलेन प्रकाशयतीति भावः ।  
 उत्प्रेक्षालङ्कारः । स च रात्रिप्राच्योः सपत्नीव्यवहारसमारोपात् समासीक्या  
 सङ्कीर्यते ॥ ६० ॥

पश्येति । पक्वं परिणतं यत् फलिन्याः तदाख्यतरोरित्यर्थः । फलित्वधि-  
 शिखायाश्च फलिन्यामिति मेदिनी । फलं तद्वत् लिट् कान्तिर्यस्य तादृशेन शुभांशु-  
 नेत्यर्थः । तथा विम्बेन प्रतिविम्बेन साच्छित्तं रञ्जितं वियत् अन्तरीकं सरसां  
 तङ्गानाम् उपलक्ष्यमेतत् जलाशयानामिति भावः । अभः सलिलं येन तथा-  
 भूतेन हिमांशुना चन्द्रेण विप्रकृष्टं दूरं गतं विवरम् अन्तरं प्रभेदज्ञानमिति यावत्

शक्यमोषधिपतेर्नवोदयाः कर्णपूररचनाकृते तव ।

अप्रगल्भयवसूचिकोमलाच्छेत्तुमग्रनखसम्पुटैः कराः ॥६२॥

अङ्गुलीभिषिव केशसञ्चयं सन्निगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।

कुङ्कुलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥६३॥

पश्य पार्वति ! नवेन्दुरश्मिभिर्भिन्नसान्द्रतिमिरं नभस्तलम् ।

लक्ष्यते हिरदभोगदूपितं सप्रसादमिव मानसं सरः ॥६४॥

यस्य तथोक्तं 'हिमांशुविम्बमेतत् न फलिनीफलमित्य' विवेकरहितमिति भावः । चक्रवाकमिधुनं चक्रदन्त विडम्बने प्रताप्यते । पश्य अवलोकय । सरसि प्रति-विम्बितं चन्द्रविम्बं दृष्ट्वा फलिनीफलभेदेण चक्रवाकयुगलेन तदृशहृणाद्यं गच्छता विफलमनोरथेन प्रत्याग्रथ्यते इति भावः । अत्र भ्रान्तिमानलङ्कारः । उपमया अन्-प्राप्यते । तदुक्तं सास्यादतस्मिंल्लदबुद्धिभान्तिमान् प्रतिभोव्यतेति । सायं वाच्य-मवैधर्म्यं वाक्येऽपि उपमा इयोरिति च ॥ ६१ ॥

• शक्यमिति । हे प्रिये । ओषधिपतेः चन्द्रस्य ओषधीशो निशापतिरित्यमरः नवः उदयो येषां तथोक्ताः प्रत्यशोदिता इत्यर्थः । अप्रगल्भा अपरिणता यवानाम् ओषधिविशेषाणां सूचयः अङ्कुरा इव कोमलाः मृदवः कराः किरणाः कर्णपूरस्य कर्ण-भूषणस्य रचनाकृते रचनार्थमित्यर्थः । तव अया र्थे नखसम्पुटाः नखावयवा इत्यर्थः । तैः नखाद्यै रिति भावः । हेत्तुं खण्डयितुं शक्यं चन्द्रकराणामतीव सान्द्रतया नखायकर्त्तव्यं सन्भाव्यमानत्वात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । शक्यमित्यत्र भावे ण्यत् । अयं चन्द्रकरोऽतिसान्द्रः येन त्वया इमं खण्डयित्वा कर्णपूरीकर्तुं शक्यते इति भावः ॥ ६२ ॥

अङ्गुलीभिरिति । हे प्रिये । शशी चन्द्रः मरीचिभिः करैः अङ्गुलीभिर्य तिमिरं केशसञ्चयमिव कुललनिचयमिव सन्निगृह्य अपसार्य कुङ्कुलीकृते मुकुली-कृते सरोजे एव अन्यत्र सरोजे इव लोचने यस्य तथाभूतं रजनीमुखं निशासुखं चुम्बतीव । अत्रोत्प्रेक्षया उपमया च प्रशिरजन्वोनायकनायिकाव्यवहारसमारोप-रूपसमासोक्तिरलङ्कारः ॥ ६३ ॥

पश्येति । हे पार्वति ! नवेन्दुरश्मिभिर्नवोदितचन्द्रसदृशैः भिन्नम् अपनीतं सान्द्रं गाढं तिमिरं यस्मात् तथाभूतं नभस्तलम् अन्तरीचं हिरदानां इक्षिणां



रक्तभावमपह्नाय चन्द्रमा

जात एष परिशुद्धमण्डलः ।

विक्रिया न खलु कालदोषजा

निर्मलप्रकृतिषु स्थिरोदया ॥ ६५ ॥

उन्नतेषु शशिनः प्रभा स्थिता निम्नसंश्रयपरं निशातमः ।

नूनमात्मसदृशी प्रकल्पिता वेधसा हि गुणदोषयोर्गतिः ॥ ६६ ॥

चन्द्रपादजनितप्रवृत्तिभिश्चन्द्रकान्तजलविन्दुभिर्गिरिः ।

सखलातरुपु निद्रितानमून् बोधयत्यसमये शिखण्डिनः ॥ ६७ ॥

भोगिन दानेन दूषित पाक् आबिलित पदात् सप्रसादं प्रसन्न स्वच्छमित्यर्थः । मानस  
सर इव लज्जते दृश्यते । उपमालङ्कारः ॥ ६४ ॥

रक्तभावावर्ति । हे प्रिये । एष चन्द्रमाः रक्तभावं लौहित्यम् अपह्नाय विमृश्य  
परिशुद्धं विशुद्धं यस्मित्यर्थः । मण्डलं यस्य तथाभूतं ज्ञातः । उक्तमर्थमथो-  
त्तरणं दृश्यति विक्रियति । कालदोषेण ज्ञाता विक्रिया विक्रितिः प्रकृतेरन्यथाभाव  
इत्यर्थः । निर्मला विशुद्धा प्रकृतिः स्वभावी येषां तथाभूतेषु जनेषु सत्स्मित्यर्थः । न  
खलु नैव स्थिरोदया चिरस्थायिनोत्यर्थः । अत सामान्येन विशेषसमर्थनरूपीऽर्था-  
न्तरन्यास ॥ ६५ ॥

उन्नतेर्व्यति । शशिनश्चन्द्रस्य प्रभा उन्नतेषु उत्तुङ्गेषु स्थानेषु स्थिता, निशातमः  
नेश तिमिर निम्नमेव सश्रयः परं प्रधानं यस्य तथोक्तं निम्नगामोत्यर्थः । हि  
तथाहि गुणदोषयोर्गतिः अवास्थितिरित्यर्थः । वेधसा विधिना आत्मन गुणस्य  
दोषस्य चेत्यर्थः । सदृशी उपयुक्ता प्रकल्पिता नूनं निर्दोषरित्यर्थः । नौचिन सह लौचस्य  
सङ्घतिरुद्धेन सह उद्धस्य सङ्घतिर्विधिव्यवस्थितेति फलितार्थः । अपि सामा-  
न्येन विशेषसमर्थनरूपीऽर्थांतरन्यासः ॥ ६६ ॥

चन्द्रति । गिरिः पर्वतः चन्द्रपादेः चन्द्रमयूखैः जनिता उत्पादिता प्रवृत्तिः  
प्रसरणं येषां तथाभूतं चन्द्रकान्तानां मणिविशेषाणां जलविन्दुभिः कारणैः सखला-  
तरुपु नितम्बस्यद्वेषु निद्रितान् अमून् इमानिति वा पाठः शिखण्डिनः मयूरान्  
असमये निद्राभङ्गातिरिक्ते काले बोधयति जागरयति ॥ ६७ ॥

कल्पवृक्षशिखरेषु सम्प्रति प्रस्फुरद्भिराजदभिरंशुभिः किरणः ।

हारयष्टिरचनामिवांशुभिः कर्तुमागतकुतूहलः शशी ॥६८॥

उन्नतावनतभाववक्ष्या

चन्द्रिका सतिमिरा गिरिरियम् ।

भक्तिभिर्बहुविधाभिरपिता

भाति भूतिरिव मत्तहस्तिनः ॥ ६९ ॥

एतदुच्छसितपोतमैन्दवं वोढुमक्षममिव प्रभारसम् ।

मुक्तषट्पदविरावमञ्जसा भिद्यते कुमुदमानिवन्धनात् ॥ ७० ॥

कल्पेति । हे सुन्दरि ! सम्प्रति शशी प्रस्फुरद्भिराजदभिरंशुभिः किरणः  
हारयष्टिरचनां मुक्ताहारनिर्माणं कर्तुमिव आगतम् उपस्थितं कुतूहलम् आत्सुक्यं  
यस्य तथाभूत इव कल्पवृक्षाणां सुरतरुणां शिखरेषु शिरोदेशेषु वर्तत इति शेषः  
पश्य अवलोक्य । यथा कथितं नीलकान्तमौक्तिकयोर्हारकृतं एकं नीलकान्तं ततो  
मौक्तिकमेकं परोपाद्या हारं रचयति, तथा किरणानां हृद्यपदान्तरालेषु पतनात्  
चन्द्रस्य मौक्तिकनीलकान्तमणिहाररचनौत्सुक्यमुत्प्रेलितमित्युत्प्रेचालहारः ।  
शशिनो मालाकारव्यवहारसमारीपात् समासीक्तिं परिपुष्पातीत्यनयोरङ्गाङ्गभावः  
सङ्गरः । प्रस्फुरद्भिरविकल्पामुन्दरीति पाठे हे अविकल्पामुन्दरि । यस्याः सौन्दर्यं  
सन्देहं नावगाहते सा अविकल्पामुन्दरी तत्सम्बुद्धौ यद्यार्थसौन्दर्यशालिनी-  
त्यर्थः ॥ ६८ ॥

उन्नतेति । हे प्रिये ! गिरिः पर्वतस्य उन्नतावनतभाववक्ष्या वन्दुरत्नेन इयं  
सतिमिरा सान्धकारा उन्नतेषु प्रदेशेषु सम्यक् चन्द्रालोकस्य पतनात् अवन्तेषु च  
अप्रवेशदिति भावः । चन्द्रिका बहुभिन्नानाविधाभिर्भक्तिभिः रचनाभिरपिता  
जनिता मत्तहस्तिनः भूतिरिव अङ्गलघ्नं भव्यं भूतिभञ्जनि सम्यदीत्यमरः । भाति  
राजते । मत्तेति विशेषणं तादृशहस्तिनः शुष्कादृष्टेन स्नाङ्गे भक्षोत्क्षेप-  
कारित्वं सूचितम् । उपमालहारः ॥ ६९ ॥

एतदिति । एतत् पुरोवर्त्तित्वर्थः । उच्छसितम् अतिस्फूर्तम् अत्यन्तमित्यर्थः ।  
यथा तथा पीतम् ऐन्दवं चान्द्रं प्रभारसं किरणामृतं वोढुं धारयितुमक्षममिव अस-

पश्य कल्पतरुलम्बि शुद्धया

ज्योत्स्नया जनितरूपसंशयम् ।

मारुते चलति चण्डिके ! बलाद्

व्यज्यते विपरिवृत्तमंशुकम् ॥ ७१ ॥

शक्यमङ्गुलिभिरुत्थितैरधः शाखिनां पतितपुष्पपेशलैः ।

प्रव्रजर्जरशशिप्रभालवैरेभिरुत्कचयितुं तवालकान् ॥७२॥

एष चारुमुखि ! योग्यतारया युज्यते तरलविम्बया शशी ।

साध्वसादुपगतप्रकम्पया कन्ययेव नवदीप्तया वरः ॥७३॥

सद्यमिव सक्तः त्यक्तः पटुपदस्य भ्रमरस्य विरागो गज्जनमिति यावत् येन तथाभूत  
भ्रमरगञ्जनच्छर्जनं क्वदित्यर्थः । आ निवम्बनात् सम्यक् वम्बनात् सुदृणादिति  
यावत् भिद्यते स्वयं विदलितं भवति विकसतीत्यर्थः । कर्मकर्त्तरि लट् । अर्चोत्-  
प्रे चालङ्कारः । कुमुदे बहुरसपायिनी जठरभङ्गरूपव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिं  
गमयतीति बोध्यम् ॥.७० ॥

पश्यति । हे चण्डिके ! अतिकोपने । चण्डकृत्यन्तकोपने इत्यमरः । शुद्धया  
विशुद्धया ज्योत्स्नया जनितः उपादितः रूपस्य अवयवस्य संशयः सन्देहः यस्य  
तथाभूतम् उभयोरपि शुभत्वादिति भावः । कल्पतरुषु लम्बि लम्बमानम् अशुक वस्त्रं  
मारुते वायो चलति वहति सति बलात् वेगात् विपरिवृत्तम् आन्दोलितमित्यर्थः सत्  
व्यज्यते व्यक्तत्वेन अंशुकर्मतम् न चन्द्रकर इति प्रतीयते इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

शर्कामिति । हे प्रिये ! अधःपतितानि पुष्पाणौव पेशलाः सटुलाः तैः पतित-  
पुष्पकोमलैरिति पाठे स एवार्थः । अतएव अङ्गुलिभिः उद्धृतैः उद्धृतुं शकौरिवे-  
त्यर्थः । एभिः पुरतः दृश्यमानैरित्यर्थः । प्रव्रजर्जराः पचान्तरपतिता इत्यर्थः । ये शशिन-  
श्चन्द्रस्य प्रभालवाः किरणविन्दवः तैः तव अलकान् चूर्णकुल्लान् उत्कचयितुं  
रञ्जयितुं शक्यम् । एतेन चन्द्रकिरणस्यातीव सान्द्रत्वसुकम् । काञ्चित्तव सखी  
एतान् हृत्वाधःपतितचन्द्रकरान् गृहीत्वा तव केशान् रञ्जयति परिहासोक्ति-  
रिति भावः ॥ ७२ ॥

एष इति । हे चारुमुखि ! सुवदने ! एष शशी चन्द्रः साध्वसात् नवसङ्गमभया-  
दित्यर्थः । उपगतप्रकम्पया कम्पनानया न । दीप्तया नवीदृशा कम्पया वरः प्रिय इव

पाकभिन्नशरकाण्डगौरयोरुल्लसत्प्रकृतिजप्रसादयोः ।

रीहृतीव तव गण्डलेखयोश्चन्द्रविम्बनिहितच्छिचन्द्रिका ॥७४॥

लोहितार्कमणिभाजनापितं कल्पवृक्षमधु विभ्रति स्वयम् ।

त्वामियं स्थितिमतौमुपागता गन्धसादनवनाधिदेवता ॥७५॥

आर्द्रकेसरसुगन्धि ते मुखम्

मत्तरक्तनयनं स्वभावतः ।

अत्र लब्धवसतिर्गुणान्तरं

किं विलामिनि ! मदः करिष्यति ॥ ७६ ॥

मान्यभक्तिरथवा सखीजनः सेव्यतामिदमनङ्गदौपनम् ।

तरलविम्बया चञ्चलमण्डलतया योग्या अनुरूपा या तारा तथा युज्यते सङ्गच्छते  
सङ्गमेन शांभते इत्यर्थः । उपमालद्वारः ॥ ७३ ॥

पाकित । चन्द्रविम्बं निर्दिष्टं अपितं अतिगो नेत्रं यया तथोक्ता तदाश्विनी  
हे चन्द्रदर्शनीत्यर्थः । चन्द्रिका पाकेन परिणम्या भिन्नः वर्णान्तर गतः यः शरकाण्ड  
म्लणविशेषाद्ययवभक्षत् गौरौ तयोः उग्रमन् स्फुरन् प्रकृतिजः स्वाभाविकः प्रसादः  
वैश्या ययोलयाभतयोस्तव गण्डलेखयोः कपोलयोः रीहृतीव प्रस्फुरती  
वेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

लोहितति । इयं गन्धसादनस्य आर्द्रे वनाधिदेवता काननाधिष्ठात्री देवी स्य  
लोहित रक्तवर्णं यत् अर्कमणिभाजनं सूर्यकालमणिपात्रं तव अपितं स्थापितं  
कल्पवृक्षमधु सुरतरुप्यरसं विभ्रती दधाना मती स्थितिमतौम् अत्र तिष्ठन्ती त्वाम्  
उपगता पानार्थं तुभ्यं दातुं प्रार्थत्यर्थः ॥ ७५ ॥

आर्द्रोति । हे विलामिनि । ते तव मुखं स्वभावतः आर्द्रं मधुसंयोगादिति  
भावः । यत् केशरं वकुलकुसुमं तद्वत् सुगन्धिं ससौरभं तथा मत्ते चपले रक्ते नयने  
यस्य तथाभूतम् अतः अत्र सुवि लभ्या वसतिराश्रयो येन तथोक्ताः त्वया पीत इति  
भावः मदः किं गणान्तरं करिष्यति ? न किमपीत्यर्थः । ये ये मदगुणास्ते सर्वे एव  
स्वभावतस्तन्मुखे वर्त्तन्ते अतः किं मदेन फलमिति भावः ॥ ७६ ॥

मान्येति । अथवा सखीजनः मान्या आदरणीया भक्तिरनुरागो यस्य तथाभूतः

इत्युदारमभिधाय शङ्करस्तामपाययत पानमश्विकाम् ॥ ७७ ॥  
 पार्वती तदुपयोगसम्भवां विक्रियामपि सतां मनोहराम् ।  
 अप्रतर्क्यविधियोगनिर्मितामास्त्रतेव सहकारतां ययौ ॥ ७८ ॥  
 तत्क्षणं विपरिवर्त्तितङ्कियोर्नथतोः शयनमिह्वरागयोः ।  
 सा वभूव वशवर्त्तिनी हयोः शूलिनः सुवदना मदस्य च ॥ ७९ ॥  
 घूर्णमाननयनं खललक्ष्यं स्वेदविन्दु मदकारणस्मितम् ।  
 आननेन न तु तावदीश्वरश्चक्षुषा चिरमुमामुखं पपौ ॥ ८० ॥

मखोजनादरी माननोयः न त्ववहेलनोय इत्यर्थः । तस्मात् अनङ्गदोपनं कामीद्रीपन  
 करम् इदं मन्वा वनद्वेतया नीतं मश्वित्यर्थः । मन्वातां पीयताम् इतीत्यम् उदारं  
 मनीहरं यथा तथा अभिधाय अननोयेत्यर्थः । शङ्करः ताम् अश्विकां पीयते इति पान  
 मधु अपाययत पायितवान् ॥ ७७ ॥

पार्वतीति । पार्वती तस्य मधुनः उपयोगेन पानेन सम्भवः जननं यस्यासथीकं  
 मद्यपानजनितामित्यर्थः । विक्रिया विक्रतिर्माप आसता रसालस्यम् अप्रतर्क्येण अचि-  
 त्थेन विधियोगेन देवयथा निर्मिता जनिता सतां साधूनाम् उपलक्षणमेतत्  
 सवषामित्यर्थः । मनोहरा चित्तहारिणी सहकारतामिन अतिसीरभत्वमिव ययां  
 प्राप । आसयती रसालीऽसां सहकारीऽतिसीरभ इत्यमरः । आसः स्वभाव-  
 मनीहरीऽपि यथा विधियोगेन सहकारत्वप्राप्त्या अतिमनोहरत्वं लभते तथा पार्वत्या  
 विक्रतिरपि नितरा हरमनीहारिणी अभूदिति भावः ॥ ७८ ॥

तत्क्षणमिति । सा सुवदना सुमुखो पार्वती तत्क्षणं मद्यपानानन्तरक्षण  
 एवेत्यर्थः । विपरिवर्त्तिता विहीना श्रीलज्जा याभ्यां तथोक्तयोः त्यक्तवपयोरित्यर्थः ।  
 इङ्गः दीप्तः रागः कामादेश इत्यर्थः । याभ्यां तथाभूतयोः अतएव शयनं नेथतीः  
 प्रापयिष्यतीः शूलिनः हरस्य मदस्य च हयोः वशवर्त्तिनी अधीना वभूव ॥ ७९ ॥

घूर्णमानेति । ईश्वरः शम्भुः घूर्णमाने नयने यस्य तथोक्तं खललक्ष्मी कथा यस्य  
 तथाभूतं स्वेदविन्दुभिः सह मदकारणं मोहनमित्यर्थः । क्षितं मन्दहासः यव  
 तादृशम् उमाया मुखम् आननेन न तु तावत् चिरमित्यर्थः । चक्षुषा चिरं पपौ  
 सातिशयादरं ददशेत्यर्थः ॥ ८० ॥

तां विलम्बितपत्नीयमेखलामुद्वहन् जघनभारदुर्वहाम् ।  
 ध्यानसम्भृतविभूतिरीश्वरः प्राविशन्मणिशिलागृहं रहः ॥ ८१ ॥  
 तत्र हंसधवलोत्तरच्छदं जाङ्गवीपुलिनचारुदर्शनम् ।  
 अध्यशेत शयनं प्रियासखः शारदाभ्रमिव रोहिणीपतिः ॥ ८२ ॥  
 क्लिष्टकेशमवलुप्तचन्दनं ध्यत्ययार्पितनखं समक्षरम् ।  
 तस्य तच्छिदुरमेखलागुणं पार्वतीरतमभून्न हृत्प्रिये ॥ ८३ ॥  
 केवलं प्रियतमादयालुना ज्योतिषामवनतासु पङ्क्तिषु ।

तामिति । ध्यानेन योगेन सम्भृता समाहृता विभूतिः सत्यद् उपभोगसान्धो-  
 ल्यर्थः । येन तथाभूतः विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमित्यमरः । ईश्वरः शिवः विलम्बिनी  
 विशेषेण लम्बमाना तपनीयस्य काञ्चनस्य मेखला रशना यस्यासधीक्षां जघनस्य  
 भारेण गौरवेण दुर्वहं बोटुमशक्यामित्यर्थः । विशालजघनामित्यर्थः । तां पार्व-  
 तीम् उद्वहन् गृह्णन् रहः एकान्तं मणिशिलागृहं प्राविशत् । ध्यानसम्भृतविभूति-  
 भूषितमिति पाठे ध्यानसम्भृताभिर्विभूतिभिर्भूषितं सञ्ज्ञितं मणिशिलागृहमित्यस्य  
 विशेषणम् ॥ ८१ ॥

तत्रेति । तत्र मणिशिलागृहे प्रियायाः पार्वत्याः सखेति प्रियासखः काना-  
 सङ्घचर इत्यर्थः । इर इति शेषः । रोहिणीपतिः रोहिण्या सहितश्चन्द्र इत्यर्थः ।  
 शारदं शरत्कालीनम् अम्रमिव मेघमिव निर्जलत्वाच्छुभमिति भावः । हंसवत्  
 धवल उत्तरच्छदः आक्षरं यस्य तथाभूतं जाङ्गला गङ्गायाः पुलिनमिव चारु  
 शोभनं दर्शनं यस्य तादृशं शयते अस्मिन्निति शयनं शय्याम् अध्यशेत अधिशिष्ये ।  
 उपमालङ्कारः ॥ ८२ ॥

क्लिष्टेति । क्लिष्टः पर्येस्ता इत्यर्थः । केशा यस्मिन् तन् अवलुप्तं निर्वहं  
 चन्दनं यस्मिन् तधीक्षां व्यत्ययेन विपरीतभावेन अर्पिता नखाः यत्र तादृशम् अतएव  
 समक्षरं सप्रणयस्त्रीपं तथा शिदुरः छेदं गतः मेखलागुणः काञ्चीत्वं यस्मिन् तथा-  
 भूतं पार्वत्या रतं सुरतव्यापारः तस्य हरस्य हृत्प्रिये परितोषाय न अभूत् । भोग-  
 हत्याया आतिशय्यादिति भावः ॥ ८३ ॥

केवलमिति । ज्योतिषां पङ्क्तिषु नक्षत्रमण्डलमित्यर्थः । अवनतासु अक्षां  
 गतास्त्विति यावन् प्रभातकल्पायां शर्वध्यांमिति भावः । केवलं प्रियतमायां पार्वत्यां

तेन तद्यतिगृहीतवक्षसा नेत्रमीलनकुतूहलं कृतम् ॥ ८४ ॥  
 स व्यबुध्यत बुधस्तवोचितः श्रातकुम्भकमलाकरैः समम् ।  
 मूर्च्छनापरिगृहीतकौशिकैः किन्नरैरुषसि गीतमङ्गलः ॥ ८५ ॥  
 तो क्षणं शिथिलितोपगूहनौ दम्पती रचितमानसोर्मयः ।  
 पद्मभेदपिशुनाः सिधिविरे गन्धमादनवनास्तमाकृताः ॥ ८६ ॥

दयालना श्रवणसम्भोगे इयं क्लिष्टा स्यादिति दशवतेत्यर्थः । न तु स्वयमशक्तेनेति भावः । तेन हरेण तथा कामया प्रतिगृहीतम् आश्लिष्टं वक्षी यस्य तादृशेन वक्षसि प्रियतमां वदनेति भावः । सता नेवाणां मौलनस्य सुद्रणस्य निद्राया इत्यर्थः । कुतूहलं कृतं निद्रितमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

स इति । बुधानां विदुषां सवे स्तुत्याम् उचितः सवथोज्यः बुधैर्देवघ्नैः स्तुयमान इति भावः । उषसि प्रत्युपे मूर्च्छनया स्वरारोह्यवरोहक्रमभेदेन परिगृहीताः कौशिका वीणातन्त्रवः यैः तादृशैः किन्नरैः देवयोगिभेदैः गीतं मङ्गलं यम यस्य तथाभूतः सन् श्रातकुम्भकमलानां स्वर्णपद्मानाम् आकरैः समूहैः समं सह व्यबुध्यत जागरितवान् ।

स व्यबुध्यत तथा निशाचये श्रातकुम्भकमलाकरैः समम् ।

मूर्च्छनापरिगृहीतकौशिकैः किन्नरैः समुपगीतमङ्गलः ॥

इति पाठान्तरम् ।

तत्र मूर्च्छनया परिगृहीता वंशी वैश्वर्यैः तथाभूतैः किन्नरैः समुपगीतं सम्यक् समीपे गीतं मङ्गलं यस्य तथाभूतः स हरः तथा श्रातकुम्भकमलाकरैः स्वर्णपद्मनिलयः मानस सर इत्यर्थः । समं युगपत् निशाचये प्रभाते व्यबुध्यतेत्यन्वयः ॥ ८५ ॥

ताविति । रचिता क्विप्ता मानसस्य सरसः ज्ञानमयस्वरङ्गा येन तद्गाम्भृतः श्लितमानसोर्मय इति पाठे चलिताः कम्पिता मानसस्य ज्ञानमयः येनेति स एवार्थः एतेन वायोः श्रेष्ठं सूचितम् । पद्मानां भेदस्य दलविसारणस्य पिशुनाः सूचकाः पद्मगन्धवहा इति भावः । एतेन मान्यं सौरभञ्च सूचितम् । गन्धमादनस्य पूर्व-  
 तस्य वनास्तमाकृताः क्षणम् अल्पकालं शिथिलितं त्यक्तम् उपगूहनम् आश्लिङ्गनं यास्यां तादृशीं तो दम्पती पार्वतीपरमेश्वरी सिधिविरे सेवितवन्तः । गानस्यर्षेण सुखो-  
 चक्रुरित्यर्थः ॥ ८६ ॥

ऊर्ध्वमूलनखमार्गराजिभिस्तत्क्षणं हृतविलोचनी हरः ।  
 वाससः प्रशियिलस्य संयमं कुर्वतीं प्रियतमामवारयत् ॥ ८७ ॥  
 स प्रजागरकषायलोचनं गाढदन्तपरिताडिताधरम् ।  
 आकुलालकमरंस्त रागवान् प्रेष्य भिन्नतिलकं प्रियामुखम् ॥ ८८ ॥  
 तेन भिन्नविषमीत्तरच्छदं  
 मध्यपिण्डतविसूत्रमेखलम् ।  
 निर्मलेऽपि शयनं निशात्यये  
 नोज्झितं चरणरागलाञ्छितम् ॥ ८९ ॥  
 स प्रियामुखरसं दिवानिग्रं हर्षहृद्विजननं सिषेविषुः ।  
 दर्शनप्रणयिनामदृश्यतामाजगाम विजयानिवेदनात् ॥ ९० ॥

ऊर्ध्वमिति । हरः ऊर्ध्वमूले ये नखमार्गा नखचतानीत्यर्थः । तेषां राजिभिः पङ्क्तिभिः तत्क्षणं तद्दर्शनक्षणेनैवेत्यर्थः हृतानि विलोचनानि यस्य तथाभूतः सन् प्रशियिलस्य प्रकषेण खललत इत्यर्थः । वाससः वसनस्य संयमं संवरणं सञ्चयमिति पाठे स एवार्थः । कुर्वतीं प्रियतमां पार्वतीम् अवारयत् मा वसनेनाङ्गमाच्छादयति निवारितवान् ॥ ८७ ॥

स इति । रागवान् अनुरागप्रवणः स हरः प्रजागरके कषाये क्लृप्ते लोचने यस्य तद्योक्तं गाढं यथा तथा दन्तैः परिताडितः क्षतः अधरो यस्य तथाभूतं गाढ-दन्तपदताडिताधरमिति पाठे गाढं यथा तथा दन्तपदेः दशनक्षतैः ताडितः अधरो यस्य तथाभूतम् आकुलाः व्यत्यस्ता अलकार्थूर्णकुल्ला यस्मिन् ताड्यं भिन्नतिलकं निर्वृष्टतिलकं प्रियामुखं प्रेष्य दृष्ट्वा अरंस्त तुतोष पुनर्विजहार वा ॥ ८८ ॥

तेनेति । निशाया अस्ये अवसाने प्रभाते इत्यर्थः । निर्मलेऽपि प्रकटेऽपि तेन हृद्ये भिन्नः विषयेक्षः अतएव विषमं उन्नतानत इत्यर्थः । उत्तरच्छदः आक्षरणं यत्र ताड्यं मध्ये पिण्डता मिलिता विसूया छिन्नसूत्रेत्यर्थः । मेखला काष्ठी यस्मिन् तद्योक्तं तथा चरणयोः रानेष अलक्तकद्रवेत्यर्थः । आञ्छितं चिह्नितं रञ्जितमिति वा शयनं शय्या न उज्झितं त्यक्तम् ॥ ८९ ॥

स इति । स हरः दिवानिग्रं हर्षहृद्विजननम् आनन्दतिशयदं प्रियायाः पार्वत्याः मुखरसं वदनादृतं सिषेविषुः पिपासुरित्यर्थः । विजयायाः पार्वतीसख्या निवेदनात्



समदिवसनिशीथं सङ्गिनस्तत्र शम्भोः

शतमगसद्वतूनां सार्धमेका निशिव ।

न च सुरतसुखेभ्यश्चिन्तय्यो वभूव

ज्वलन इव समुद्रान्तर्गतस्तज्जलेभ्यः ॥ ८१ ॥

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये  
उमासुरतवर्णनं नाम अष्टमः सर्गः ।

### नवमः सर्गः

तथाविधेऽनङ्गरसप्रसङ्गे मुखारविन्दे मधुपः प्रियायाः ।

सम्भोगवेश्म प्रविशन्तमन्तर्ददर्श पारावतमेकमीशः ॥ १ ॥

ज्ञापनात् विजयानिवेदित इति पाठे विजयया निवेदितः भवद्दर्शनार्थिनः आगता इति विश्वापितीऽपीत्यर्थः । दर्शनप्रणयिनां दर्शनार्थिनां देवानामिति शेषः । अपिरन्वाध्याहार्यः । अदृश्यताम् आजगाम न दर्शनं ददौ केवलं प्रेमासक्तौ निभृतं तस्याविति भावः ॥ ८० ॥

समेति । तत्र गन्धमादनादौ सङ्गिनः पार्वतीसङ्गमवत इत्यर्थः शम्भोः समी तुल्यौ दिवसनिशीथौ दिवारजन्धौ यत्र तादृशं सार्धम् अतूनां शतम् एका निशिव अगमत् सुखातिशयेन तादृशदीर्घकालस्य क्षणिकत्वावगमादिति भावः । समुद्रान्तर्गतः ज्वलनः बाहुवाग्निरित्यर्थः । तस्य समुद्रस्य जलेभ्य इव सुरतसुखेभ्यः हिन्ना विगता लप्सा यस्य तादृशः विलम्ब इत्यर्थः न च वभूव । भोगलप्साया आगन्त्यादिति भावः ॥ ८१ ॥

इति अष्टमः सर्गः ।

तथाविधे इति । प्रियायाः पार्वत्या मुखारविन्दे मधुपिबतीति तयोक्तः मधु-  
पानरतः भस्वरभूत इत्यर्थः । ईशः शम्भुः; तथाविधे पूर्वोक्तप्रकारे अनङ्गरसप्रसङ्गे  
कुमारसप्रसक्तौ सम्भोगवेश्म क्रीडागृहम् अनः प्रविशन्तमेकं पारावतं कपीतं

सुकान्तकान्तामणितानुकारं कूजन्तमाघूर्णितरक्तनेत्रम् ।  
 प्रस्फारितोद्भ्रमविनम्रकण्ठं मुहुर्मुहुर्न्यञ्चितचारुपुच्छम् ॥ २ ॥  
 विशृङ्खलं पक्षतियुग्ममौषद्धानमानन्दगतिं मदेन ।  
 शुभ्रांशुवर्णं जटिलाग्रपादमितस्ततो मण्डलकैश्चरन्तम् ॥ ३ ॥  
 रतिद्वितीयेन मनोभवेन  
 ऋदासुधायाः प्रविगाह्यमानात् ।  
 तं वीक्ष्य फेनस्य चयं नवीत्य-  
 मिवाभ्यनन्दत् क्षणमिन्दुमौलिः ॥ ४ ॥

ददर्श । उपजातिवृत्तमत्र सर्गे तदुक्तं स्यादिन्द्रवजा यदि तौ जगौ ग इति उपेन्द्र-  
 वजा प्रथमे लघौ सेति अमलरीदौरित लक्ष्मभाजी पादौ यदौयावुपजातयस्ता  
 इति च ॥ १ ॥

हाभ्यां पारावतं विशिनष्टि सुकान्तेति । सुकान्तम् अतिमनोहरं यत्  
 कान्ताया मणितं सुरतकूजितं मणितं रतिकूजितमित्यमरः । तस्य अनुकारः  
 अनुकरणं यस्मिन् तद् यथा तथा कूजन्तं रुवन्तम् आघूर्णितं रक्ते नेत्रे यस्य तथो-  
 क्तम् । प्रस्फारितः विलारितः उद्भ्रमः कदाचित् उद्भ्रतः विनम्रः कदाचिद्विनतः  
 कण्ठी यस्य तथाभूतं मुहुर्मुहुः पुनः पुनः न्यञ्चितः सङ्घुचितचारुपुच्छः येन  
 तादृशम् ॥ २ ॥

विशृङ्खलमिति । विशृङ्खलं शृङ्खलारहितं निगडशून्यमित्यर्थः । स्विच्छा-  
 चारिणमिति यावत् ईषत् अत्यं पक्षतियुग्मं पक्षमूलद्वयं तथा मदेन उल्लासेन  
 आनन्दगतिं दधानं पक्षतिः पक्षमूलं स्यादित्यमरः । यथा धवला अश्वः प्रभा  
 यस्व तादृशी वर्णी यस्य तथोक्तं श्वेतकान्तमित्यर्थः । जटिलौ जटायुकौ अग्रपादौ  
 यस्य तथोक्तम् । तथा मण्डलकैः मण्डलाकारगतिविशेषेण चरन्तं विशरन्तम् ।  
 तं कपोतं ददर्शेत्यन्वयः । चिभिः श्लोकैः विशेषकम् ॥ ३ ॥

रतीति । इन्दुमौलिः शिवः तं पारावतं रतिद्वितीयेन कान्तासङ्घरेण मनो-  
 भवेन प्रविगाह्यमानात् आलीढ्यमानात् सुधाया अमृतस्य ऋदात् सरसः नवीत्य-  
 अभिनवमुत्पिचं फेनस्य चयं पुञ्जमिव वीक्ष्य ददा अभ्यनन्दत् तृतीया ॥ ४ ॥

तस्याकृतिं कामपि वीक्ष्य दिव्यामन्तर्भवच्छ्रविहङ्गमग्निम् ।  
 विचिन्तयन् संविविदे स देवो भ्रूभङ्गभीमश्च रुषा बभूव ॥ ५ ॥  
 स्वरूपमास्थाय ततो हुताग्रस्त्रसन् बलत्कम्पकृताञ्जलिः सन् ।  
 प्रवेपमानो नितरां स्मरारिमिदं वचो व्यक्तमथाध्वुवाच ॥ ६ ॥  
 असि त्वमेको जगतामधीशः स्वर्गैकसां त्वं विपदो निहंसि ।  
 ततः सुरेन्द्रप्रसुखाः प्रभो ! त्वामुपासते दैत्यवरैर्विधूताः ॥ ७ ॥  
 त्वया प्रियाप्रेमवशंवदेन शतं व्यतीये सुरतादृतूनाम् ।  
 रहः स्थितेन त्वदवीक्षणार्तो दैन्यं परं प्राप सुरैः सुरेन्द्रः ॥ ८ ॥

७६२१७

तस्येति । स देवो भवः शम्भुः, तस्य पारावतस्य कामपि अनिर्वचनोद्यामित्यर्थः ।  
 दिव्याम् आकृतिम् अत्रयवं तदाकृतिमिति पाठे स एवार्थः । वीक्ष्य दृष्ट्वा विचिन्त-  
 यन् ध्यायन् सन् कृद्रना<sup>१</sup>विहङ्गं विहगाकृतिम् अग्निं देवमिति शेषः । अन्तः  
 मनसा संविविदे ज्ञातवान् । रुषा कोपेन भ्रूभङ्गभीमः भुक्तोभीषणश्च बभूव ।  
 असमयीपस्थितेरिति भावः ॥ ५ ॥

स्वरूपमिति । ततः हरस्यान्तः स्वज्ञानानन्तरं हुताग्रः अग्निः स्वरूपं निज-  
 मूर्त्तिम् आस्थाय आश्रित्य तमन् विभ्यत् बलता प्रवलेन कम्पेन कृतः अञ्जलियेन  
 तथाक्तः तथा नितरामत्यर्थं प्रवेपमानः प्रकम्पमानः सन् अथ स्मरारिं हरम् इदं  
 वक्ष्यमाणं वचः व्यक्तं प्रकाशं यथा तथा अध्वुवाच अभ्युवाचेति वा पाठः । तस-  
 स्त्रलत्कम्पकृताञ्जलिरिति वा पाठे तसिन् भयेन स्त्रलन् विद्योमं गच्छन्नित्यर्थः ।  
 कम्पेन कृतः अञ्जलियेन तथाभूत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

असोति । हे देव ! एकस्मिन् जगताम् अधीश्वरः असि, नाश्च इति  
 शेषः, त्वं स्वर्गं श्रीकः स्थानं शेषां तेषां देवानामित्यर्थः । विपदः निहंसि नाश-  
 यसि । हे प्रभो ! ततः कारणात् विपत्पातादित्यर्थः । दैत्यवरैः तारकादिभिः  
 विधूताः कम्पिता उपद्रुता इत्यर्थः । सुरेन्द्रः देवराजः प्रसुखीऽग्रशीर्षेणां ते देवाः  
 त्वाम् उपासते सेवन्ते ॥ ७ ॥

त्वयेति । त्वया प्रियायाः कामायाः प्रेमवशंवदेन प्रणयासक्तोऽप्यतएव रहसि  
 एकान्तस्थितेन सता सुरतात् सुरतमाश्रित्येत्यर्थः । यवर्षे पञ्चमी । ऋतूनां शतं  
 व्यतीये अतिवाञ्छितं बहवः काला अतीता इत्यर्थः, सुरेन्द्रः शचीपतिः सुरैः देवैः

त्वदीयसेवावसरप्रतीक्षैरभ्यर्भितः शक्रमुखैः सुरैस्त्वाम् ।

उपागतोऽन्वेष्टुमहं विहङ्गरूपेण विद्वन् ! समयोचितेन ॥ ८ ॥

इति प्रभो ! चेतसि सम्प्रधार्यं

तन्नोऽपराधं भगवन् ! क्षमस्व ।

पराभिभूता वद किं क्षमन्ते

कालातिपातं शरणार्थिनोऽमी ॥ १० ॥

प्रभो ! प्रसीदाशु सृजात्मपुत्रं

यं प्राप्य सेनान्यमसौ सुरेन्द्रः ।

स्वर्लोकलक्ष्मीप्रभुतामवाप्य

जगन्त्रयं पाति तव प्रसादात् ॥ ११ ॥

मह तव अवीक्षणेन अदर्शनेन आर्त्तः व्यथितः सन् परम् प्रत्यर्थं दैन्यं वैक्तव्यं प्राप ।  
व्यतीयेऽवभवद्भृतनामिति पाठे हे अवभवन् पूज्य ! इत्यर्थः । त्वदनीक्षणनेति  
पाठे तव अनीक्षणेन अदर्शनेनेति स एवार्थः ॥ ८ ॥

त्वदीयेति । हे विद्वन् जानन् । सर्वान्त्योमिन्नित्यर्थः । त्वदीयः यः सेवावसरः  
सेवासमयः तं प्रतीक्षन्ते इति तथोक्तेः त्वत्सेवार्थिभिरित्यर्थः । शक्रमुखैः इन्द्रा-  
दिभिः सुरैः अभ्यर्भितः भवत्सकाशं गन्तुं प्रार्थितः महं समयोचितेन विहङ्गरूपेण  
पचिच्छन्नेत्यर्थः । त्वाम् अन्वेष्टुम् उपागतः प्राप्तः ॥ ८ ॥

इतीति । हे भगवन् ! हे प्रभो ! निगृह्यानुग्रहसमर्थः इति चेतसि सम्प्रधार्यं  
सम्यक् विचार्यं नः अस्माकं तम् अपराधं कृत्वा भद्रदिङ्गारदेशगमनरूपं क्षमस्व  
सहस्व । कथं यूयं समयं न प्रतीक्षासक्तध्वे इत्याशङ्गाच्च परेति परैः शत्रुभिः अभिभूताः  
प्रपीडिताः अतएव शरणार्थिनः अमी देवाः किं कालातिपातं कालविलम्बं क्षमन्ते  
सहन्ते वद नैव इत्यर्थः । आर्त्तैः कालविलम्बी न सञ्जते इति भावः ॥ १० ॥

प्रभो इति । हे प्रभो ! आप्तु शीघ्रं प्रसीद प्रसन्नो भव, आत्मनः पुत्रं सृज  
उत्पादय, असौ सुरेन्द्रः देवराजः यं भवत्सृष्टं पुत्रं सेनान्यं सेनापतिं प्राप्य  
आश्रित्येत्यर्थः स्वर्लोकलक्ष्मी या लक्ष्मीः त्र्योः तस्याः साम्प्रतं परैर्हंताया इति भावः ।  
प्रभुताम् अधिकारित्वं शत्रुजयेनेति भावः । अवाप्य अधिकमप्य तव प्रसादात् अनु-

स शङ्करस्तामिति जातवेदी-  
 विज्ञापनामर्थवतीं निशम्य ।  
 अभूत् प्रसन्नः परितोषयन्ति  
 गोभिर्गिरौशा रुचिराभिरौशम् ॥ १२ ॥  
 प्रसन्नचेता मदनान्तकारः  
 स तारकारैर्जयिनो भवाय ।  
 शक्रस्य सेनाधिपतेर्जयाय  
 व्यचिन्तयञ्चेतसि भावि किञ्चित् ॥ १३ ॥

युगान्तकालाग्निमिवाविषह्यं परिच्युतं मन्मथरङ्गभङ्गात् ।  
 रतान्तरेतः स हिरण्यरेतस्यथोर्ध्वरेतास्तदमोघमाधात् ॥ १४ ॥

यद्वात् जगतां त्वयं विभुवनमित्यर्थः । पाति पालयति भविष्यत्सामीप्ये लट् ।  
 प्रसौदायेति पाठे अथ प्रसादानन्तरमित्यर्थः । स्वर्गकलत्रोप्रभृतामिति पाठे स्वर्गस्य  
 एकः अद्वितीयः यः लक्ष्मीप्रभुः तस्य भावस्तां स्वर्गस्यैकाधिपत्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

स इति । स शङ्करः इति उक्तप्रकारां ताम् अर्थवतीं सत्यामित्यर्थः जातवेदसः  
 अथः विज्ञापनां निवेदनं निशम्य युला प्रसन्नः प्रीतः अभूत् । तथाहि गिरां वाचाम्  
 ईशाः वागीश्वराः सुवक्त्रा इत्यर्थः । रुचिराभिः मनोहराभिः गौभिः वाभिः ईशं  
 प्रभुं परितोषयन्ति प्रसादयन्ति । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासीऽल-  
 ङ्कारः ॥ १२ ॥

प्रसन्नं चेति यस्य तद्योक्तः स मदनान्तकारः अरारिः जयिनः जय-  
 शीलस्य जयाय शत्रु जयार्थं शक्रस्य सेनाधिपतेः तारकारेः तारकासुरघाटकस्य स्वप्-  
 नस्येत्यर्थः । भवाय जन्मने चेतसि भावि भविष्यत् किञ्चित् व्यचिन्तयत् विशेषेण  
 चिन्तितवान् ॥ १३ ॥

युगान्तेति । अथ चिन्तनानन्तरमित्यर्थः ऊर्ध्वम् ऊर्ध्वगामीत्यर्थः नत्वधोगामि  
 तेन पार्वतीयोनी न पतितमिति भावः रेतोवोर्यं यस्य तथाभूतः स ह्यरः मन्मथ-  
 रङ्गभङ्गात् कामक्रीडयाः भङ्गादित्यर्थः । परिच्युतं खलितं युगान्तकालाग्निमिव  
 अविषह्यं सीढमशक्यं तत्प्रसिद्धम् अमोघम् अव्यथं रतान्तरेतः सुरतान्त्वयै ह्यिर-  
 ष्यरेतसि अग्नौ आधात् निहितवान् ॥ १४ ॥

अथोष्वावाप्यामिलदूषितात्नं विशुद्धभादर्शमिवात्मदेहम् ।  
 बभार भूम्ना सहसा पुरारिरितः परिच्छेपकुवर्षमग्निः ॥ १५ ॥  
 त्वं सर्वभक्ष्यो भव भौमकर्मा  
 कुष्ठाभिभूतोऽनल ! धूमगर्भः ।  
 इत्थं शशापाद्विसृता कुताशं  
 रुष्टा रतानन्दसुखस्य भङ्गात् ॥ १६ ॥  
 दक्षस्य शापेन शशी क्षयीव भ्रुष्टो हिमेनेव सरोजकोशः ।  
 बहन् विरूपं वपुरुपरैतक्षयेन वक्रिः किल निर्जगाम ॥ १७ ॥  
 स पावकालोकुरुषा विलक्षां स्मरश्चास्मेरविनम्बवज्जाम् ।

अथिति । अथानन्तरं रैतीनिधानात्परमित्यर्थः । विशुद्धं पवित्रं सद्गुणमल-  
 नित्यर्थः । आत्मनः देहं सहसा उष्येन वाप्यामिलेन सुखमावृतेन दूषितः मलिनो-  
 क्ततः अन्तः उपरिभागः यस्य तथोक्तम् आदर्शमिव दपंशमिव भूम्ना अतिशयेन  
 पुरारिष्टरस्य रेतःपरिच्छेपेण वीर्यसैकेन कुवर्षे मलिनवर्षे बभार दक्षी । कुवर्ष-  
 नित्यत्र विवर्षमिति पाठान्तरम् ॥ १५ ॥

त्वमिति । अद्विसृता पार्वती रतानन्दस्य सुरतसुखस्य भङ्गात् नाश्यात् रेतःखलन-  
 नेति भावः । रुष्टा कुपिता सती हे अनल ! त्वं सर्वं खाद्यमन्खाद्यं वा भक्ष्यं यस्य  
 तथाभूतः भौमं भयङ्करं कर्म यस्य तथोक्तः कुष्ठेन रोगविशेषेण अभिभूतः प्रपीडितः  
 तथा भूमी गर्भे अभ्यन्तरे यस्य तादृशः भव इत्यम् अनेन प्रकारेण कुताशनम् अग्निं  
 शशाप अभिशप्तवती ॥ १६ ॥

दक्षस्येति । वक्रिः दक्षस्य प्रजापतेः शापेन क्षयी क्षयरोगवान् शशीव चन्द्र इव  
 हिमेन शिशिरेण भ्रुष्टः इत्यर्थः । सरोजकोश इव पद्मकोश इव  
 उयस्य हरस्य उयः कपर्दीं श्रीकण्ठ इत्यन्तरः । रेतसां वीर्याणां अयेन सङ्घातिन  
 विरूपं कुक्षिताकारं वपुः शरीरं बहन् क्लिप्तं प्रसिद्धी निर्जगाम ततः सन्धोग-  
 गृह्णादिति शेषः ॥ १७ ॥

स इति । स हरः पावकस्य अग्नेः आसीकेन सन्धोगसमये इति भावः ।  
 या दट् कोपः सया विज्ञतः लक्ष्मिर्भाव इत्यर्थः । यस्यास्तथोक्तां तथा स्मर-  
 राभां कामलज्ज्याभ्यां स्मेरं विनसं विनतश्च वज्रं वदनं यस्यास्तादृशीं गिरीन्द्रपुत्रीं

विनीदयामास गिरौन्द्रपुत्रीं शृङ्गारगर्भेर्मधुरैर्वचोभिः ॥ १९ ॥  
 हरो विकीर्णं घनघर्मतोयैर्नेत्राञ्जनाङ्गं हृदयप्रियायाः ।  
 द्वितीयकौपीनचलाञ्जलेनाह्वरम् सुन्दोरकलङ्किनोऽस्याः ॥ १९ ॥  
 मन्देन स्त्रिभ्राङ्गुलिना करेण क्रम्रेण तस्या वदनारविन्दात् ।  
 परामृशन् घर्मजलं अहार हरः सङ्घलं व्यजनानिलेन ॥ २० ॥  
 रतिश्लथं तत्कवरीकलापमंसावसक्तं विगलत्प्रसूनम् ।  
 स पारिजातोद्भवपुष्पमय्या सजा बबन्धासृतमूर्त्तिमौलिः ॥ २१ ॥

पार्वतीं शृङ्गारः सुरतं गर्भे मध्ये धीषां तयोक्तैः मधुरैः मनोहारिभिः वचोभिः विनी  
 दयामास प्रसादितवान् । पावकालीकरुपित्वं पावकालीकनत इति पाठे पावकस  
 अग्नेः आलीकनतः दर्शनात् तादृशसमये इति भावः । विलसां विलम्बिता  
 मित्यर्थः ॥ १९ ॥

हर इति । हरः हृदयप्रियायाः हृदयादपि प्रिया तस्याः प्राणप्रियाया इत्यर्थः ।  
 अस्याः पार्वत्याः अकलङ्किनः निष्कलङ्कस्य सुखेन्दोर्वदनचन्द्रस्य सख्यन्विनं घन  
 घर्मतोयैः घनानि सान्द्राणि यानि घर्मतोयानि प्रस्नेद्विन्दव इत्यर्थः । तैः विकीर्णं  
 व्याप्तं नेत्रयोरञ्जनमेव अङ्गः कलङ्कः तं द्वितीयस्य उत्तरीयभूतस्तेति भावः । कौपी-  
 नस्य स्त्रिभ्राङ्गुलिनी वस्त्रखण्डस्य कौपीनं स्यादधीवस्त्रं योगिनः स्त्रिभ्राङ्गुलिनी चेति  
 मेदिनी । अलेन अञ्जलेन प्रान्तदेशेन अहरत् अपनीतवान् । हृदयप्रियाया इत्यत्र  
 सदयं प्रियाया इति पाठान्तरम् । अहरदित्यत्र हरन्निति पाठे परश्रीकेनान्वयः  
 कार्य इत्यलम् ॥ १९ ॥

मन्देनेति । हरः मन्देन लघुप्रचारेण स्त्रिभ्रा घर्माङ्गा अङ्गुलयः यस्य तादृ-  
 शेन क्रम्रेण वेपथुमता करेण तस्याः पार्वत्या वदनारविन्दात् घर्मजलं परामृशन्  
 अपनयन् सङ्घलं सविलासं व्यजनानिलेन अहार शीषयामास ॥ २० ॥

रतिश्लथमिति । अमृतमूर्त्तिश्चन्द्रः मौली शिरसि यस्य स चन्द्रशेखर इत्यर्थः ।  
 पारिजातात् उद्भवतीति तयोक्तं यत् पुष्पं तन्मय्या सजा पारिजातकुसुममालये-  
 व्यर्थः । रत्या सुरतविहारेण श्लथं खलितमित्यर्थः अतएव विगलान्तं श्चीतानि ।  
 प्रसूनानि पुष्पाणि यस्मात् तथाभूतम् अंसावसक्तं स्त्रिभ्राङ्गुलिना तस्याः पार्वत्याः  
 कवरीकलापं केशचयं बबन्ध संयमितवान् ॥ २१ ॥

कपोलपाण्यां ऋगनाभिचित्रपद्मावलीमिन्दुमुखः सुमुख्याः ।  
 ह्यरस्य सिद्धस्य जगद्धिमोहमन्त्राक्षरश्रेणिमिवोज्ज्वलितम् ॥ २२ ॥  
 रथस्य कर्णवन्मि तन्मुखस्य ताटङ्कचक्रद्वितयं न्यधात् सः ।  
 जगज्जिगीषुर्विषमेषुरेष ध्रुवं यमारोहति पुष्पचापः ॥ २३ ॥  
 तस्याः स कण्ठे पिहितस्तनाग्रं  
 न्यधत्त मुक्ताफलहारवल्लीम् ।  
 या प्राप मेरुद्वितयस्य मूर्ध्नि  
 स्थितस्य गङ्गायुगस्य लक्ष्मीम् ॥ २४ ॥

कपीलेति । इन्दुश्चन्द्रः सुखे शिरसोति यावत् यस्य तथोक्तः अथवा इन्दुरिव  
 मुखं यस्य तथोक्तः हरः सुमुख्याः सुवदनायाः पार्वत्याः कपोलपाण्यां गण्डलेखायां  
 ऋगनाभः कल्पूयाः चित्रा मनोहारिणी विविधप्रकारा वा या पद्मावली पद्मरचना  
 णां सिद्धस्य अभौष्टविषये सिद्धिं गतस्य कामस्य जगतां विसुद्धते अनमेति विमोहः  
 प्रः मन्त्रः तस्य अचराणां वणाणां श्रेणिमिव पङ्क्तिमिव उज्ज्वलित लक्षणेण लिखि-  
 तवान् ॥ २२ ॥

रथस्येति । स हरः कर्णो अभि कर्णसमीपे कर्णयोरिति यावत् तस्याः पार्वत्या  
 मुखस्य रथस्य रथभूतस्य ताटङ्क कर्णाभरणविशेषो एव चक्रं तथोर्द्वितयं न्यधात्  
 लिहितवान् अपितवानित्यर्थः । एष विषमेषुः पञ्चशरः पुष्पचापः कुसुमधन्वा कामः  
 जगत् जिगीषुर्जंतुमिच्छुः सन् यं पार्वतीमुखरूपं रथस्य आरोहति ध्रुवसुतप्रेले ।  
 ताटङ्क भूषितेन पार्वतीमुखेन कामी जगत् जयतीति सम्भाव्यते इति भावः । उन्-  
 चालहारः ॥ २३ ॥

तस्या इति । स हरः तस्याः पार्वत्याः कण्ठे पिहितम् आहतं क्षणयोरयं यया  
 आभूतां क्षनावरणकारिणीमित्यर्थः । मुक्ताफलानां मौक्तिकानां हारवल्ली हार-  
 षि न्यधत्त अपितवान् । या हारवल्ली मेरुद्वितयस्य समीरुपर्वतद्वयस्य मूर्ध्नि शिरसि  
 स्थितस्य गङ्गाया श्रीघयुगस्य प्रवाहद्वयस्य लक्ष्मीं श्रियं प्राप उवाह । अत्र एकस्य  
 मः कथमन्यत्र गच्छतीति असम्भवहस्तसम्भवेन लक्ष्मीमिव लक्ष्मीमित्वापत्ये पर्यु-  
 सानात् निदर्शनालहारः तदुक्तं सम्भवन् वस्तुसम्भवेऽसम्भवन् वापि कुर्वन्ति । यत्  
 वेत्यानुविम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शनेति ॥ २४ ॥



नखत्रणश्रेणिवरे बबन्ध नितम्बविम्बे रश्मनाकलापम् ।

चलस्वचेतोऽमृगबन्धनाय मनोभुवः पाशमिव स्मरारिः ॥ २५ ॥

भालेक्षणान्नी स्वयमञ्जनं स

भङ्गा दृशोः साधु निवेश्य तस्याः ।

नवोत्पलाच्याः पुलकोपगूढे

कण्ठे विनीलेऽङ्गुलिमुञ्जघर्ष ॥ २६ ॥

अलक्तकं पादसरोरुहाये सरोरुहाच्याः किल सन्निवेश्य ।

स्वमौलिगङ्गासलिलेन हस्तारुणत्वमञ्जालघदिन्दुचूडः ॥ २७ ॥

भस्मानुलिप्ते वपुषि स्वकीये सहेलमादर्शतलं विमृश्य ।

नखेति । स्मरारिः ब्रह्मः नखानां त्रणश्रेणिविः अतपङ्क्तिभिः वरे मनीहरे धरेति पाठे नखत्रणश्रेणोनां धरे नितम्बविम्बे तस्या इति शेषः चलं चचलं यत् स्वस्य चेतः चित्तं तदेव मृगः तस्य बन्धनाय मनोभुवः कामस्य पाशमिव बन्धन-  
रञ्जुमिव रश्मनाकलापं काञ्चीदान बबन्ध अपिंतवान् । उत्प्रेञ्जालङ्कारः ॥ २५ ॥

भालेक्षणाप्राविति । स हरः भालेक्षणं ललाटनेत्रमेव अग्निः दीप इति यावत् तत्र स्वयम् अञ्जनं कञ्जलं भङ्गा पातयित्वा स्वाङ्गुलाविति भावः । नवोत्पलाच्या तस्याः पार्वत्याः दृशोः नेत्रयोः साधु सम्यक् चारु यथा तथा निवेश्य अप्रियत्वा कञ्ज-  
लेन दृशौ रञ्जयित्वा इति भावः । पुलकैर्लोमाञ्चैः उपगूढे व्याप्ते विशेषेण नीले श्यामले कण्ठे स्वस्येति शेषः अङ्गुलिम् उञ्जघर्ष उदृष्टवान् । यथा कश्चिद्दीपको-  
परि कञ्जलं पातयित्वा स्वस्य कान्ताया नेत्रे रञ्जयित्वा स्वाङ्गुलिं केशादावुदृष्टेति तद्वदिति भावः । स्वभावीक्तिरलङ्कारः ॥ २६ ॥

अलक्तकमिति । इन्दुचूडः हरः सरोरुहाच्याः पद्मनेत्रायाः पादसरोरुहायं चरचारविन्दुप्रान्ते अलक्तकं लाचारागं सन्निवेश्य साक्षारारिण चरणौ रञ्जयित्वा स्वस्य आञ्जनः मौली या गङ्गा तस्याः सलिलेन हस्तस्य अरुणत्वम् अल-  
क्तकरागम् अचालयत् चालितवान् । अपनीतवानित्यर्थः । इन्दुचूडः इत्यत्रेन्दु-  
मौलिरिति पाठान्तरम् ॥ २७ ॥

भस्मेति । स हरः भस्मभिर्विभूतिभिरनुलिप्ते आञ्जादिते स्वकीये वपुषि शरीरे  
प्लाद्दर्शतलं दर्पशानं विमृश्य परिकृत्य विमृदीकृत्येति यावद् नेपथ्यलज्जयाः देश-

नेपथ्यलक्ष्म्याः परिभावनार्थमदर्शयञ्जीवितवङ्गभां सः ॥ २८ ॥

प्रियेण दत्ते मणिदर्पणे सा सन्धोगचिह्नं स्ववपुर्विभाव्य ।

त्रपावती तत्र घनानुरागं रोमाञ्चदम्बेन वह्निर्बभार ॥ २९ ॥

नेपथ्यलक्ष्मीं दयितोपकृप्तां सन्धेरमादर्शतले विलोक्य ।

अमंस्तु सौभाग्यवतीषु धुर्यमात्मानमुङ्गूतविलक्षभावा ॥ ३० ॥

अन्तः प्रविश्यावसरेऽथ तत्र

द्विग्धे वयस्ये विजया जया च ।

सुसम्पदोपाचरतां कलाना-

मङ्के स्थितां तां शशिखण्डमौलिः ॥ ३१ ॥

श्रियः परिभावनार्थं परिदर्शनार्थं जीवितवङ्गभां प्रायेचरौ पार्वतीं सहजं सविलासम्  
अदर्शयन् अर्पयामासेति भावः । नेपथ्यलक्ष्म्याः परिभावनार्थमित्यत्र नेपथ्यलक्ष्मीपरि-  
भावनार्थमिति पाठाक्षरम् ॥ २८ ॥

प्रियेणेति । सा पार्वती प्रियेण हरेण मणिदर्पणे मणिमये आदर्शे सन्धोगस्य  
चिह्नानि नखक्षतादीनि यत्र तादृशं स्वस्या वपुः शरीरं विभाव्य निरीत्य त्रपावती  
लज्जिता सती व्रत प्रिये हरे रोमाञ्चदम्बेन पुलकच्छलेन घनं निविडम् अनुरागं  
प्रेम वह्निः वाह्यदेशे बभार धृतवती हृदयस्यं प्रेम रोमाञ्चव्याजिन प्रकटयामासेति  
भावः । अपङ्गुविरलङ्कारः तदुक्तं प्रकृतं प्रतिविधायकस्यापनं स्यादपङ्गुति-  
रिति ॥ २९ ॥

नेपथ्येति । दयितेन प्रियेण हरेण उपकृप्तां विन्यस्तां नेपथ्यलक्ष्मीम् अलङ्कार-  
श्रियम् आदर्शतले दर्पणविम्बे सञ्चितम् समन्दहासं विलोक्य उदभूतः जातः विलक्ष-  
भावः सलक्ष्यभावः यस्यास्तथाभूता सती आत्मानम् सौभाग्यं प्रियवाङ्मयं विद्यते  
यासां तथोक्तानु पतिप्रियतमानु नारीष्वित्यर्थः । मध्ये निर्हारे सप्तमौ धुर्यं  
अचरौ अमंस्तु मेने ॥ ३० ॥

अन्तरिति । अत्र अन्तरं नेपथ्यरचनान् परमित्यर्थः । द्विग्धे प्रणयवयवी  
वयस्ये सखी विजया जया च आलिः सखी वयस्या चेत्यन्तरः । अन्तः अन्तरं  
प्रविश्य तत्र अक्षर्वेशमनि शशिखण्डमौलिः हरस्य अङ्के उक्तङ्के स्थितां तां पार्वतीं  
कलानां कानीपकरश्मिषेषाणां सुसम्पदा श्रीमनया सपृङ्गा उपाचरतां सेवित-

पूर्वहिर्मङ्गलगानमुच्चैर्वैतालिकाश्चित्रचरित्रचारु ।

व्यु-  
जगुश्च

गन्धर्वगणाः सशङ्खस्वनं प्रमोदाय पिनाकपाणेः ॥ ३२ ॥

ततः स्वसेवावसरे सुराणां

शांस्तदालोकनतत्पराङ्गाम् ।

ग प्रविश्य प्रणतोऽथ नन्दौ

हारि तामास छताञ्जलिः सन् ॥ ३३ ॥

निवेदय

हंसीं करे दधानस्तनयां हिमाद्रेः ।

महेश्वरो मानसराज्ञ

लं हरो वहिस्तानभि निर्जगाम ॥ ३४ ॥

सम्भोगलीलालयतः सह

दूरे स्थितां तां शशिखण्डनीलरिति पाठे

वयो । उमां तदीपाचरतां कलाम्

तस्य हरस्य दूरे शिरीष्यतिरिक्ते देवं

तां शशिखण्डः चन्द्रकला मीलौ यस्य तथासू

कलासदृशीं ताम् उमाम् उपाचर-

समीपे इत्यर्थः । क्रीडे वा स्थितां कलामां ध्रुव

तामित्यन्वयः ॥ ३१ ॥

त्रवपाठकाः पिनाकपाणेर्हरस्य

व्यधुर्भूति । वहिः वाद्यप्रदेशे वैतालिका २

नाञ्च मङ्गलगानं माङ्गलिकं

प्रमोदाय हृषाय चित्रेण चरित्रेण तदीयेन चारु म

सशङ्खस्वनं शङ्खवाद्यपुरः-

गीतम् उच्चैः तारस्वरेष्वेत्यर्थः । व्यधुः चक्रुः गन्धर्वगणाश्च

मिति पाठे चित्रिता

हरं जगुश्च गीतवन्तश्च । चित्रचरित्रचावित्यत्र चित्रितचारुवेष

तस्मिन्निव स्थित-

अलङ्कृता सुसज्जितेत्यर्थः । चारुमंनोहारिणी या वेदिः परिष्कृ

इत्यस्य विशेष-

क्षेति श्रेयः । पिनाकपाणेर्विशेषणं स्थितायेति श्रेयः । वैतालिका

शम् । सशङ्खस्वनमित्यत्र सशङ्खस्वनमिति पाठे स एवार्थः ॥ ३२ ॥

न्तरं कृता-

तत इति । ततः अनन्तरं नन्दौ हारि प्रविश्य प्रणतः अथ प्रणामान्

श्रेयः ।

ञ्जलिः सन् स्वस्य आत्मनः हरस्येत्यर्थः । सेवावसरे परिचर्यासमये आगतानिति

यान्

तदालोकनतत्पराणां हरदर्शनाभिलाषुकाणामित्यर्थः । सुराणां देवानां ग

निवेदयामास ॥ ३३ ॥

महेश्वर इति । महेश्वरी हरः तां मानसे चित्तमेव मानसे सरः तत्र राजहंसीं  
हृदयविहारिणीमिति भावः । अद्रेः स्तनयां पार्वतीं करे दधानः सन् सम्भोगलीलाल-  
यतः सम्भोगलीलामहात् सङ्गलं सलीलं यथा तथा ज्ञान् देवान् अभि भूमिलक्ष्येत्यर्थः ।

क्रमाच्छेन्द्रप्रमुखाः प्रभेसुः शिरोनिबद्धाङ्गलयो महेशम् ।  
प्रालियशैलाधिपतेस्तनूजां देवीं च लोकत्रयमातरं ते ॥ ३५ ॥

यथागतं तान् विबुधान् विद्वन्व  
प्रसाद्य मानक्रियया प्रतस्थे ।  
स नन्दिना दत्तभुजोऽधिरुद्ध  
हृषं हृषाङ्कः सह शैलपुत्रा ॥ ३६ ॥  
मनोऽतिवेगेन ककुद्गता स  
प्रतिष्ठमानो गगनाध्वनोऽन्तः ।  
वैमानिकैः साञ्जलिभिर्ववन्दे  
विहारहेलागतिभिर्गिरीशः ॥ ३७ ॥

सर्वांहि नीवारिविहारचारी रतान्तनारीश्रमशान्तिकारी ।

वह्निः निर्जगाम देवानां समीपमागमदित्यर्थः । इर इत्यत इसन्निति पाठे महेश्वर-  
विशेषणम् ॥ ३४ ॥

क्रमादिति । महेन्द्रप्रमुखा इन्द्रादयस्मिन् देवाः शिरसि निबद्धः अञ्जलिः शैलधा-  
भृताः सन्तः यथा ब्रह्मक्रमेणेति भावः । महेशं सम्भुं प्रालियशैलाधिपतेः हिमाद्रेः  
तनूजां कन्यां लोकत्रयस्य विभुवनस्य मातरं जननीं देवीम् उमाञ्च प्रभेसुः नम-  
यक्रुः ॥ ३५ ॥

यथागतमिति । स हृषाङ्कः इरः तान् विबुधान् देवान् मानक्रियया सम्मान-  
नेन प्रसाद्य परितोष्य यथागतं विद्वन्व प्रस्थाप्य च नन्दिना दत्तभुजः दण्डहस्ताव-  
लम्बः सन् शैलपुत्रा पार्वत्या सह हृषम् अधिरुद्ध प्रतस्थे चचाल ॥ ३६ ॥

मम इति । मनसीऽपि अतिरिक्ता वेगी यस्य तादृशेन ककुद्गता हृषेण गगन-  
निवाध्वा तस्य अन्तः मध्ये प्रतिष्ठमानः गच्छन् गिरीशः इरः विहारे क्रीडायां हेलया  
विलासेन गतिर्येषां तथाभूतैः वैमानिकैः सैचरैः साञ्जलिभिः सञ्जिः ववन्दे नम-  
स्कृतः । कर्मणि लिट् । गगनाध्वनोऽन्तरित्यत्र गगनाध्वनीन इति पाठे गगन-  
भार्गुचारीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

स्वरिति । सर्वांहिन्या मन्दाकिन्या वारिभिर्वीं विहारः तेन चरतीति तथोक्तः

तो पारिजातप्रसवप्रसङ्गी मरुत् सिधेवे गिरिजागिरौशौ ॥३८॥

पिनाकिनापि स्फटिकाचलेन्द्रः

कैलासनाम्ना कलिताम्बरांशः ।

धृताईसोमोऽङ्गु तभोगिभोगो

विभूतिधारी स्व इव प्रपेदे ॥ ३९ ॥

विलोक्य यत्र स्फटिकस्य भिन्ती

सिद्धाङ्गनाः स्वं प्रतिविम्बमारात् ।

भ्रान्त्या परस्या विमुखीभवन्ति

प्रियेषु मानग्रहिला नमस्तु ॥ ४० ॥

मन्दाकिनौशैकरवानित्यर्थः एतेनास्य शैत्योक्तिः । रतान्ते सुरतावसाने नारीणां यः अमः तस्य शान्तिकारी शमयित्व्यर्थः । एतेन मान्योक्तिः, तथा पारिजातस्य प्रसवेः पुण्यैः प्रसङ्ग आसक्तिर्यस्य तथाभूतः एतेन सौगन्ध्योक्तिः । मरुत् वायुः तौ गिरिजागिरिशौ जनामहृत्वरौ सिधेवे परिचरति च ॥ ३८ ॥

पिनाकिनेति । पिनाकिना हरेषापि कलितः स्पष्टः अम्बरस्य आकाशस्य अंशः स्फुटदेशः येन तथोक्तः अभङ्गश्च इति भावः । अन्यत्र कलितः व्याप्तः अम्बरांशः आकाशभागः, येन तथाभूतः आकाशमयैकसूर्चित्वादिति भावः । अईः सोमचन्द्रः यत्र सोऽईसोमी हरः धृतः अईसोमी हरी येन सः हरस्य कैलासवासिलादिति भावः । अन्यत्र धृतः गृहीतः अईसोमः शशिखण्डः येन तथाभूतः, अङ्गुतः विचित्रः भोगिनां सुखभोगरतानां भोगः भोग्यं वस्तु इत्यर्थः । यत्र तथाभूतः देवनिलयत्वादिति भावः । अन्यत्र अङ्गुतः भोगिनः भुञ्जन्त्यस्य भोगः कायः फणो वा यत्र तथाभूतः भुञ्जन्भूषणत्वादिति भावः । भूतभोगिभोग इति पाठेऽपि स एवार्थः । विभूतीः सम्पदः धरतीति तथोक्तः विविधसम्पत्तिपुक्तः अन्यत्र विभूतिधारी भङ्गावतशरीरः भूतिर्भङ्गानि सम्पदीत्यन्तरः । कैलासनाम्ना स्फटिकाचलेन्द्रः रजतगिरिः स्व इव निजस्वरूपमिव प्रपेदे प्रातः । कर्मणि लिट् । स्वपदांशकारः । विभूतिधारीत्यत्र विभूतिधार इति पाठे स एवार्थः ॥ ३९ ॥

सुविम्बितस्य स्फटिकांशुगुप्ते-  
 चन्द्रस्य चिह्नप्रकरः करोति ।  
 गौर्यार्पितस्येव रसेन यत्र  
 कस्तूरिकायाः शकलस्य लीलाम् ॥ ४१ ॥  
 यद्दीयभित्तौ प्रतिविम्बिताङ्ग-  
 मात्मानमालोक्य रुषा करौन्द्राः ।  
 मत्तान्यकुम्भिभ्रमतोऽतिभीम-  
 दन्ताभिघातव्यसनं वहन्ति ॥ ४२ ॥  
 विशासु यत्र प्रतिविम्बितानि  
 ताराकुलानि स्फटिकालयेषु ।

विलोकीति । यत्र कैलासे स्फटिकस्य भित्तौ कुक्षे चारात् समीपे स्व' निर्जं प्रतिविम्बं विलोक्य सिद्धाङ्गनाः परस्याः परकौद्यायाः सपत्न्या इति भावः । भान्या भ्रमण इयं सपत्नी वा भान्या कामिनोति भ्रमणुद्धेत्यर्थः । प्रियेषु पतिषु नमस्कु नाङ्ग-मन्यासक्त इति प्रणतेष्वपीति यावत् मानयद्दिलाः मानवत्यः सत्यः विसुखीभवन्ति कथ्यन्ति ॥ ४० ॥

सुविम्बितस्येति । यत्र कैलासे सुविम्बितस्य सुष्ठु प्रतिविम्बं गतस्य अतएव स्फटिकानाम् अंशुभिः शुभ्रिर्गोपनं यस्य तथाभूतस्य उभयोरपि समवर्णत्वात् पायंके-नाप्रतीयमानस्येति भावः । चन्द्रस्य चिह्नप्रकरः कलङ्गनिलयः गौर्या पार्वत्या अप्रितस्य कुवचिन्निहितस्य कस्तूरिकाया मृगनामेः शकलस्य खल्लस्य रसेन रागेण लीलां साम्यशीलां करोतीवैत्युक्ते च ॥ ४१ ॥

यद्दीयेति । यद्दीयभित्तौ यस्य कैलासस्य भित्तौ करौन्द्राः गजपतयः आत्मानं स्वस्वरूपं प्रतिविम्बिताङ्गम् आलोक्य दृष्ट्वा मत्तानाम् अन्येषां कुम्भिनां गजेन्द्राणां भ्रमतः भान्या रुषा क्रोधेन अतिभीमः अत्युत्कटः यः दनैरभिघातः भित्तियु ताङ्गनं तेन व्यसनं दुःखं दन्तभ्रमत्वादिजनितं व्यथितामित्यर्थः । वहन्ति सुकृतं भ्रमज्ञानस्य परिणामदुःखजनकत्वादिति भावः । अत्र भानिमानलङ्कारः तदुक्तं सास्यादतस्त्रिंसादबुद्धिर्भानिभान् प्रतिभीत्विति ॥ ४२ ॥

निशासिति । यत्र कैलासाद्री सिद्धवध्नः सिद्धानां देवयीनिविशेषाणां बध्नः

दृष्ट्वा रतान्त्थुततारहार-

सुक्ताभ्रमं विभ्रति सिद्धबध्वः ॥ ४३ ॥

नभस्यरीमण्डनदर्पणश्रीः सुधानिधिर्मूर्धनि यस्य तिष्ठन् ।

अनर्घ्यचूडामणितामुपैति शैलाधिनाथस्य शिवालयस्य ॥ ४४

समीयिवांसो रश्मि सरात्ता

रिरंसवो यत्र सुराः प्रियाभिः ।

एकाकिनोऽपि प्रतिविम्बभाजो

विभान्ति भूयोभिरिवान्विताः स्वैः ॥ ४५ ॥

अङ्गनाः निशास रजनीषु स्फटिकालयेषु स्फटिकमण्डपेषु ताराकुलानि नक्षत्र  
तन्दानि प्रतिविम्बितानि दृष्ट्वा रतान् सुरतावसाने च्युतानां वृटितानां तारहाराण  
समुच्चलद्दाराणां या सुक्ता मौक्तिकानि तेषां भ्रमं नैतासाराः प्रतिफलिताः पर-  
मव्याक्तं ह्यारमौक्तिकान्यवैतानीति भानि' विभति वदन्ति । अत्रापि भानिमान  
लङ्कारः ॥ ४३ ॥

नभस्यरीति । नभस्यरीणां खेचरीणां मण्डनस्य अलङ्करणस्य विलासस्य वा यः  
दर्पणः आदर्शः तस्यैव श्रीः श्रीभा यस्य तथाभूतः सुधानिधयन्द्रः यस्य कैलासस्य  
मूर्धनि शिरसि तिष्ठन् उद्यन्नित्यर्थः शैलाधिनाथस्य गिरीशस्य हरस्य शिवः शोभनः  
आलयः निकेतनं तस्य अनर्घ्यः अमूल्यः यच्चूडामणिः शिरीरवः तस्य भावक्षाम्  
उपैति प्राप्नोति । अथवा यस्य शैलाधिनाथस्य कैलासस्य मूर्धनि तिष्ठन्  
शिवालयस्य हरमन्दिरस्य अनर्घचूडामणिताम् उपैतीति योजना । रूपकीपमयीः  
संस्मृष्टिः ॥ ४४ ॥

समीयिवांस इति । यत्र कैलासाद्री सरात्ताः कामपीडिताः सुराः देवाः  
प्रियाभिः कान्ताभिः सङ्घ रश्मि विजने रिरंसवः रन्तुनिष्कवः अत्रएव समीयि-  
वांसः सङ्गताः सन्ः एकाकिनोऽपि प्रतिविम्बभाजः स्थाटिकभित्तौ प्रतिफलितान्  
इत्यर्थः । अतएव भूयोभिर्बद्धभिः स्वैरिव खदहैरित्यर्थः अन्विताः अगुगताः  
विभान्ति राज्ञो उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ४५ ॥

देवोऽपि गौर्या सह चन्द्रमौलि-  
 र्यदृच्छया स्फाटिकशैलशृङ्गे ।  
 शृङ्गारचेष्टाभिरनारताभि-  
 मंनोहराभिर्यहराचिराय ॥ ४६ ॥

देवस्य तस्य स्मरसूदनस्य हस्तं समालिङ्ग्य सुविभ्रमश्रीः ।  
 सा नन्दिना वेत्रभृतोपदिष्टमार्गो पुरोगेण कलं च चाल ॥ ४७ ॥  
 चलच्छिखाग्रो विकटाङ्गभङ्गः  
 सुदन्तुरः शुक्लसुतीक्ष्णतुण्डः ।  
 भ्रुवोपदिष्टः स तु शङ्करेण  
 तस्या विनोदाय ननत्तं भृङ्गी ॥ ४८ ॥  
 कण्ठस्थलोलोलकपालमाला  
 दंष्ट्राकरालाननमभ्यन्वत्यत् ।

देव इति । देवः चन्द्रमौलिर्हरोऽपि गौर्या सह स्फाटिकशैलस्य कौलासस्य  
 शृङ्गे यदृच्छया स्नेच्छया अनारताभिः सनताभिर्मनोहराभिः शृङ्गारचेष्टाभिः चिराय  
 चिरं कालं व्यहरत् विजहार ॥ ४६ ॥

देवस्येति । सुष्टु विभ्रमः विलासो यस्यालाटश्री शौर्यस्यालघाभृता सा पावतौ  
 स्मरसूदनस्य कामशचीः तस्य हरस्य हस्तं समालिङ्ग्य समाङ्गित्य पुरोगेण अश्यामिना  
 वेत्रभृता वेत्रधारिणा नन्दिना उपदिष्टः प्रदर्शितः मार्गः पन्था यस्यलाटश्री सती  
 कलं मधुर यथा तथा चचाल भ्रमति स्नेह्यर्थः ॥ ४७ ॥

चलच्छिखाय इति । शङ्करेण हरेण तस्याः पार्वत्या विनोदाय आनन्दवर्चनाय  
 क्षुधा क्षुधालानसङ्केतमेत्यर्थः । उपदिष्टः नृत्यं कुर्वति नियुक्त इत्यर्थः । सुदन्तुरः  
 सुष्टु वद्विर्गतदन इत्यर्थः । शुक्लं शुक्लं सुतीक्ष्णं तुण्डं वक्त्रं यस्य तथाभूतः भृङ्गी  
 चलन्ति शिखायाणि शृङ्गायाणि यस्य तथाविधः तथा विकटः अङ्गानां भङ्गः यस्य  
 लाटश्रीः सन् ननत्तं नृत्यं चकार । चलद्विषाण इति पाठे चलत् विषाणं भङ्गं यस्य  
 तथोक्त इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

कण्ठस्थवीति । प्रीतेन हृष्टेन प्रसुप्ता हरेण प्रियस्य दयितस्य कण्ठदल



प्रीतेन तेन प्रभुणा नियुक्ता

काली कलत्रस्य मुदे प्रियस्य ॥ ४९ ॥

भयङ्करो तौ विकटं नदन्तौ विलोक्य बाला भयविह्वलाङ्गी ।

सरागमुखङ्गमनङ्गशत्रोर्गाढं प्रसङ्ग स्वयमालिलिङ्ग ॥ ५० ॥

उत्तुङ्गपीनस्तनपिण्डपीडं ससम्भ्रमं तत्परिरम्भमौशः ।

प्रपद्य सद्यः पुलकोपगूढः स्मरेण रूढप्रमदो ममाद ॥ ५१ ॥

इति गिरितनुजाविलासलौला-

विविधविभङ्गिभिरेष तोषितः सन् ।

अमृतकरशिरोमणिर्गिरीन्द्रे

कृतवसतिर्वशिभिर्गणैर्ननन्द ॥ ५२ ॥

इति श्योकालिदासकृती कुमारसम्भवे महाकाव्ये

कैलासगमनो नाम नवमः सर्गः ।

कान्तायाः गौर्याः मुदे आनन्दाय नियुक्ता काली कण्ठस्थल्यां कण्ठदंश लीला  
लक्ष्मला कपालमाला सुखमाला यस्यास्तथाभूता सती दंष्ट्राभिः करालं भौषणम्  
आननं यस्मिन् तद् यथा तथा अभ्यवृत्त्यत् अभिती वृत्त्यति स्म । नियुक्त्येव प्रणेत्रेति  
पाठे स एवार्थः ॥ ४९ ॥

भयङ्कराविति । बाला सुग्धा गौरी तौ कालीभङ्गिणी भयङ्करी तथा विकटं  
नदन्तौ शब्दं कुर्वन्तौ विलोक्य भयेन विह्वलानि विवशानि अङ्गानि यस्याः तादृशी  
सती प्रसङ्ग बलान् अनङ्गशत्रोः सदनरिद्धरस्य उत्सङ्गं क्रीडं गाढं तथा सरागं यथा  
तथा आलिलिङ्ग आस्त्रिष्टवती । सरागमित्येव सरङ्गमिति पाठे सरङ्गं सविलास-  
मित्यर्थः ॥ ५० ॥

उत्तुङ्गोति । ईशः शिवः उत्तुङ्गाभ्याम् उन्नतभ्यां पीनाभ्यां पुष्टाभ्यां स्तन-  
पिण्डाभ्यां पीडा यत्र तादृशं ससम्भ्रमं सभयं तस्याः गौर्याः परिरम्भम् आलिङ्गनं  
प्रपद्य प्राप्य सद्यः तत्क्षणात् पुलकेन लोमाश्वेन उपगूढः गृहीतः रीमाश्विताङ्ग  
इत्यर्थः । स्मरेण कामेन रुढः जातः प्रमदः उल्लासः यस्य तथाभूतः कामोज्ज्वलित  
इत्यर्थः । ममाद मत्पी वभूव ॥ ५१ ॥

इतीति । अमृतकरशब्दः शिरोमणिशूडारत्रं यस्य तथोक्तः गिरीन्द्रे पर्वतराजे

दशमः सर्गः ।

आससाद सुनासीरं सदसि त्रिंशैः सह ।  
 एष त्रैयम्बकं तीव्रं वहन् वक्रिर्महम्महः ॥ १ ॥  
 सहस्रेण दृशामीशो कुक्षिताङ्गं च सादरम् ।  
 दुर्दर्शनं ददर्शान्निं धूम्रधूमितमण्डलम् ॥ २ ॥  
 दृष्ट्वा तथाविधं वक्रिमिन्द्रः क्षुब्धेन चेतसा ।  
 व्यचिन्तयच्चिरं किञ्चित्कान्दर्पहं पिरोषजम् ॥ ३ ॥

कौलासे वशिभिः त्रितेन्द्रियैः गणैः प्रमथैः सह कृतवसतिः कृतावस्थानः एष हरः इतीत्यं गिरितनुजाया गौर्यां विलासेन या खीला विहारः तस्या विविधाभिर्भेक-विधाभिर्भङ्गिभिः प्रकारैः तोषितः प्रीणितः सन् ननन्द आनन्दमलभत । गिरितनुजेत्यत्र गिरिसुतयेति पाठान्तरं तत्र गिरिसुतयेति पृथक् पदं तोषित इत्यस्य कर्तृकारकं बीधम् पुष्पितायावसम् ॥ ५२ ॥

इति नवमः सर्गः ।

आससादेति । एष वक्रः तीव्रं तीक्ष्णं वृम्बकस्य इदं त्रैयम्बकं श्रेयमित्यर्थः । महत् महः तेजः वहन् दधानः सन् सदसि सभायां विदशेदेवैः सह स्थितमिति शेषः सुनासीरम् इन्द्रम् आससाद प्राप । एष इत्यत्र गत्विति पाठान्तरम् ॥ १ ॥

सहस्रेणेति । ईशः देवेन्द्रः दृशां निवाषां सहस्रेण कुक्षिताङ्गम् अतएव दुर्दर्शनम् असुदर्शनमित्यर्थः धूम्रं लणलीहितवर्णं भूमितं सन्नातधूम धूमीहारी-त्यर्थः । मण्डलम् अवयवो यस्य तादृशम् अपि सादरं ददर्श । कुक्षिताङ्गश्च सादरमित्यत्र युसदां सोऽतिसादरमिति पाठे द्विवि सौदनीति युसदः देवाः तेषाम् ईशः स देवराज इत्यर्थः । अतिसादरं क्रियाविशेषणम् ॥ २ ॥

दृष्टेति । इन्द्रः वक्रं तथाविधं विरूपमिति भावः । दृष्टः क्षुब्धेन व्यथितेन चेतसा कान्दर्पहं पिरोष हरस्य रोषजं कौपजं किञ्चित् एतत् वैरुप्यमिति शेषः । चिरं बहुकथं व्यचिन्तयत् चिन्तयासास ॥ ३ ॥

## कुंमारसम्भवे

स विलम्बमुखैर्देवैर्विष्यमाणः क्षणं क्षणम् ।  
 उपाविशत् सुरेन्द्रेणादिष्टं सादरमासनम् ॥ ४ ॥  
 ह्यवाह ! त्वयासादि दुर्दशेयं दशा कुतः ।  
 इति पृष्टः सुरेन्द्रेण स निश्चलं वचोऽवदत् ॥ ५ ॥  
 अनतिक्रमणीयात्ते शासनात् सुरनायक ! ।  
 पारावतं वपुः प्राप्य वेपमानोऽतिसाध्वसात् ॥ ६ ॥  
 अभिगौरौरतासक्तं जगामाहं महेश्वरम् ।  
 कालस्येव स्मरारातेः स्व' रूपमहमासदम् ॥ ७ ॥  
 दृष्ट्वा छन्नविहङ्गं मां सुन्नो विज्ञाय जम्भभित् ! ।  
 ज्वलद्गालानले होतुं कोपनो माममन्वत ॥ ८ ॥

स इति । स वक्रः विलम्ब्याणि वैकृतदर्शनेन स्नानानि सुखानि येन तथाभ  
 ट्वैः क्षणं क्षणं प्रतिक्षणं वीक्ष्यमाणः दृश्यमानः सन् सुरेन्द्रेण सादरम् आदि  
 निर्दिष्टम् आसनम् उपाविशत् । स विलम्बमुखैरित्यत्र सवज्जलमुखैरिति प  
 सवत् गलत् जलम् अश्रुवारि यस्मात् तादृशं मुखं येषां तथाभूतेः देवैरित्य  
 विशेषणम् ॥ ४ ॥

ह्यवाहेति । हे ह्यवाह ! अग्रे । त्वया इयं दुर्दशा दशा कुतः समासात्  
 प्राप्ता इति सुरेन्द्रेण पृष्टः सः अग्निः निश्चल्य वचः वक्ष्यमाणं वाक्यम् अवदत्  
 दुर्दशेयं दशेत्यत्र सुमहादुर्दशेति पाठे सुमहती दुर्दशेत्यर्थः ॥ ५ ॥

अनतिक्रमणीयादिति । हे सुरनायक ! सुरेन्द्र ! अनतिक्रमणीयात् अतिक्रमि  
 तुमशक्त्वात् ते तव शासनात् आदेशाद्भेदोः अहं पारावतं वपुः कपीतशरीरं प्रा  
 धृत्या अतिसाध्वसात् अतिभवात् वेपमानः कम्पमानः सन् अभि गौरि गीर्थ्यामि  
 त्यर्थः । विभक्तार्थे अव्ययीभावः । रतासक्तं रतमाणमित्यर्थः । महेश्वरं जगाम  
 अहं स्मरारातेः मदनारिर्हृरस्य कालस्येव स्व' रूपम् अतिभयङ्करमिति भावः । आस  
 दम् अपश्यम् । अभिगौरि रतासक्तमित्यत्र अति गौरिरतासक्तमिति पाठे गौर्याः  
 अतिशयेन रतासक्तमित्यर्थः । स्व' रूपमहमासदमित्यत्र उपान्तमहमासदमिति पाठे  
 उपान्तं समीपमित्यर्थः । युष्मकम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

दृष्टेति । हे जम्भभित् जम्भासुरारि ! सुन्नो जानातीति सुन्नः सर्वात्म्यामीत्यर्थः ।

वचोभिर्मधुरैः सार्धैर्विनम्रेण मया स्तुतः ।  
 प्रीतिमानभवद्देवः स्तोत्रं कस्य न तुष्टये ॥ ९ ॥  
 शरण्यः सकलत्राता मामत्रायत शङ्करः ।  
 क्रोधान्नेर्ज्वलतो यासाञ्चासतो दुर्निवारतः ॥ १० ॥  
 परिहृत्य परीरभरभसं दुहितुर्गिरैः ।  
 कामकेलिरसोक्तेकाद् ब्रौड्या विरराम सः ॥ ११ ॥  
 रङ्गभङ्गच्युतं रेतस्तदामोघं सुदुर्वहम् ।  
 त्रिजगद्वाहकं सद्यो मद्दिग्रहमधि न्यधात् ॥ १२ ॥

: हरः कृष्णविहङ्गं कपटकपोतं मां दृष्ट्वा कीपनः क्रुद्धः सन् मां ज्वलन् यः ।  
 लस्य ललाटस्य अनलः अग्निः तत्र होतुं दग्धुमित्यर्थः । अमन्यत इत्येष । जन्म-  
 दित्यत्र ज्ञानभृदिति पाठे हे ज्ञानभृत् ज्ञानिन्निति इन्द्रसम्बोधनम् । कीपनी  
 ।ममन्यतेत्यत्र कीपतीऽयममन्यतेति पाठे अयं हरः कीपतः कीपात् । अन्यत्  
 मानम् ॥ ८ ॥

वचोभिरिति । मया विनम्रेण विनतेन सता सार्धैः यथार्थैः मधुरैः वचोभिः  
 तः स देवः प्रीतिमान् प्रसन्नः मयीति शेषः । अभवत् तथाहि स्तोत्रं कस्य जनस्य  
 इत्ये सन्तोषाय न ? अपि तु सर्वस्यैव तुष्टये भवतीत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमय-  
 त् अर्धान्तरन्यासीऽलङ्कारः ॥ ९ ॥

शरण्य इति । शरण्यः शरणे रणणे साधुः सकलानां जगतां त्राता रक्षिता  
 हरः ज्वलतः दीप्यमानस्य क्रोधान्नेः दुर्निवारतः निवारयितुमशक्यादित्यर्थः ।  
 सात् यस्यासः भयं तथात् माम् अत्रायत रक्षितवान् । यासाञ्चासत इत्यत्र यास-  
 सत इति पाठे यासवासत इति समस्तं पदम् अर्थस्तु स एव ॥ १० ॥

परिहृत्येति । सः महेश्वरः गिरैः दुहितुः पार्वत्याः परीरभरभसम्  
 लिङ्गनावेगं परिहृत्य विहाय ब्रौड्या लज्जया परपुरुषदर्शनमनितयेति भावः ।  
 कामकेली सुरतव्यापारे यः रसः रागः तस्य उत्सविकात् उद्रेकात् विरराम  
 ।वहते ॥ ११ ॥

रङ्गेति । तदा तस्मिन् समये रङ्गस्य सुरतव्यापारस्य भङ्गात् व्यपगमात् अतं  
 लितम् अमोघम् अर्थात् सुदुर्वहं बौद्धमशक्यं त्रिजगतां दाहकं रेतः शृङ्गं मम्

दुर्विषष्टेण तेनाहं तेजसा दह्यनात्मना ।  
 निर्दग्धमात्मनी देहं दुर्वहं वोढुमश्रमः ॥ १२ ॥  
 रौद्रेण दह्यमानस्य महसातिमहोयसा ।  
 मम प्राणपरित्वाणप्रगुणो भव वासव ! ॥ १४ ॥  
 इति श्रुत्वा वचो वक्रः परितापोपशान्तये ।  
 हेतुं विचिन्तयामास मनसा विबुधेश्वरः ॥ १५ ॥  
 तेजोदग्धानि गात्राणि पाणिनास्य परासृशन् ।  
 किञ्चित् कृपीटयोनिं तं दिवस्यतिरभाषत ॥ १६ ॥  
 प्रीतः स्वाहास्वधाहन्तकारैः प्रीणयसे स्वयम् ।  
 देवान् पितॄन् मनुष्यांस्वमेकस्तेषां सुखं यतः ॥ १७ ॥

विद्यहं शरीरम् अधि मदात्मनीत्यर्थः सद्यः तत्क्षणात् स्वधात् निहितवान् । सुदुर्वा  
 मित्यत्र सुदुर्धरमिति पाठे स एवार्थः ॥ १२ ॥

दुर्विषष्टेणेति । अहं तेन दुर्विषष्टेण सीदुमश्रमेन दह्यनात्मना अपिस्वरूपे  
 तेजसा निर्दग्धम् अतएव दुर्वहम् आत्मनः स्वस्य देहं वोढुं धारयितुम् अश्रम  
 संवत्त इति शेषः ॥ १२ ॥

रौद्रेणेति । हे वासव इन्द्र ! रौद्रेण रुद्रसम्बन्धिना अतिमहोयसा मह  
 तेजसा दह्यमानस्य मम प्राणानां परिचाणे परिरक्षणे प्रगुणः अनुकूलः तस्य  
 इत्यर्थः भव ॥ १४ ॥

इतीति । विबुधानां देवागामीश्वरः इन्द्रः इति वचः श्रुत्वा मनसा वक्रं  
 परितापस्य देहदाहश्चेत्यर्थः । उपशान्तये हेतुम् उपायं विचिन्तयामास ॥ १५ ॥

तेजोदग्धानीति । दिवस्यतिः देवराजः पाणिना अस्य वक्रः तेजसा रौद्रेणे  
 शेषः । दग्धानि गात्राणि परासृशन् सृशन् तं कृपीटयोनिम् अपि कृपीटयोनि  
 ज्वलन इत्यमरः । किञ्चित् वक्ष्यमाणं वच इत्यर्थः अभाषत उक्तवान् ॥ १६ ॥

प्रीत इति । हे अग्ने ! त्वं स्वाहास्वधाहन्तकारैः स्वाहाकारैः स्वधाकारै  
 हन्तकारैः मन्त्रभेदैः स्वयं प्रीतः सन् देवान् पितॄन् तथा मनुष्यान् प्रीणयसे तर्पयसि  
 यतस्वम् एकः किवलः तेषां सुखम् असीति अध्याहार्यम् ॥ १७ ॥

त्वयि जुह्वति ह्येतारो हवींषि ध्वस्तकल्पाः ।  
 भुञ्जन्ति स्वर्गमेकस्त्वं स्वर्गप्राप्तौ हि कारणम् ॥ १८ ॥  
 हवींषि मन्त्रपूतानि हुताश ! त्वयि जुह्वतः ।  
 तपस्विनस्तपःसिद्धिं यान्ति त्वं तपसां प्रभुः ॥ १९ ॥  
 निधत्से हुतमर्काय स पर्जन्योऽभिवर्षति ।  
 ततोऽन्नानि प्रजास्तेभ्यस्तेनासि जगतः पिता ॥ २० ॥  
 अन्तश्चरोऽसि भूतानां तानि त्वत्तो भवन्ति च ।  
 ततो जीवितभूतस्त्वं जगतः प्राणदोऽसि च ॥ २१ ॥

त्वयीति । ह्येतारः याज्ञिकाः त्वयि हवींषि जुह्वति समन्तं प्रक्षिपन्ति, तेन ध्वजं नष्टं कल्पं पापं येषां तथाभूताः सन्तः स्वर्गं भुञ्जन्ति अतस्त्वं हि त्वमेव स्वर्गप्राप्तौ कारणम् । भुञ्जन्तीत्येव भुञ्जते इति पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

हवींषीति । हे हुताश ! अग्ने ! तपस्विनः त्वयि मन्त्रपूतानि हवींषि जुह्वतः अप्ययन्तः सन्तः तपसां सिद्धिं साफल्यं यान्ति प्राप्नुवन्ति अतः त्वं तपसां प्रभुः अधीश्वरः ॥ १९ ॥

निधत्से इति । त्वम् अर्काय सूर्याय सूर्यदेवीदृशेनेति भावः । प्रथमं हविरित्यर्थः । निधत्से तस्मै ददासीति यावत् सः अर्कः पर्जन्यः जलदः सन् अभिवर्षति ततः वर्षणात् अन्नानि उत्पद्यन्ते इति शेषः, तेभ्यः अग्नेभ्यः प्रजा लोका जीवन्तीति शेषः । तेन हेतुना त्वं जगतः पिता पालकोऽसि उत्पन्नश्च अग्नी प्राप्ताङ्गतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्बृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति । जिधत्से इत्येव नयसे इति पाठे स एवार्थः । प्रजास्तेभ्य इत्येव प्रजायन्ते इति पाठान्तरम् ॥ २० ॥

अन्तश्चर इति । त्वं भूतानां देहिनाम् अन्तश्चरः अन्तर्व्यापी असि, तानि भूतानि त्वत्तः अर्कानि सम्पद्यन्ते च । ततः कारणम् त्वं जगतः जीवितभूतः जीवितभूतः प्राणदः जीवनदश्चासि । त्वत्तो भवन्ति अन्तश्चर इत्येव त्वद् बलवन्ति चेति पाठे तानि भूतानि त्वत् त्वत्तः सकाशादित्यर्थः । बलवन्ति तेजस्वानि भवन्तीत्यर्थः । ततो जीवितभूतस्त्वमिति पाठे त्वत्तः सकाशात् जगतः जीवितभूतस्त्वं प्रायेण जीवनधारणमित्यर्थः ॥ २१ ॥

जगतः सकलस्यास्य त्वमेकोऽस्युपकारकत् ।  
 कार्योपपादने तत्र त्वत्तोऽन्यः कः प्रगच्छते ॥ २२ ॥  
 अमीषां सुरसङ्घानां त्वमेकोऽर्थसमर्थने ।  
 विपत्तिरपि संज्ञाध्वोपकारव्रतिनोऽनल ! ॥ २३ ॥  
 देवी भागीरथी पूर्वं भक्त्याःस्त्राभिः प्रतोषिता ।  
 निमज्जतस्तवोदीर्णं तापं निर्वापयिष्यति ॥ २४ ॥  
 गङ्गां तन्नच्छ मा कार्षीर्विलम्बं ह्यव्यवाहन ! ।  
 कार्येष्ववश्यकार्येषु मिहये क्षिप्रकारिता ॥ २५ ॥  
 शम्भोरश्वीमयी मूर्तिः सैव देवी सुरापगा ।  
 स्वत्तः स्मरद्विषो वीजं दुर्धरं धारयिष्यति ॥ २५ ॥  
 इत्युदीर्य सुनासीरो विरराम स चानलः ।

जगत इति । त्वम् अस्य सकलस्य जगतः एकः केवलः सुखी वा एके मुख्यान्व-  
 केवला इत्यमरः । उपकारकत्वं उपकारकः असि, त्वत्तः अन्यः को जनः तत्र जगति  
 कार्यस्य उपपादने साधने प्रगच्छते समर्थयते शक्नोतीत्यर्थः न कोऽपीत्यर्थः ॥ २२ ॥

अमीषामिति । हे अनल ! एकः त्वम् अमीषां सुरसङ्घानां देवहृन्दानाम्  
 अर्थसमर्थने कार्यसाधने समर्थ इति शेषः, ननु सत्यमेतत् किन्तु विपत्त्यां बाधते  
 इत्यत आह विपत्तिरिति उपकारव्रतिनः उपकारपरस्य जनस्य विपत्तिरपि सम्यक्  
 ज्ञात्वा प्रशंसनीया परीपकारसाधने विपदपि वरमिति भावः ॥ २३ ॥

देवीति । पूर्वम् अस्त्राभिः भक्त्या प्रतोषिता प्रसाहिता देवी भागीरथी गङ्गा  
 निमज्जतः स्नानं कुर्वतः तव उदीर्णम् अस्युत्कटं तापं निर्वापयिष्यति नाश-  
 यिष्यति ॥ २४ ॥

गङ्गामिति । हे ह्यव्यवाहन ! अग्रे ! तत् तज्जात् गङ्गां गच्छ विलम्बं मा  
 कार्षीः न कुह । अवश्यकार्येषु कार्येषु क्रियासु क्षिप्रकारिता हुतकारित्वं  
 सिद्धये भवतीति शेषः । विलम्बमित्यत्र विषादमिति पाठे विषादं दुःखमित्यर्थः ।  
 कार्येष्वित्यत्र अर्थेष्विति पाठे स एवार्थः ॥ २५ ॥

शम्भोरिति । सैव देवी सुरापगा गङ्गा शम्भोर्हरस्य अश्वीमयी जलमयी

तद्विच्छेदस्तमापृच्छ प्रतस्थे स्वर्धुनीमभि ॥ २७ ॥

हिरण्यरेतसा तेन देवी स्वर्गतरङ्गिणी ।

तीर्थाध्वना प्रपेदे सा निःशेषक्लेशमाश्रिणी ॥ २८ ॥

स्वर्गारोहणनिःश्रेणिर्मोक्षमार्गाधिदेवता ।

उदारदुरितोद्धारहारिणी दुर्गतारिणी ॥ २९ ॥

महेश्वरजटाजूटवासिनी पापनाशिनी ।

सरागान्धयनिर्वाणकारिणी धर्मधारिणी ॥ ३० ॥

विष्णुपादोदकोद्भूता ब्रह्मलोकादुपागता ।

मूर्तिः, अतएव त्वत्तः सकाशात् अरविपः कामशनीः शिवस्य दुर्भरं दुर्भङ्गं वीजं धारयिष्यति ॥ २६ ॥

इतीति । सुमासीरः देवेन्द्रः इति वाचम् उदीच्य उक्त्वा विरराम । स च अनलः अग्निः तेन सुमासीरेण विच्छेदः विमुक्तः तं देवेन्द्रम् आपृच्छ सन्ध्याय स्वर्धुनीं गङ्गामभिप्रतस्थे चलितः । तमापृच्छेत्यत्र तमाभन्नेति पाठे स एवार्थः ॥ २७ ॥

हिरण्यरेतसेति । तेन हिरण्यरेतसा वज्रिणा तीर्थाध्वना गतमार्गेण सप्ता सा देवी निःशेषक्लेशमाश्रिणी अशेषतापनिवारिणी स्वर्गतरङ्गिणी गङ्गा प्रपेदे प्राप्ता । निःशेषक्लेशमाश्रिणीत्यत्र निःशेषाध्विनाश्रिणीति पाठे सर्वपापनाशिनीत्यर्थः ॥ २८ ॥

त्रिभिर्गङ्गा विश्विनष्टि स्वर्गेत्यादि । स्वर्गस्य आरोहणे निःश्रेणी सीपानपङ्क्तिः, मोक्षमार्गस्य मुक्तिपथस्य अधिदेवता अधिष्ठात्री देवी । उदारारणां महतां दुरितानां पापानाम् उद्धारस्य प्रसरस्य हारिणी नाशिनी । दुर्गस्य संसाररूपस्य तारिणी निसारकारिणी ॥ २९ ॥

महेश्वरैति । महेश्वरस्य जटाजूटे कपर्दे बसतीति तयोक्तं, पापनाशिनी कुटिलक्षकारिणी, सरागाणां विषयानिलाविष्याम् अन्धस्य वंशस्त्रापि निर्वाणकारिणी मोक्षसाधनी, धर्मधारिणी धर्मरक्षिणीत्यर्थः । सरागान्धयनिर्वाणकारिणीत्यत्र सागरान्धयनिर्वाणकारिणीति पाठे सागरान्धस्य सनरवंशस्य निर्वाणकारिणी मुक्तिदायिनीत्यर्थः ॥ ३० ॥

विष्णुति । विष्णोः पादोदकात् पादसलिलात् उद्भूता ब्रह्मलोकात् उपागता



त्रिभिः स्त्रीतोभिरश्रान्तं पुनाना भुवनत्रयम् ॥ ३१ ॥  
 जातवेदसमायान्तमूर्मिहस्तैः समुत्थितैः ।  
 आजुहावार्थसिद्धैः तं सुप्रसादधरेव सा ॥ ३२ ॥  
 सम्मिलद्भिर्मरालैः सा कलं कूजद्भिर्गन्धदैः ।  
 ददे श्रेयांसि दुःखानि निहन्तीति तमभ्यधात् ॥ ३३ ॥  
 कङ्गोलैरुद्गतैरर्वाचीनं तटमभिद्रुतैः ।  
 प्रीतेव तमभीयाय स्वर्धुनी जातवेदसम् ॥ ३४ ॥  
 अथाभ्युपेतस्त्रापार्तो निममज्जानलः किल ।

पतिता, तथा त्रिभिः स्त्रीतोभिः स्वर्गमन्थपातालगामिभिरिति भावः । भुवनत्रयम्  
 अश्रान्तं सततं पुनाना पवित्रीकृतवतीत्यर्थः । पुनानेत्यत्र पुनातीति पाठे पुनाति  
 पवित्रीकरोतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

जातवेदसमिति । सा भागीरथी सुप्रसादधरेव सुप्रसन्नेव समुत्थितैः ऊर्मयः  
 हस्ता इव तैः आयान्तम् आगच्छन्तं तं जातवेदसम् अग्निम् अर्धसिद्धैः कार्य-  
 सिद्धार्थम् आजुहाव आहूतवती । समुत्थितैरित्यत्र समुद्भूतैरिति पाठे स एवार्थः ।  
 अर्धसंसिद्धैः इत्यत्र अस्य संसिद्धैः इति पाठे अस्य अग्नेः संसिद्धैः सम्यक् सिद्धये  
 इत्यर्थः । सुप्रसादधरेव इत्यत्र सुप्रसादादरेवेति पाठे सुहृत् प्रसाद आदरश्च यस्या-  
 स्तादृशी इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

सम्मिलद्भिरिति । सा सम्मिलद्भिः सङ्गच्छमानैः कलं मधुनं कूजद्भिः शब्दायमानैः  
 उन्मदैः सञ्जातोद्भासैः मरालैः हंसैः उपलक्षिता सती श्रेयांसि शुभानि ददे  
 तुभ्यमिति शेषः । दुःखानि निहन्ति नाशयामि तवेति तम् अग्निम् अभ्यधात् हंसानां  
 रतव्याजेन उवाचेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

कङ्गोलैरिति । स्वर्धुनी गङ्गा प्रीतेव प्रसन्नेव उद्गतैः उत्थितैः आनन्दादिति  
 भावः । तटम् अभिद्रुतैः अभिधावितैः कङ्गोलैः तरङ्गैः तम् अर्वाचीनं जङ्घं रौद्र-  
 तेजसा विसूदमिति यावत् जातवेदसम् अग्निम् अभीयाय उपाजगाम । प्रीतिवैत्यत्र  
 प्रीत्येवेति पाठे प्रीत्या प्रणयेनेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अथेति । अथ अनन्तरम् अभ्युपेतः अभितः समुपेतः गङ्गधेति शेषः । तामार्तः  
 अनलः निममज्ज किलेति प्रसिद्धौ । तथाहि द्विपदा परिभूताः आर्चा जनाः

विपदा परिभूताः किं व्यवस्यन्ति विलम्बितुम् ॥ ३५ ॥  
 गङ्गावारिणि कल्याणकारिणि अमहारिणि ।  
 स मग्नी निर्हृतिं प्राप पुण्यभारिणि तारिणि ॥ ३६ ॥  
 तत्र माहेश्वरं धाम सञ्चक्राम हृविर्भुजः ।  
 गङ्गायामुत्तराङ्गायामन्तस्तापविपद्भृति ॥ ३७ ॥  
 कृशानुरेतसो रेतस्यादृते सरिता तथा ।  
 निश्चक्राम ततः सौख्यं हृव्यवाहो वहन् बहु ॥ ३८ ॥

विलम्बितुं किं व्यवस्यन्ति पारयन्ति १ नैवेत्यर्थः, येन केनापि प्रकारेण तापशान्त्तये यतन्ते एवाविलम्बित्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपीऽर्थान्तरन्यासीऽलङ्कारः । अभ्युपेत इत्यवाभ्युपेत्येति पाठे अनलः तापान्तः अभ्युपेत्य समीपं गतेति योज्यम् ॥ ३५ ॥

गङ्गिति । सः अनलः कल्याणकारिणि शुभकारिणि अमहारिणि तापनिवारिणि पुण्यानां भारः समूहः विद्यते अस्या इति पुण्यभारिणि पवित्रकारिणीत्यर्थः । तारिणि पापीभ्यः उद्धारिणीत्यर्थः । गङ्गावारिणि गङ्गाजले मग्नः अवगाढः सन् निर्हृतिं सुखं मन्तापामावमित्यर्थः प्राप । पुण्यभारिणीत्यत्र पुण्यकारिणीति पाठः ॥ ३६ ॥

तत्रेति । हृविर्भुजः अग्निः तत्र उत्तराङ्गायां कल्लोलिन्याम् अन्तस्तापः मग्नोऽथवा एव विपद् तां हरति नाशयतीति 'अन्तस्तापविपद्भृत् तस्यां गङ्गायां माहेश्वरं रौद्रं धाम तेजः सञ्चक्राम सन्नद्धधे । अन्ये तु द्वितीयाद् गङ्गायामिदमङ्गाया-मन्तस्तापविपद्भृत् इत्येवं पठन्ति तत्र इहाः समृद्धा वृष्टल इत्यर्थः । भङ्गासारङ्गा यस्यासथाभूतायां भङ्गसारङ्गं जमिर्वैत्यमरः । अन्तस्ताप एव विपद् तथा भृत्ः अभिमृत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

कृशान्विति । कृशानुरेतसः शम्भोः रेतसि शुक्रे तथा सरिता गङ्गया आदृते सादरं रक्ष्यते इत्यर्थः । हृव्यवाहः अग्निः बहु सौख्यम् आनन्दं वहन् लभमानः ततः गङ्गायाः निश्चक्राम चचाल । आदृते इत्यवाहते इति पाठे आदृते संगृह्येते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

सुधासारैरिवाशोभिरभिषिक्तो हुताशनः ।  
 यथागतं जगामाथ परां निर्हृतिमादधत् ॥ ३८ ॥  
 सा सुदुर्विषहं गङ्गा धाम कामजितो मङ्गत् ।  
 आदधाना परीतापमवाप व्योमवाहिनी ॥ ४० ॥  
 वह्निरार्ता युगान्ताम्ने स्तप्तानीव शिखाशतैः ।  
 हित्वोष्णानि जलान्यस्या निर्जग्मुर्जलजन्तवः ॥ ४१ ॥  
 तेजसा तेन रौद्रेण तप्तानि सलिलान्यपि ।  
 समुदञ्चन्ति चण्डानि दुर्धराणि बभार सा ॥ ४२ ॥  
 जगच्चक्षुषि चण्डांशौ किञ्चिदभ्युदयोन्मुखे ।  
 जग्मुः षट् कृत्तिका माघे मासि स्नातुं सुरापगाम् ॥ ४३ ॥

सुषेति । अथ अनन्तरं हुताशनः सुधाया अमृतस्य आसारैरिव धाराभिरिव  
 अशोभिर्गाङ्गैः सलिलैः अभिषिक्तः कृतस्नानः अतएव परां मङ्गतीं निर्हृतिं सन्तोषम्  
 आदधत् लभमानः सन् यथागतं जगाम । अभिषिक्त इत्यत्र परिषिक्त इति पाठान्-  
 तरम् ॥ ३८ ॥

सेति । सा व्योमवाहिनी आकाशचारिणी गङ्गा मन्दाकिनीत्यर्थः । दुर्विषहम्  
 असह्यं कामजितः शङ्करस्य मङ्गत् धाम वीर्यम् आदधाना धारयन्ती परितापं  
 सन्तापम् अवाप प्राप्तवती । गङ्गैत्यत्र काममिति पाठे कामं सम्यगिति आदधानेति  
 अवापेति च क्रियाविशीषणं द्रष्टव्यम् ॥ ४० ॥

वह्निरिति । जलजन्तवः जलचराः प्राणिनः आर्ताः व्यथिताः सन्तः युगान्ताघ्रेः  
 कल्पाकालस्य शिखाशतैः तप्तानीव उष्णानि अस्या मङ्गाया जलानि हित्वा परि-  
 त्यज्य वहिः निर्जग्मुः प्रस्थिताः ॥ ४१ ॥

तेजसेति । सा गङ्गा तेन रौद्रेण तेजसा तप्तानि समुदञ्चन्ति समुत्पतन्ति  
 अञ्चानि उवाचि अतएव दुर्धराण्यपि दुर्वह्नाण्यपि सलिलानि बभार धृतवती ॥ ४२ ॥

जगदिति । माघे मासि जगतां चक्षुषि नयनस्वरूपे चण्डांशौ उष्णकिरणी  
 सूर्यो किञ्चित् ईषत् अभ्युदयोन्मुखे प्रत्युषे इति भावः । षट् कृत्तिकाः तदास्थ-  
 नचवाधिदेव्यः स्नातुं सुरापगां गङ्गां जग्मुः ॥ ४३ ॥

शुभ्रै रभ्रङ्गैरुर्मिश्रतैः स्वर्गनिवासिनाम् ।  
 कथयन्तीमिवालोकावगाहाचमनादिकम् ॥ ४४ ॥  
 सुस्नातानां सुनीन्द्राणां बलिकर्माचितैरक्षम् ।  
 वह्निः पुष्पोत्करैः कीर्णतीरां दूर्वाक्षतान्वितैः ॥ ४५ ॥  
 ब्रह्मध्यानपरैर्योगपरैर्ब्रह्मासनस्थितैः ।  
 योगनिद्रागतैर्योगपट्टबन्धैरुपाश्रिताम् ॥ ४६ ॥

अथ सुरापनां विशिनष्टि चतुर्भिः स्त्रीकैः शुभ्रैरित्यादिभिः । शुभ्रैः अशङ्क्यैः  
 गगनस्थिभिः क्षुर्मिश्रतैः तरङ्गनिचयैरित्यर्थः । स्वर्गनिवासिनां देवानाम् आलोकः  
 दर्शनम् अवगाहः स्नानम् आचमनं पानम् आदिना स्वर्गनपरियङ्गः एतन् सर्वं  
 कथयन्तीमिव मामवलोकयत, मयि अवगाह्यं मां पिवत स्पृशत च इत्येवं तरङ्ग-  
 हस्तसंशया वदन्तीमिबेत्यर्थः । स्वर्गनिवासिनामित्यत्र स्वर्गमनं सतामिति तथा  
 कथयन्तीमिवालोकावगाहाचमनादिकमित्यत्र कथयन्तीमिवालोकावगाहाचमना-  
 दिनेति पाठे आलोकावगाहाचमनादिना सतां साधूनां स्वर्गमनं कथयन्तीमिव मी  
 मम आलोकादिकं कुर्वन्त ते स्वर्गं गच्छन्तीति तरङ्गहस्तसंशया वेदयन्तीमिवे-  
 त्यर्थः ॥ ४४ ॥

सुस्नातानामिति । सुस्नातानां सुखेन कृतस्नानानां सुनीन्द्राणां देवर्षीणां बलि-  
 कर्मणि पूजनक्रियायाम् उचितैः दूर्वाभिरक्षताभिरातपतच्छुल्लैश्च अन्वितैः युक्तैः  
 पुष्पाणाम् उत्करैः समूहैः वह्निः अक्षयं अत्यर्थं कीर्णं व्यातं तीरं यस्यासथा-  
 भूताम् ॥ ४५ ॥

ब्रह्मति । ब्रह्मणः परमात्मनः ध्यानं परं प्रधानं येषां तादृशैः परमात्मचित्तन-  
 परैरित्यर्थः । योगः जीवब्रह्मणोरैक्यचित्तनं परं प्रधानं येषां तथाभूतैः योगिभि-  
 रित्यर्थः । ब्रह्मासनम् आसनविशेषः तत्र स्थितैः योग एव निद्रा अभिनिवेशविशेषः  
 तां गतैः प्राप्तैः तथा योगपट्टं बध्नन्ति धारयन्तीति तथाविधैः पुरुषैरिति शेषः उपा-  
 श्रितां सेविताम् । ब्रह्मासनस्थितैरित्यत्र पद्मासनस्थितैरिति पाठे पद्मासनम् आसन-  
 विशेषस्य स्थितैरित्यर्थः । योगनिद्रां गतैर्भोगिभोगवद्भैरिति पाठे योगनिद्रां गतै-  
 रिति असमस्तं पदम् । भोगिनां भुजङ्गानां भोगैः शरीरैः वक्ताः युक्तास्तैः कृत-  
 सर्पयज्ञोपवीतैरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

पादाङ्गुष्ठाग्रभूमिस्थैः सूर्य्यं सख्यदृष्टिभिः ।  
 ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म गृणद्भिर्गुणसेविताम् ॥ ४७ ॥  
 अथ दिव्यां नदीं देवीमभ्यनन्दन् विलोक्य ताः ।  
 कं नाभिनन्दयत्येषा दृष्ट्वा पीयूषवाहिनी ॥ ४८ ॥  
 चन्द्रचूडामणिर्देवो यामुद्वहति मूर्धनि ।  
 यस्या विलोकनं पुण्यं श्रद्धधुस्ता मुदा हृदि ॥ ४९ ॥  
 दिव्यां विष्णुपदीं देवीं निर्वाणपददेशिनीम् ।  
 निर्धूतकल्पषां मूर्ध्ना सुप्रह्लास्ता ववन्दरे ॥ ५० ॥  
 सौभाग्यैः खलु सुप्रापां मोक्षप्रतिभुवं सतीम् ।

पादाङ्गुष्ठाग्रं ति । पादाङ्गुष्ठेन भूमिस्थैः सृष्टभ्रतलेरित्यर्थः । सूर्य्यं सख्यद्वा  
 निहिता दृष्टियैस्तयाभूतेः अनन्यदृष्ट्या सवितारं निरीक्षमाणैरित्यर्थः । परं ब्रह्म  
 परमात्मानं गृणद्भिर्गुणसेविताम् आधिष्ठतामित्यर्थः । सूर्य्य-  
 सविष्टदृष्टिभिरिति पाठे तथैवायं ॥ ४७ ॥

अर्थति । अधानन्तरं ताः कृत्तिकाः दिव्यां नदीं विलोक्य अभ्यनन्दन् सन्नीष-  
 मलभन्त, तथाहि एषा पीयूषवाहिनी अमृतनिष्यन्दिनी गङ्गा दृष्ट्वा सती कं जन न  
 अभिनन्दति ? सर्वमेवेत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमथनरूपोऽयमथान्तरन्यासः । दिव्यां  
 नदीमित्यत्र देवी धुनीमिति पाठे धुनीं नदीं देवीं गङ्गामित्यर्थः ॥ ४८ ॥

चन्द्रचूडामणिरिति । देवचन्द्रचूडामणिः शशुः मूर्धनि शिरसि याम् उद्वहति  
 भवे, तथा यस्या विलोकनं दर्शनं पुण्यं पवित्रं ताः कृत्तिकाः मुदा आनन्दनं तां  
 गङ्गां हृदि मनसि श्रद्धधुः विश्रसितवत्यः पूज्येयमिति विश्वासं जन्मुरित्यर्थः ॥ ४९ ॥

दिव्यामिति । ताः कृत्तिकाः सुप्रह्लाः अतिविनताः सत्यः मूर्ध्ना शिरसा दिव्यां  
 स्वर्गोद्यां निर्धूतकल्पषां पापनाशिनीम् अतएव निर्वाणपददेशिनीं मुक्तिदायिनीं  
 देवीं विष्णुपदीं विष्णुपादोद्भवां गङ्गां ववन्दरे प्रणम्युः । दिव्यामित्यत्र दिश्येति  
 पाठे दिव्या भाग्येन । निर्धूतकल्पषा भूत्वेति पाठे निर्धूतकल्पषा ध्वस्तपापा इति  
 ता इत्यस्य विशेषणम् ॥ ५० ॥

सौभाग्यैरिति । ताः कृत्तिकाः अत्र गङ्गातीरे स्थिता इति शेषः । सौभाग्यैः  
 खलु शभादृष्टैरेव सुप्रापां सुलभां मोक्षस्य प्रतिभुवं दानप्रतिभूस्वरूपामित्यर्थः ।

भक्त्यात् तृष्टुस्तां ताः अहधाना दिवो धुनीम् ॥ ५१ ॥  
 मुक्तिस्त्रीसङ्गदूत्यज्ञैस्तात् ता विमलैर्जलैः ।  
 प्रक्षालितमलाः सद्भुः सुस्नातास्तपसान्विताः ॥ ५२ ॥  
 स्नात्वा तत्र सुलभ्यायां भाग्यैः परिपचेलिमैः ।  
 चरितार्थं स्वमात्मानं बहु ता मेनिरे मुदा ॥ ५३ ॥  
 क्लशानुरेतसो रेतस्तासामभिकलेवरम् ।  
 अमोघं सञ्चचाराथ सद्यो गङ्गावगाहनात् ॥ ५४ ॥  
 रौद्रं सुदुर्धरं धाम दधाना दहनात्मकम् ।

सतीं शीभनां दिवः स्वर्गस्य धुनीं नदीं तां गङ्गां अहधानाः सत्यः तृष्टुः स्तुतवत्यः ।  
 सुपापामित्यत्र सम्प्राप्तमिति पाठे सम्यक् प्राप्तं लब्धमित्यर्थः । सतीमित्यत्र  
 सतामिति पाठे सतां साधूनां मीक्षप्रतिभुवमित्यन्वयः । दिवो धुनीमित्यत्र सिधे-  
 धिरे इति पाठे सिधिविरे सेवितवत्यर्थः ॥ ५१ ॥

सुक्रीति । सुस्नाताः शीभने यथाविधीतं भावः स्नातं ज्ञानम् अवगाहनं भावं  
 क्लप्रत्ययः । यासां विधिपूर्वकज्ञानकारिण्य इत्यर्थः । तपसान्विताः तपःपरा-  
 यणास्ताः क्लप्तिकाः तत्र गङ्गायां मुक्तिरेव स्त्री तस्याः सङ्गे समागमे यत् दूत्यं  
 दूतकर्म तत् ज्ञानन्तीति तथोक्तैः मुक्तिसाधनेरिति भावः । विमलैः निर्मलैः जलैः  
 प्रक्षालितमलाः अवकष्टकलुषाः सत्यः सद्भुः स्नानं चक्रु रित्यर्थः ॥ ५२ ॥

स्नात्वेति । ताः क्लप्तिकाः परिपचेलिमैः परिपक्वैः भाग्यैः सुलभ्यायां  
 सुपापायां तत्र गङ्गायां स्नात्वा मुदा हर्षेण स्वम् आत्मानं बहु यथा तथा चरितार्थं  
 क्लतार्थं मेनिरे असन्त्यत् । सुलभ्यायामित्यत्र सुरस्यायामिति पाठे सुरस्यायां मनो-  
 हारिण्यामित्यर्थः । चरितार्थं स्वमात्मानमित्यत्र चरितार्थमिवात्मानमिति पाठे  
 आत्मानं चरितार्थमिवेत्यर्थः । तत् न शीभनं चरितार्थताया वास्तविकत्वेन सन्धा-  
 वनाया अयुक्तत्वादिति ध्येयम् ॥ ५३ ॥

क्लशानुरेतस इति । अथ गङ्गायाम् अवगाहनाज्ञेतीः तासां घर्षां क्लप्तिका-  
 नाम् अभिकलेवरं कलवरेषु शरीरेषु विभक्त्यर्थे अच्ययीभावः । सद्यः तत्क्षणत्  
 क्लशानुरेतसः शम्भोः अमोघम् अभ्यर्थं रेतः शुक्लं सञ्चचार प्रविवेशेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

रौद्रमिति, । ताः क्लप्तिकाः रौद्रं शैवं दहनात्मकम् अधिमयम् अतएव सुदुर्धरं

परितापमवापुस्ता मग्ना इव विषाम्बुधौ ॥ ५५ ॥

अक्षमा दुर्वहं वीदुमश्वेनो वहिरातुराः ।

अग्निं ज्वलन्तमन्तस्ता दधाना इव निर्ययुः ॥ ५६ ॥

असोचं शान्धवं वीजं सद्यो नद्योज्झितं महत् ।

तासामभ्युदरं दीप्तं स्थितं गर्भत्वमागमत् ॥ ५७ ॥

सुत्रा विज्ञाय ता गर्भभूतं तद्वोढुमक्षमाः ।

विषादमदधुः सद्यो गाढं भर्तृभिया ऋज्या ॥ ५८ ॥

ततः शरवणे सार्धं भयेन व्रीडया च ताः ।

तद्गर्भजातमुखृज्य स्वान् गृहान् अभिनिर्ययुः ॥ ५९ ॥

सुखेन भर्तुमश्वकं धाम तेजः दधानाः सद्यः विषाम्बुधौ विषसागरे मग्ना इव परितापम् अवापुः प्राप्तवत्यः ॥ ५५ ॥

अक्षमा इति । दुर्वहं वीदुमश्वकं तद्वान् वीदुमक्षमाः अशक्ताः अतएव आतुराः व्यधिताक्षाः कृत्तिकाः अन्तर्ज्वलनम् अग्निं दधाना इव धारयन्त्य इव अन्व नः जलान् अग्निः निर्ययुः उत्पत्युत्पत्यः । अन्तस्ता इत्यत्र अन्तस्थमिति पाठे अन्तस्थं शरीरान्तधारिणमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

असोचमिति । तासां कृत्तिकानाम् अभ्युदरम् उदरेषु विभक्त्यर्थे अच्ययी-  
भावः । सद्यः अवगाहनक्षणेनैवेत्यर्थः नद्या गङ्गया उज्झितं परित्यक्तं मङ्गत्  
असोचम् अन्वर्थं दीप्तं ज्वलन् शान्धवं रीजं वीजं स्थितं सन् गर्भत्वं कुचिस्त्रयीव-  
त्सम् आगमत् प्राप । नद्योज्झितमित्यत्र नद्यां स्थितमिति पाठः । दीप्तमित्यत्र  
दीप्तमिति वा पाठः ॥ ५७ ॥

सुत्रा इति । सुत्राः सुत्रु ज्ञानवत्यः तत् तेजः वीदुं धारयितुम् अक्षमाः ताः  
कृत्तिकाः गर्भभूतं विज्ञाय सद्यः तत्क्षणं भर्तृभिया पतिभयेन लज्जया च गाढम्  
अन्वर्थं विषादम् अदधुः अगमन् ॥ ५८ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं ताः कृत्तिकाः शरवणे तत्रत्ये शरास्त्रदण्डकानने  
भयेन भर्तुरिति शेषः । व्रीडया लज्जया च सार्धं सङ्ग तत् गर्भजातं गर्भस्थ-  
जीवमित्यर्थः । अत्सृज्य त्यक्त्वा स्वान् गृहान् अभिनिर्ययुः अभ्यगच्छन् । सार्धं  
भयेनेत्यत्र आपभयेनेति पाठे आपभयेन भर्तुरभिसम्प्रातभयेनेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

ताभिस्तथासुतकरकलाकीमलं भासमानम्  
तद्विचित्रं क्षणमभिनभोगर्भमभ्युज्जिह्वानैः ।  
स्त्रैस्तेजोभिर्दिनपतिशतस्यर्धमानैरमानै-  
र्वक्त्रैः षड्भिः स्वरहरगुरुस्यर्धयैवाजनीव ॥ ६० ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये  
कुमारोत्पत्तिर्नाम दशमः सर्गः ।

### एकादशः सर्गः ।

अभ्यर्थ्यमाना विबुधैः समयैः प्रह्वैः सुरेन्द्रप्रमुखैरुपेत्य ।  
तं पाययामास सुधातिपूर्णं सुरापगा स्वं स्तनमाशु मूर्त्ता ॥१॥

ताभिरिति । ताभिः कृत्तिकाभिः तत्र शरवक्षी विचित्रं विसृज्य अश्रुतकरस्य  
चन्द्रस्य कलेव कीमलं सदुलं भासमानं जलोपरि तिष्ठदित्यर्थः । अभिनभी गर्भं  
गगनान्तरे इत्यर्थः विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । अभ्युज्जिह्वानैः अभ्युत्थितैः दिनपति-  
शतस्यर्धमानैः शतसूर्यातिशयिभिरित्यर्थः । अमानैः अपरिमितैः स्त्रैः निजैः तेजोभिः  
तथा षड्भिर्वक्त्रैः षड्भिः उपलक्षितं सत् स्वरहरः शिव शिव एव गुरुः पिता तस्य  
स्यर्धयैव जिगीषयैवेत्यर्थः अजनीव अदपद्यतेव पितुः पञ्चाननत्वादिति भावः ।  
दिनपतिशतस्यर्धमानैरित्युपमाया अजनीवेत्युत्प्रेक्षाया इदौरनपेक्षतया स्थितेः  
संसृष्टिः । अक्षयं मिथोऽनपेक्षयैतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते इति । मन्दाक्रान्ता-  
वृत्तं, मन्दाक्रान्ताण्युधिरसनगैर्भौ भनौ तौ गयुम्भमिति ॥ ६० ॥

इति दशमः सर्गः ।

अभ्यर्थ्यमानेति । समयैः सर्वैः प्रह्वैः विनतैः सुरेन्द्रप्रमुखैः इन्द्रादिभिर्विबुधैः  
देवैः उपेत्य उपगत्य अभ्यर्थ्यमाना प्रार्थयमाना अनुरुध्यमानेत्यर्थः । सुरापगा मन्दा-  
क्रान्ती मूर्त्ता मूर्त्तमती सती चाशु शीघ्रं तं सुतं सुधातिपूर्णम् अश्रुतरसं स्वं स्तनं  
पाययामास । स्तनं स्तनमाशु मूर्त्तैत्यत्र स्तनमाशु धात्रीति पाठे धात्री उपमात्ता  
इती स्तनं पाययामासेति सम्बन्धः । सर्वैःऽस्मिन् उपजातिवृत्तम् ॥ १ ॥



पिवन् स तस्याः स्ननयोः सुधीघम्

क्षणं क्षणं साधु समेधमानः ।

प्रापाकृतिं कामपि षड्भिरेत्य

निषेव्यमाणः खलु कृत्तिकाभिः ॥ २ ॥

भागीरथीपावककृत्तिकानामानन्दवाष्पाकुललोचनानाम् ।

तं नन्दनं दिव्यमुपात्तुमासीत् परस्परं प्रौढतरौ विवादः ॥३॥

अचान्तरे पर्वतराजपुत्र्या समं शिवः स्वैरविहारहेतोः ।

नभो विमानेन विगाहमानो मनोऽतिवेगेन जगाम तत्र ॥४॥

निसर्गवात्सल्यवशाद्विद्वद्ध-

चेतःप्रमोदी गलदश्चुनेत्री ।

अपश्यतां तं गिरिजागिरीशौ

षडाननं षड्दिनजातमात्रम् ॥ ५ ॥

पिवन्निति । सः अर्भकः तस्याः सुरापगायाः स्ननयोः सुधीघम् अमृतचयं पिवन् क्षणं क्षणं प्रतिक्षणं साधु सम्यक् समेधमानः संवर्द्धमानः तथा षड्भिः कृत्तिकाभिः एव आगत्य निषेव्यमाणः लाल्यमानः सन् कामपि अनिर्वचनीयाम् आकृतिं प्राप खलु प्राप्तवानेव । षड्भिरेत्येत्यत्र षड्भिरैवेति पाठान्तरम् ॥ २ ॥

भागीरथीति । आनन्दवाष्पेण आकुलानि पूर्णानीत्यर्थः । लोचनानि यासां तथाभूतानां भागीरथी च पावकश्च कृत्तिकाश्च तासां तं दिव्यं नन्दनं पुत्रम् उपात्तुं प्राप्तुं परस्परं प्रौढतरः अतिप्रबलः विवादः विरोधः समायं पुत्रः समायं पुत्र इत्येवंरूप इति भावः आसीत् ॥ ३ ॥

अचान्तरे इति । अचान्तरे अस्मिन्नवसरे शिवः पर्वतराजपुत्र्या गौर्या समं सह स्वैरविहारहेतोः यथेच्छविहारार्थं मनोजवेन विमानेन देवयानेन नमः आकाशं विगाहमानः सञ्चरन् तत्र भागीरथीतीरे जगाम ॥ ४ ॥

निसर्गेति । गिरिजागिरीशौ गौरीश्वरी निसर्गेण स्वभावेन यत् वात्सल्यं श्लेषः तद्व्याप्तुं विद्वद्धः विशेषेण ब्रह्मिं गतः चेतसः प्रमोदी ययोः तद्योक्तौ अतएव गलन्ति अश्रूणि येभ्यः तादृशानि शैवाणि ययोस्तथाभूतौ सन्तौ षड्दिनजातमात्रं तं षडा-

अथाह देवी शशिखण्डमौलिम्  
 कोऽसौ शिशुर्दिव्यवपुः पुरस्तात् ।  
 कस्याथवा धन्यतमस्य पुंसो  
 मातास्य का भाग्यवतीषु धुर्या ॥ ६ ॥  
 स्वर्गापगासावनलोऽयमेताः  
 षट् कृत्तिकाः किं कलहायमानाः ।  
 पुत्रो ममायं न तवायमित्यम्  
 मिथ्येतिवैलक्ष्यमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥

एतेषु कस्येदमपत्यमीशाखिलत्रिलोकीतिलकायमानम् ।  
 अन्यस्य कस्याप्यथ देवदैत्यगन्धर्वसिद्धोरगराक्षसेषु ॥ ८ ॥  
 श्रुत्वेति वाक्यं हृदयप्रियायाः कौतूहलिन्या विमलस्मितश्रीः ।

ननम् अपश्यतां दृष्टवन्तौ । निसर्गवात्म्यवशाद्विबुद्धचेतःप्रभोदौ इत्यत्र निसर्ग-  
 वात्म्यविबुद्धचेतःप्रथुप्रभोदाविति पाठे निसर्गवात्म्येन विबुद्धः चेतसः प्रथु-  
 मं हान् प्रभोदः यथोक्तादृशावित्यर्थः । षड्दिनजातमात्रमित्यत्र तद्दिनजातमात्र-  
 मिति पाठान्तरम् ॥ ५ ॥

अथिति । अधानन्तरं देवी गौरी शशिखण्डमौलिं चन्द्रशेखरम् आह अत्रवीन्-  
 कः असौ पुरस्तात् अगतः दिव्यवपुः शिशुः दृश्यते इति शेषः । अथवा कस्य धन्य-  
 तमस्य अतिभाग्यवतः पुंसः अयमिति शेषः, भाग्यवतीषु धुर्या अयगण्या अस्य माता  
 का ? कीऽसावित्यत्र कीऽयमिति पाठः । मातास्यैत्यत्र माता चेति पाठः ॥ ६ ॥

स्वर्गापगेति । असौ स्वर्गापगा मन्दाकिनौ, अयम् अनलः एताथ षट् कृत्तिकाः  
 अयं मम पुत्रः, नार्यं तव, इत्थं कलहायमानाः कलहं कुर्वन्त्यः सत्यः किं कथं मिथ्या  
 इति वैलक्ष्यम् । विसंवादम् उदाहरन्ति कथयन्ति । मिथ्येति वैलक्ष्यमित्यत्र  
 मिथोऽतिवैलक्ष्यमिति पाठे मिथः परस्परम् अतिवैलक्ष्यम् अतिविसंवादं यथातथ-  
 त्यर्थः ॥ ७ ॥

एतेष्विति । हे ईश । अखिलत्रिलोकीतिलकायमानं समस्तविभुवनललाट-  
 रवभूतम् इदम् अपत्यं पुत्रः एतेषु कृत्तिकादिषु मध्ये कस्य ? अथापि अथवा देव-  
 दैत्यगन्धर्वसिद्धोरगराक्षसेषु मध्ये अन्यस्य कस्य ? ॥ ८ ॥

सान्द्रप्रमोदोदयसौख्यहेतुभूतं वचोऽवोचत चन्द्रचूडः ॥ ८ ॥

जगन्मयीनन्दन एव वीरः

प्रवीरमातुस्तव नन्दनोऽस्ति ।

कल्याणि ! कल्याणकरः सुराणाम्

त्वत्तोऽपरस्याः कथमेष सर्गः ॥ १० ॥

देवि ! त्वमेवास्त्र निदानमास्त्रे सर्गे जगन्मङ्गलगानहेतोः ।

सत्त्वं त्वमेवेति विचारयस्त्र रक्षाकरे युज्यत एव रत्नम् ॥ ११ ॥

अतः शृणुष्ववहितेन वृत्तं वीजं यदग्नी निहितं मया तत् ।

सङ्क्रान्तमन्तस्त्रिदशपगायां ततोऽवगाहे सति क्षत्तिकासु ॥ १२ ॥

श्रुतेति । चन्द्रचूडः शिवः कौतूहलिन्याः कौतुकवत्याः हृदयप्रियायाः गीत्या इति वाक्यं श्रुत्वा विमला स्मितस्य अत्यहासस्य शीर्यस्य तथाभूतः ईषद्वसन्नित्यर्थः । सान्द्रेण निविडेन प्रमोदोदयेन आनन्दोदयेन वत् सौख्यं सुखसक्तानः तस्य हेतुभूत कारणमित्यर्थः । वचः वाक्यम् अवोचत उक्तवान् । वाक्यमित्यत्र वाचमिति पाठात्तरम् ॥ ८ ॥

जगन्मयीनन्दन इति । हे कल्याणि ! जगतां त्वया नन्दनः आनन्दवर्द्धनः एव सुराणां दिशाना कल्याणकरः वीरः प्रवीरमातुः प्रकृष्टवीरजनन्याः तवैव नन्दनः सुतः अस्ति भवति, एव सर्गः अपत्यरूपा सृष्टिरित्यर्थः । त्वत्तः अपरस्याः नात्याः कथं सम्भवतीति शेषः । नायमन्यस्याः कस्या अपि तनयस्तवैवायमिति भावः । प्रवीरमातुस्तव नन्दनोऽस्तीत्यत्र प्रवीरमातस्तव नन्दनोऽयमिति पाठे हे प्रवीरमातः ! अयं तव नन्दन इति योजना ॥ १० ॥

देवीति । हे देवि ! जगतां मङ्गलाय यानि गानानि तेषां हेतोस्तदर्थमित्यर्थः । अस्य शिशीः सर्गे सृष्टौ त्वमेव निदानम् आदिकारणम् आस्त्रे उपविशसि, भवसौख्यार्थः । तथाहि त्वमेव रक्षाकरे एव रत्नं युज्यते इति सत्त्वं विचारयस्त्र अवधारयेत्यर्थः । निदानमास्त्रे इत्यत्र निदानमार्थे इति पाठे हे आर्थे ! साधि ! इति सम्बोधनम् ॥ ११ ॥

अत इति । अतः कारणात् अवहितेन अवधनेन भावे क्तप्रत्ययः । इत्तं विवरणं वृत्तान्तमित्यर्थः । शृणु, मया अग्री यत् वीजं तेजः निहितं, तत् विदश-

गर्भत्वमाप्तं तदमोघमेतत्ताभिः शरस्त्वम्भमधि न्यधायि ।  
 वभूव तत्रायमभूतपूर्वा महोक्तवोऽशेषचराचरस्य ॥ १३ ॥  
 अशेषविश्वप्रियदर्शनेन धुर्या त्वमेतेन सुपुत्रिणीनाम् ।  
 अलं विलम्ब्राचलराजपुत्रि ! स्वपुत्रमुत्सङ्गतले निषेहि ॥ १४ ॥  
 अथेति वादिन्यमृताग्रमौली शैलेन्द्रपुत्री रभसेन सद्यः ।  
 सान्द्रप्रमोदेन सुपीनगात्री धात्री समस्तस्य चराचरस्य ॥ १५ ॥  
 किरौटवद्वाञ्छलिभिर्नभःस्थी-  
 नमस्कृता सत्वरनाकिलोकैः ।  
 विमानतोऽवातरदात्मजं तम्  
 ग्रह्यौतुमुत्खण्डितमानसाभूत् ॥ १६ ॥

पगया मन्दाकिन्याम् अलः संक्रान्तम् अपिनेति शेषः । ततः तस्याम् अवगाहे  
 सति कृत्तिकासु संक्रान्तमिति काकाचिगीलकन्यायेन सम्बन्धः । ततोऽवगाहे इत्यव  
 ततो विगाहे इति पाठे स एवायै ॥ १२ ॥

गर्भत्वमिति । तत् अमोघम् अव्यर्थं वीजं गर्भत्वम् आप्तं, प्राप्तं कुचिस्थजीव-  
 रूपेण परिणतमित्यर्थः । ताभिः कृत्तिकाभिः एतत् गर्भरूपेण परिणतं वीजमि-  
 त्यर्थः । शरस्त्वम् अधि शरवर्षोपरौत्यर्थः । न्यधायि निहितं त्यक्तमित्यर्थः ।  
 तत्र अयम् अशेषचराचरस्य समस्तस्यावरास्थावरमग्रजगत इत्यर्थः । अभूतपूर्वः  
 पूर्वम् अभूतः महोक्तवः महानम्भूत इत्यर्थः । पुत्र इति शेषः वभूव । तदमोघ-  
 मित्यव यदमोघमिति पाठान्तरम् ॥ १३ ॥

अशेषेति । हे अचलराजपुत्रि ! अशेषविश्वप्रियदर्शनेन सर्वजगत्सुदर्शनेन एतेन  
 पुत्रेण त्वं सुपुत्रिणीनां शोभनपुत्रवतीनां धुर्या अयश्वीरसीति शेषः । तस्मादलं  
 विलम्ब्रा विलम्बेनालं विलम्बं मा कृषित्यर्थः । स्वपुत्रं निजतनयम् उत्सङ्गतले  
 क्रीडदेशे निषेहि गृह्णायेत्यर्थः । स्वपुत्रमुत्सङ्गतले निषेहीत्यव सुपूर्णमुत्सङ्गतलं  
 निषेहीति पाठे सुपुत्रिणीनां धुर्या त्वम् अशेषविश्वप्रियदर्शनेन एतेन उत्सङ्गतलं  
 सुपूर्णं निषेहि कुरु इति योजना ॥ १४ ॥

अथेति । अमृताग्रमौली चन्द्रचूडे इति वादिनि सति समस्तस्य चराचरस्य  
 धात्री शैलेन्द्रपुत्री पार्वती सद्यः तत्क्षणं रभसेन सवेगेन उत्कटेनेत्यर्थः । सान्द्रप्रमो-

स्वर्गापगापावककृत्तिकादीन्

कृताञ्जलीनाममतोऽपि भूयः ।

ह्रित्वोक्षुका तं सुतमाससाद्

पुत्रोक्षवे माद्यति कां न हर्षात् ॥ १७ ॥

प्रमोदवाष्पाकुललोचना सा न तं ददर्श क्षणमग्रतोऽपि ।

परिस्पृशन्ती करकुङ्गलेन सुखान्तरं प्राप किमप्यपूर्वम् ॥ १८ ॥

सुविस्मयानन्दविकस्वरायाः शिशुर्गलङ्घाप्यतरङ्गितायाः ।

वितृष्टवात्सल्यरसोत्तराया देव्या दृशोर्गोचरतां जगाम ॥ १९ ॥

देन अतिहर्षेणेत्यर्थः । सुप्रीनं स्त्रीतं गात्रं यस्यास्तथाभूता तथा किरीटियु बहः  
अञ्जलयी यैस्तथोक्तैः नभःस्यैः खिचरैः सत्वरैः त्वरावह्नैः नाकिलोकैः देवहृन्दैः  
नमस्कृता सती विमानतः देवयानात् अवातरत् तम् आत्मजं पुत्रं ग्रहीतुम् उक्त्-  
विष्टं मानसं यस्यास्तथाविधा अभूच्च । अद्येतैत्यत्र तद्येतीति पाठान्तरम् । नाकि-  
लोकैरित्यत्र नाकलोकैरिति पाठे स एवार्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ युग्मकम् ।

स्वर्गापगति । स्वर्गापगा सुरनदी पावकः अप्तिः कृत्तिकादयश्च तान् कृता-  
ञ्जलीन् भूयः अतिशयेनेत्यर्थः । आनमतः प्रणमतः अपि ह्रित्वा अनभिनन्द्येति  
भावः । उक्त्वाका सती तं सुतम् आससाद् जयाह तथाहि का नारी पुत्रीक्षवं  
हर्षात् न माद्यति ? सामान्येन विशेषसमर्थेनरूपीऽयमर्थान्तरन्यासः । भूय इत्यत्र  
भूञ्जेति पाठे स एवार्थः । ह्रित्वोक्षुका तमित्यत्र ह्रित्वा सुकान्तमिति पाठे  
सुकान्तं सुमनोहरमिति सुतमित्यस्य विशेषणम् । केत्यत्र क इति पुलिङ्गनिर्देशः  
कापि ॥ १७ ॥

प्रमोदिति । सा पार्वती प्रमोदवार्थेण आनन्दायुष्णा आकुले लीचने यस्या-  
स्तथाभूता सती अद्यतीऽपि स्थितमिति शेषः । तं पुत्रं क्षण न ददर्श । किन्तु  
करकुङ्गलेन करकलिकया परिस्पृशन्ती सती किमपि अनिर्वचनीयम् अपूर्वं पूर्व-  
मननुभूतमित्यर्थः । सुखान्तरं सुखविशेषं प्राप अतुवभूव । करकुङ्गलेनेत्यत्र  
करकुङ्गलाभ्यामिति पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

सुविस्मयति । शिशुः सुष्ठु विस्मयेन आनन्देन च विकस्वरायाः प्रफुल्लयाः  
गलन् स्रवन् वाष्पाणां तरङ्गः अयुजलप्रवाहः जातः अस्या इति तथोक्तायाः इतीऽस्य

तमीक्षमाणां क्षणमीक्षणानां सहस्रमाप्तुं विनिमेषमैच्छत् ।  
 सा नन्दनालीकनमङ्गलीषु क्षणं क्षणं दृप्यति कस्य चेतः ॥२०॥  
 विनम्रदेवासुरपृष्ठगाभ्यामादाय तं पाणिसरीरुहाभ्याम् ।  
 नवीदयं पार्वणचन्द्रचारुं गौरी स्वमुखङ्गतलं निनाय ॥ २१ ॥  
 स्वमङ्गमारोप्य सुधानिधानमिवात्मनो नन्दनमिन्दुवक्त्रा ।  
 तमेकमेवा जगदेकवीरं वभूव पूज्या धुरि पुत्रिणीनाम् ॥२२॥

जाते इति इतच्प्रत्ययः । विव्रजः विशेषेण वृद्धिं गतः वाक्सल्लरसः क्लृप्तरसः  
 उत्तरः प्रधानं यस्यान्वयाविधायाः देव्या गीर्वाणां दर्शनेवयोः गीचरतां दृष्टनिषयतां  
 जगाम प्राप । सुविषयानन्दविकस्वराया इत्यत्र स विषयानन्दविकस्वराया इति  
 गते स इति शिशुरित्यस्य विशेषणम् ॥ १९ ॥

तमिति । सा पार्वती क्षणं तं सुतम् ईक्षमाणा पश्यन्ती मती विनिमेषं निमेष-  
 शून्यम् ईक्षणानां नेत्राणां सहस्रमानं प्राप्तुम् ऐच्छत् इच्छति स्म । क्षणं क्षण  
 प्रतिक्षणं नन्दनस्य आलीकनं दर्शनमेव मङ्गलानि तेषु कस्य जनस्य चेतः मनः  
 श्रुति परितापमिति ? न कस्यापीत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽयमद्यान्तर-  
 धामः । सा नन्दनालीकनमङ्गलीष्वित्यत्र सुनन्दनालीकनकौतुकेनेति पाठे सुनन्द-  
 नस्य सुपुत्रस्य आलीकने दर्शने यत् कौतुकम् आत्मकुचं तेन इति करणे प्रतीते वा  
 श्लोकात् ॥ २० ॥

विनम्रेति । गौरी विनम्राणां चरणपतितानामित्यर्थः देवामुराणां पृष्ठ-  
 ऽच्छतः स्पृशत इति तथोक्ताभ्यां पाणिसरीरुहाभ्यां करपङ्कजाभ्यां नवीदयं पार्वण-  
 चन्द्रचारुं पूर्णचन्द्रमनीहरं तं सुतम् आदाय गृह्यत्वा स्वम् उत्सङ्गतलं क्राडदेभ्य-  
 ननाय । नवीदयमित्यत्र महीदयादिति पाठे महान् उदयः महीदयः तस्मान्  
 श्लोकित्यर्थः ॥ २१ ॥

स्वमिति । इन्दुवक्त्रा चन्द्रमुखो एषा गौरी तं जगताम् एकवीरं सुधानिधान-  
 तव अस्मत्तनिधिमिव तर्क्यत् आत्मनः स्वस्या नन्दनं स्वम् अङ्गं क्रीडम् आरोप्य  
 त्वा पुत्रिणीनां पुत्रवतीनां धुरि अये पूज्या माननीया वभूव । तमेकमेवा जग-  
 देकवीरमित्यत्र तमेकदेवं जगदेकदेवैति पाठे जगताम् एका अद्वितीया मुख्यत्वार्थः  
 वै तम् एकमद्वितीयं देवं नन्दनमित्यस्य विशेषणम् ॥ २२ ॥

निसर्गवात्सल्यरसौघसिक्ता सान्द्रप्रमोदासृतपूरपूर्णा ।  
 तमेकपुत्रं जगदेकमाताभ्युत्सङ्गिनं प्रस्रविणी वभूव ॥ २३ ॥  
 अशेषलोकत्रयमातुरस्याः षाण्मातुरः स्तन्यसुधामधासीत् ।  
 सुरस्रवल्या किल कृत्तिकाभिर्मुद्गुर्मुद्गुः ससृष्टमीश्वरमाणः ॥ २४ ॥  
 सुखाशुपूर्णेन सृगाङ्गमीलेः कलत्रमेकेन सुखाम्बुजेन ।  
 तस्यैकनालोद्गतपञ्चपद्मलक्ष्मीं क्रमात् षड्वदनीं चुचुम्ब ॥ २५ ॥

निसर्गेति । जयतामेका अद्वितीया माता जननी गौरी निसर्गेण स्वभावेन वात्सल्यरसौघः स्नेहरससमूहः तेन सिक्ता आद्रितेत्यर्थः । तथा सान्द्रेण घनं प्रमोदासृतपूरेण आनन्दासृतप्रवाहेण पूर्णा अतएव उत्सङ्गिनं क्रीडस्थितं तम् एकपुत्रम् अभि प्रस्रविणी दुग्धवर्षिणीत्यर्थः वभूव । अभ्युत्सङ्गिनमित्यत्र सोत्सङ्गः मिति पाठे सा जगदेकमातेत्यस्य विशेषणम् । तम् एकपुत्रं प्रतीति अशेषलोकत्रयमातुरः इत्यर्थम् ॥ २३ ॥

अशेषेति । षणां मातृणाम् अपत्यमिति षाण्मातुरः स बालकः सुरस्रवल्या देवनद्या गङ्गया कृत्तिकाभिश्च मुहुः मुहुः पुनः पुनः ससृष्टं साभिलापम् अस्माकं सरपिवलयं बालक इत्यभिलापसहितम् ईत्यमाणः दृश्यमानः सन् अशेषलोकत्रयमातुराञ्जगज्जनन्याः अस्या गौर्याः स्तन्यसुधां पयोधरासृतम् अधासीत् पयो । घटपादे इत्यस्य लुङि रूपम् । किलति प्रसिद्धौ । सुरस्रवल्या किल कृत्तिकाभिरित्यत्र सुरस्रवल्यानलकृत्तिकाभिरिति पाठे सुरस्रवल्या अनलेन अग्निना कृत्तिकाभिश्च ससृष्ट ईत्यमाण इत्यन्वयः ॥ २४ ॥

सुसीति । सृगाङ्गमीलेः चन्द्रशेखरस्य कलत्रं कान्ता गौरी सुखाशुपूर्णे आनन्दाशुसलिलेन एकेन सुखाम्बुजेन वदनकमलेन तस्य सुतस्य एकस्मात् नालासृष्टतानासृष्टितानां पद्मानां पद्मानां लक्ष्मीरिव लक्ष्मीः शोभा यस्मात्सादृशीं पद्मावदानानां समाहारः षड्वदनी तां क्रमात् चुचुम्ब चुम्बितवती । सुखाशुपूर्णेत्यत्र सुखाशुपूर्णेति पाठे स एवायं । तस्यैकनालोद्गतपञ्चपद्मलक्ष्मीं क्रमात् षड्वदनीं चुचुम्ब इत्यन्वयः । एकनालोद्गतपञ्चपद्मलक्ष्मीमिति प्रासादिकः पाठः । षड्वदनीमित्यस्य पञ्चपद्मलक्ष्मीयोगस्यायुक्तत्वात् प्रत्युत षट्पद्मलक्ष्मीयोगस्यैव वक्तव्यं

हैमी फलं हैमगिरिर्लतेव विकस्वरं नाकनदीव पद्मम् ।  
पूर्वव दिङ् नूतनमिन्दुमाभात्तं पार्वती नन्दनमादधाना ॥ २६ ॥  
प्रीतात्मना सा प्रयतेन दत्तहस्तावलम्बा शशिशेखरेण ।  
कुमारमुत्सङ्गतले दधाना विमानमभ्रं लिङ्गमारुरोह ॥ २७ ॥

महेश्वरोऽपि प्रमदप्ररूढ-

रोमोद्गमो भूधरनन्दनायाः ।

अङ्गादुपादत्त तदङ्गतः सा

तस्यास्तु सोऽप्यात्मजवत्सलत्वात् ॥ २८ ॥

त्वात् तस्मात् एकनालीङ्गतपद्मपट्टकलञ्जीति पाठः साधुतया युज्यते इति सुधीमि-  
र्भाव्यम् ॥ २५ ॥

हैमीति । हैमगिरिः कनकाद्रैहैमी काञ्चनमयी लता फलमिव हैममिति  
शेषः, नाकनदी स्वर्गगङ्गा विकस्वरं प्रफुल्लं पद्ममिव, तथा पूर्वा दिक् नूतनं नवी-  
दयम् इन्दुमिव पार्वती तं नन्दनम् आदधाना सती आभात् शुश्रुभे । हैमोत्सव  
हैममिति पाठे हैमफलमित्यस्य विशेषणम् ॥ २६ ॥

प्रीतात्मनेति । सा पार्वती प्रीतात्मना प्रसन्नमनसा प्रयतेन अवहितेन शशि-  
शेखरेण हरं दत्तः हस्तावलम्बः यस्यास्तथाभूता कुमारम् उत्सङ्गतले क्रीडदेशे  
दधाना धारयन्ती सती अभ्रं लिङ्गम् अत्युच्चं विमानं देवरथम् आरुरोह । सा  
प्रयतेनेत्यत्र सुप्रयतेनेति पाठान्तरम् ॥ २७ ॥

महेश्वर इति । महेश्वरोऽपि आत्मजवत्सलत्वात् पुत्रवात्सल्यात् हैतीः प्रमदेन  
हर्षेण प्ररूढः सञ्जातः रोमोद्गमः रोमाञ्चः यस्य तथाभूतः सन् भूधरनन्दनायाः  
पार्वत्याः अङ्गात् क्रीडात् उपादत्त जयाह तं पुत्रमिति शेषः । सा पार्वती तस्य  
महेश्वरस्य अङ्गतः क्रीडात् उपादत्तेति सम्बन्धः । तु पुनः सोऽपि तस्याः पार्वत्याः  
अङ्गादिति शेषः । उपादत्तेति क्रिययान्वयः । अङ्गादुपादत्त तदङ्गतः सा तस्यास्तु  
सोऽप्यात्मजवत्सलत्वात् इत्यत्र अकाञ्चनमादत्त तमङ्गतः स तस्यास्तु सौम्यात्मजवत्सलत्वा-  
दिति पाठे स महेश्वरः सौम्यः सुदर्शनः य आत्मजः तस्य वत्सलत्वात् तस्या भूधर-  
नन्दनायाः गौर्याः अङ्गतः क्रीडात् तं पुत्रम् अक्षाण्डं सङ्घसा आदत्त गृहीत-  
वान् ॥ २८ ॥



दत्त्वा नया नेत्रसुधैकपात्रं पुत्रं पवित्रं सुतया तथाद्रेः ।  
 संश्लिष्यमाणः शशिखण्डधारी विमानवेगेन गृहं जगाम ॥ २६ ॥  
 अधिष्ठितः स्फाटिकशैलशृङ्गे तुङ्गे निजं धाम निकामरम्यम् ।  
 महीक्षवाय प्रमथप्रमुख्यान् पृथून् गणान् शम्भुरथादिदेश ॥ ३० ॥  
 पृथुप्रमोदः प्रगुणो गणानां गणः समग्रो वृषवाहनस्य ।  
 गिरौन्द्रपुत्रास्तनयस्य जन्मन्यथोत्सवं संवहते विधातुम् ॥ ३१ ॥  
 स्फुरन्मरीचिच्छ्रिताम्बराणि  
 सन्तानशास्त्रिप्रसवाञ्छितानि ।

दत्त्वेति । शशिखण्डधारी चन्द्रशेखरी हरः अनया अद्रेः सुतया गौर्या  
 नेत्रसुधाया एकमद्वितीयं पात्रं तथा पवित्रं पुत्रं दत्त्वा संश्लिष्यमाणः समालिङ्गमानः  
 मन् विमानवेगेन गृहं जगाम । दत्त्वा नयेत्यत्र दधानयेति तथाद्रे रित्यत्र तथाद्रे रिति  
 पाठे तथा अद्रेः सुतया नेत्रसुधैकपात्रमित्यत्र नेत्रसुधैकसचमिति पाठे नेत्रसुधाया  
 एकं सत्वं यज्ञम् उत्सवरूपमित्यर्थः । पवित्रं पुत्रं दधानया धारयन्त्या सत्या  
 भस्त्रिष्यमाण इत्यन्वयः । गृहमित्यत्र गृहानिति बहुवचनान्तं पाठान्तरम् ॥ २६ ॥

अधिष्ठित इति । अथानन्तरं शम्भुः तुङ्गे उन्नते स्फाटिकशैलस्य कैलासस्य  
 शृङ्गे निकामरम्यं निजं धाम गृहम् अधिष्ठितः सन् प्रमथाः प्रमुखाः प्रधानानि  
 येषां तथीकान् पृथून् महतः गणान् स्ववगान् महीक्षवाय आदिदेश आज्ञापया-  
 सास । निजं धाम निकामरम्यमित्यत्र निजे धामनि कालरम्ये इति पाठे कालर-  
 म्ये मनीहरे निजे धामनि गृहे अधिष्ठित इत्यन्वयः । प्रमथप्रमुख्यानिर्त्यत्र प्रमथान्  
 स नाथ इति गणान् शम्भुरथादिदेशेत्यत्र महिम्ना स्वसुदादिदेशति पाठे स नाथः  
 हरः स्वस्य सुदा हर्षेण प्रमथान् गणान् महिम्ना माहात्म्येन महामसङ्क्षेप्यर्थः ।  
 महीक्षवाय आदिदेशेत्यन्वयः ॥ ३० ॥

पृथुप्रमोद इति । अथ आदिशानन्तरं पृथुर्महान् प्रमोदी हर्षो यस्य तथीकः  
 प्रगुणः अनुकूलः समग्रो गणानां गणः प्रमथवर्गः वृषवाहनस्य हरस्य गिरौन्द्रपुत्राः  
 गौर्याय तनयस्य पुत्रस्य जन्मनि उत्सवं विधातुं कर्तुं संवहते प्रवृत्तः ॥ ३१ ॥

अथ सप्तभिर्महीक्षवं वर्णयति स्फुरदित्यादिभिः । गणाः प्रमथाः स्फाटिका-  
 लयेषु स्फुरन्तीभिर्मरीचिभिः किरणैः कुरितं व्याप्तम् अम्बरम् आकाशं वैः तादृशानि

उच्चिप्तिपुः काञ्चनतीरणानि

गणा वराणि स्फटिकालयेषु ॥ ३२ ॥

दिक्षु प्रसर्पं स्तदधीश्वराणा-

मथामराणामिव मध्यलोके ।

महोत्सवं शंसितुमाहतोऽस्यै-

र्दध्वान धीरः पटङ्गः पटीयान् ॥ ३३ ॥

महोत्सवे तत्र समागतानां गन्धर्वविद्याधरसुन्दरीणाम् ।

सम्भावितानां गिरिराजपुत्रा गृहेऽभवन्मङ्गलगीतकानि ॥३४॥

सुमङ्गलोपायनपात्रहस्ताः

तं मातरो मातृवदभ्युपेताः ।

निधाय दूर्वाक्षतकानि मूर्ध्नि

निन्युः स्वमङ्गं गिरिजातनूजम् ॥ ३५ ॥

सन्तानशाखिनां देवतकविशेषाणां प्रसवैः पृथैः पुष्पमालाभिरिति यावत् अक्षितानि  
शोभितानि वराणि उत्कृष्टानि काञ्चनतीरणानि सौवर्णवद्भिर्बाराणि उच्चिप्तिपुः  
उत्क्षिप्तवन्तः उन्नीलितवन्त इत्यर्थः । गणा वराण्यौत्सवं गणाश्रलानीति पाठे  
वलानि चक्षलानि स्फुरन्तीत्यर्थः । काञ्चनतीरणानीत्यस्य विशेषणम् ॥ ३२ ॥

दिक्षिति । अथ काञ्चनतीरसौत्सेपानन्तरं दिक्षु आशसु प्रसर्पन् विस्तारं  
गच्छन् तदधीश्वराणां तासां दिशामधिपतीनाम् अमराणां देवानाम् इन्द्रादीनां  
मन्त्र्यो पटीयान् महान् धीरः गन्धीरः पटङ्गः वायुभेदः अर्न्तदेवमन्त्र्यै रित्यर्थः ।  
आहतस्ताडितः सन् मध्यलोके भूतले महोत्सवं शंसितुमिव दध्वान ध्वनिं  
चकार ॥ ३३ ॥

महोत्सवे इति । तत्र महोत्सवे गृहे समागतानां गिरिराजपुत्रा सम्भावितानां  
सत्कृतानां गन्धर्वविद्याधरसुन्दरीणां मङ्गलगीतकानि मङ्गलसङ्गीतानि अभवन् ॥३४॥

सुमङ्गलेति । सुमङ्गलानाम् उपायनानाम् उपट्टीकानां पात्राणि हस्तेषु  
धामां तदीक्षाः अभ्युपेताः उपस्थिताः मातरः ब्राह्मीत्यादयः दूर्वाक्षतानि मूर्ध्नि  
शिरसि बालकस्येति शेषः । मातृवत् मातर इव तं गिरिजातनजं कुमार स्वम् अङ्क

ध्वनत्सु तूर्थेषु सुमन्दमङ्गालिङ्गोर्ध्वकेश्वपरसो रसेन ।  
सुसन्धिवन्धं नन्दतुः सुवृत्तगीतानुगं भावरसानुविष्टम् ॥ ३६ ॥

वाता वयुः सौख्यकराः प्रसेदु-  
राशा विधूमो हुतभुग्दिदीपे ।  
जलान्यभूवन् विमलानि तत्रो-  
त्सवेऽन्तरिक्षं प्रससाद सद्यः ॥ ३७ ॥  
गम्भीरशङ्खध्वनिमिश्रमुच्चै-  
र्गृह्णीद्गवा दुन्दुभयः प्रणेदुः ।  
दिवीकसां व्योम्नि विमानसङ्घा  
विमुच्य पुष्यप्रचयान् प्रसस्युः ॥ ३८ ॥

क्रीडं नित्यः नीतवत्यः । मातृवदभ्युपेता इत्यत्र मातृवदभ्युपेति पाठे अभ्युपेत-  
समागम्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ध्वनत्सिति । अङ्गालिङ्गोर्ध्वकेशु अङ्गाम् आलिङ्गाम् ऊर्ध्वकक्ष तेषु तदाख्ये  
द्वित्यर्थः । तूर्थेषु वाद्यमण्डेषु सुमन्दं गम्भीरं यथा तथा ध्वनत्वा नदस्य सस्य  
अपरसः रसेन अनुरागेण बालकक्षे हेनेत्यर्थः । सुवृत्तं सन्धिवन्धः स्वरसंयोगवन्ध-  
यव ताड्यं सुवृत्तं सुरचितं यत् गीतं तदनुगं तदनुगमित्यर्थः । तथा भावेन रत्या  
दिना रसेन शङ्कारादिना अनुविष्टं सुसङ्गतं यथा तथा नन्दतुः नृत्यं चक्रुः ।  
सुवृत्तगीतानुगमित्यत्र सुतन्त्रीगीतानुगमिति पाठे सुतन्त्रा मीतेन अनुगम् अनु-  
गतमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

वाता इति । तत्र उत्सवे सद्यः तत्क्षणं वाताः वायवः सौख्यकराः सुखस्य  
इति भावः । सन्तः वयुः वदन्ति स्य, आशा दिशः प्रसेदुः प्रसन्ना निमंला बभूवुः  
हुतभुक् अग्निः विधूमः धूमगन्धः सन् दिदीपि प्रज्ज्वाला । जलानि विमलानि  
निमलानि अभूवन् अनरीक्षन् आकाशं प्रससाद प्रसन्नमभूत् ॥ ३७ ॥

गम्भीरैति । गृह्णीद्गवाः ईश्वरगृहे वाद्यमाना इत्यर्थः । दुन्दुभयः तदाख्ये  
वाद्यमण्डाः गम्भीरेषु शङ्खध्वनिना मिश्रं यथा तथा उत्सवैः प्रणेदुः दध्नुः । तथा  
व्योम्नि अन्तरीक्षे दिवीकसां देवानां विमानसङ्घाः देवयाननिचयाः पुष्यप्रचयान्  
विमुच्य अभिहत्येत्यर्थः प्रसस्युः विचेदुः । गृह्णीद्गवा इत्यत्र दिवि प्रुवा इति पाठे

इत्थं महेशाद्रिसुतासुतस्य जन्मोत्सवे सम्मदयाश्चकार ।  
चराचरं विश्वमशेषमेतत्परं चकम्पे किल तारकश्रीः ॥ ३८ ॥

ततः कुमारः सुसुदां निदानैः  
स बाललीलाचरितैर्विचित्रैः ।  
गिरीशगौर्योर्हृदयं जह्वार  
मुदे न हृद्या किमु बालकेलिः ॥ ४० ॥  
महेश्वरः शैलसुता च हर्षात्  
सतर्षमेकेन मुखेन गाढम् ।  
अजातदन्तानि मुखानि सूनो-  
र्मनोहराणि क्रमशश्चुसुम्भ ॥ ४१ ॥

इति स्वर्गे भ्रुवाः यथार्थाः अन्वर्थनामानः दुम् दुमिति शब्दकारिण इति भावः ।  
प्रमुख्यं पुष्पप्रचयानित्यत्र विमुञ्चतां पुष्पचयानिति पाठे पुष्पचयान् विमुञ्चतां वर्धतां  
देवोक्तसामित्यन्वयः ॥ ३८ ॥

इत्यमिति । महेशाद्रिसुतयोः हरपार्वत्योः सुतस्य इत्थं जन्मोत्सवः एतत्  
शेषं समग्रं चराचरं स्यात्परजङ्गमं विश्वं जगत् सम्मदयाश्चकार समानन्दयत् ।  
तं केषलं तारकस्य असुरराजस्य श्रीः चकम्पे किल कम्पितवत्येव ॥ ३८ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं स कुमारः सुसुदां श्रीमनानन्दानां निदानैः हेतु-  
तैः विचित्रैः विविधैः बाललीलाचरितैः बाष्पक्रीडानुष्ठानैः गिरीशगौर्योः हर-  
पार्वत्योः हृदयं जह्वार आनन्दयामासेत्यर्थः । तथाहि हृद्या मनोहरिणी बालकेलिः  
बाललीला किमु मुदे न? आनन्दाय न लोकस्वेति शेषः । अपितु सर्वस्यैव मुदे  
शतौत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । सुसुदां निदानै-  
रित्यत्र स मुदो निदानैरिति पाठे स कुमारः मुदः हर्षस्यैत्यर्थः । स बाललीला-  
चरितैरित्यत्र स्वबाललीलाचरितैरिति पाठे स्वस्य बाललीलायां चरितैश्चरितै-  
रित्यर्थः ॥ ४० ॥

महेश्वर इति । महेश्वरः शैलसुता पार्वती च हर्षान् आनन्दात् एकेन मुखेन  
द्वौ पुत्रस्य अजातदन्तानि मनोहराणि मुखानि सतर्षं सतर्षुं गाढं यथा तथा  
श्रुः चुसुम्भ ॥ ४१ ॥

क्वचित् खललङ्घिः क्वचिदखललङ्घिः

क्वचित्प्रकम्प्यैः क्वचिदप्रकम्प्यैः ।

बालः स लीलाचलनप्रयोगै-

स्तयोर्मुदं वर्धयति स्म पित्रोः ॥ ४२ ॥

अहेतुहासच्छ्रिताननेन्दुर्गृहाङ्गणक्रीडनधूलिधूस्रः ।

सुहूर्वदन् किञ्चिदलक्षितार्थं मुदं तयोरङ्गतस्तान ॥४३॥

गृह्णन् विषाणे हरवाहनस्य

स्यशत्रुमाकेशरिणं सलीलम् ।

स भृङ्गिणः सूक्ष्मतरं शिखाग्रम्

कर्षन् वभूव प्रमदाय पित्रोः ॥ ४४ ॥

एको नव द्वौ दश पञ्च सप्तैत्यजौगणान्नात्ममुखं प्रसार्य ।

क्वचिदिति । स बालः शिशुः क्वचित् खललङ्घिः क्वचित् अखललङ्घिः क्वचित् प्रकम्प्यैः कम्पनसहितैः क्वचित् अप्रकम्प्यैः कम्परहितैः लीलाया चलनप्रयोगैः सञ्चरणव्यापारैः तयोः पित्रोः मातापित्रोः गौरीहरयोः मुदम् आनन्दं वर्धयति स्म सलीलमित्यत्र सलीलमिति पाठे सलीलं सविलासमित्यर्थः । वर्धयति स्म पित्रोरित्यत्र कन्दलयाञ्चकारिति पाठे कन्दलयाञ्चकार अवीतघदित्यर्थः ॥ ४२ ॥

अहेत्विति । अहेतुना अकारणेन हासेन कुरितः शोभितः आननेन्दुः सुखचन्दयस्य तथोक्तः गृहाङ्गणेषु गृहचत्वरेषु यत् क्रीडनं तेन धूलिधूस्रः रिंगरूपित इत्यर्थः तथा मुहुः पुनः पुनः अलक्षितार्थम् असङ्गतार्थं किञ्चित् यत् किञ्चिदित्यर्थः । वदन् अङ्गतः स बालकः तयोर्मातापित्रोः मुदम् आनन्दं ततान विस्तारयामास ॥४३॥

गृह्णन्निति । स बालः हरवाहनस्य वृषभस्य विषाणे शङ्के गृह्णन् आक्रमणमायाः केशरिणं सिंहं वाहनमिति शेषः । 'सलीलं स्यशत्रु गृह्णन् तथा भृङ्गिणः सूक्ष्मतरम् अतिसूक्ष्मं शिखाग्रं कर्षन् आक्षिपन् सन् पित्रोः गौरीगिरीशयोः प्रमदाय आनन्दाय वभूव । उमाकेशरिणं सलीलमित्यत्र उमाकेशरिणः सटालीरिति पाठे उमाकेशरिणः सटालीः जटापङ्क्तौः स्यशत्रित्यनेन सम्बन्धः ॥ ४४ ॥

एक इति । तस्य महेशस्य अङ्गः क्रीडस्यः ईशस्यापत्यम् ऐशः हरस्त

महेशकण्ठोरगदन्तपङ्क्तिं तदङ्गुः शैशवमौग्धामैशिः ॥४५॥

कपर्दिकण्ठान्तकपालदान्मोङ्कुलिं प्रवेश्याननकोटरेषु ।

दन्तानुपात्तं रभसी वभूव मुक्ताफलभ्रान्तिकरः कुमारः ॥४६॥

शम्भोः शिरोऽन्तःसरितस्तरङ्गान्

विगाञ्च गाढं शिशिरान् रसेन ।

स जातजाद्यं निजपाणिपद्म-

मतापयङ्गालविलोचनाग्नौ ॥ ४७ ॥

किञ्चित्कलं भङ्गुरकन्धरस्य

नमज्जटाजूटधरस्य शम्भोः ।

शैशवेन मौग्धं सौन्दर्यं यस्मिन् तद् यथा तथा आत्मसुखम् आत्मना सुखम् उरगस्थिति भावः । प्रसार्थं विस्तार्य महेशस्य कण्ठे य उरगः भुजङ्गः मालारूप इति भावः । तस्य दन्तपङ्क्तिम् एकः नव बी दश पञ्च सप्त अजौगणत् संख्यातवान् । आत्मसुखमित्यत्र मञ्जु सुखमिति पाठे मञ्जु मनीहरं सुखं स्मिति शेषः । शैशवमौग्धमित्यत्र शैशवसुग्धमिति पाठे स एवार्थः ॥ ४५ ॥

कपर्दीति । कुमारः कपर्दिनः शिवस्य कण्ठान्ते गलदेशे यत् कपालदाम वृकपालमाला, तस्य आननकोटरेषु सुखगह्वरेषु अङ्कुलिं प्रवेश्य मुक्ताफलभ्रान्तिकरः मोक्तिकभ्रमवानित्यर्थः । सन् दन्तान् कपालस्थानिति भावः उपात्तं यद्गीतं रभसी वेगवान् यन्नवानित्यर्थः । व्यग्र इति यावत् रभसी वेगहर्षयीरित्यमरः । वभूव मुक्ताफलभ्रान्तिकर इत्यत्र मुक्ताफलभ्रान्तिकरानिति पाठे मुक्ताफलभ्रान्तिकरान् दन्तानित्यस्य विशेषणम् ॥ ४६ ॥

शम्भोरिति । स कुमारः शिशिरान् शीतलान् शम्भोः शिरोऽन्तःसरितः मूर्ध्नि स्थितमद्याः शिरश्चारिण्या गङ्गाया इत्यर्थः । तरङ्गान् रसेन आनन्देन गाढं यथा तथा विगाञ्च जातं जाद्यं शैव्यं यस्य तादृशं निजपाणिपद्मं भालविलोचनाग्रीं ललाट-नेवानलं अतापयत् उष्णं चकार । स जातजाद्यमित्यत्र सञ्जातजाद्य इति पाठे सञ्जातजाद्यः शीतलदेश इति भावः ॥ ४७ ॥

किञ्चिदिति । किञ्चित् कलं मधुर्न यथा तथा भङ्गुरा कन्धरा यीवा यस्य तथोक्तस्य नमत् यत् जटाजूटं तस्य धरतीति धरः तस्य शम्भोहरस्य प्रलम्बमानं

प्रलम्बमानं किल कौतुकेन

चिरं चुचुम्बे सुकुटेन्दुखण्डम् ॥ ४८ ॥

इत्यं शिशोः शैशवकेलिहसैर्मनोऽभिरामैर्गिरिजागिरौशौ ।

मनोविनोदैकरसप्रसक्तौ दिवानिशं नाविदतां कदाचित् ॥ ४९ ॥

इति बहुविधं बालक्रीडाविचित्रविचेष्टितम्

ललितललितं सान्द्रानन्दं मनोहरमाचरन् ।

अलभत परां बुद्धिं षष्ठे दिने नवयौवनम्

स किल सकलं शास्त्रं शस्त्रं विवेद विभुर्यया ॥ ५० ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये

कुमारोत्पत्तिर्नामैकादशः सर्गः ।

सुकुटभूतम् इन्दुखण्डम् अर्द्धचन्द्रं कौतुकेन चिरं चुचुम्बे किल । भङ्गुरकम्बरस्य नमज्जटाजूटधरस्येत्यत्र भङ्गुरकण्ठे रस्ये नमज्जटाजूटधरस्येति पाठे भङ्गुरे कण्ठे नमत् यत् जटाजूटं तस्य धरः तस्येत्यर्थः ॥ ४८ ॥

इत्यमिति । गिरिजागिरौशौ इत्यम् एवं प्रकारैरित्यर्थः । मनोऽभिरामैः शिशोः शैशवकेलिहसैः बाष्पलीलाचरितैः मनसः विनोदैः एकः अद्वितीयः यः रसः स्वाद इत्यर्थः । तत्र प्रसक्तौ सन्नौ कदाचित् दिवानिशं न अविदतां दिवारात्रं कुतो गतमिति न विज्ञातवन्नावित्यर्थः । मन इत्यत्र सुदैति पाठे सुदा हर्षणेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

इतीति । इति इत्यं बहुविधं ललितललितम् अतिमनोहरं सान्द्रानन्दं मनोहरं बालक्रीडाया विचित्रम् अद्भुतं विचेष्टितं विहारम् आचरन् विदधत् स कुमारः षष्ठे दिने परां महतीं बुद्धिं प्रज्ञां नवं यौवनञ्च अलभत प्राप, यया बुद्ध्या स विभुः समर्थः सन् सकलं समग्रं शास्त्रं शस्त्रञ्च विवेद किल ज्ञातवानेव । बुद्धिमित्यत्र द्विविधमिति पाठे द्विविधम् अभ्युदयमित्यर्थः । विभुर्ययेत्यत्र विभोरपीति पाठे विभोः पितुर्हरात् शास्त्रं शस्त्रमपीत्यर्थः ॥ ५० ॥

इति एकादशः सर्गः ।



द्वादशः सर्गः ।

अथ प्रपेदे त्रिदशैरशेषैः क्रूरासुरोपप्लवदुःखितात्मा ।  
पुलोमपुत्रीदयितोऽम्बकारिं पत्नीव दृष्ट्वातुरितः पयोदम् ॥१॥  
दृष्टारिसन्नासखिलोक्ततात् स कथञ्चिदभ्योदविहारमार्गात् ।  
अवातताराभि गिरिं गिरीशगौरीपदन्यासविशुद्धमिन्द्रः ॥२॥

सङ्गन्दनः स्वन्दनतोऽवतीर्थ

मेघात्मनो मातलिदत्तहस्तः ।

पिनाकिनोऽद्यालयमुच्चचाल

शुची पिपासाकुलितो यथाश्वः ॥ ३ ॥

अथेति । अथ क्रुमारस्य विशाशिक्षानन्तरं क्रूरस्य असुरस्य तारकस्य उपप्लवेन  
उपद्रवेण अत्याचारेण दुःखित आत्मा यस्य तथाभूतः पुलोमः तदाप्यस्य असुरराजस्य  
पुत्री शची तस्या दयितः प्रियः देवराज इत्यर्थः । दृष्ट्वा पिपासया आतुरितः क्लिष्टः  
पत्नी पत्नी चातक इत्यर्थः । पयोदमिव मेघमिव अशेषैः समस्तैः विदग्धैः देवैः सङ्ग  
अम्बकारिं चरं प्रपेदे प्राप । पत्नीव दृष्ट्वातुरित इत्यत्र दृष्ट्वातुरश्चातकवदिति पाठे  
स एवार्थः । उपमालङ्कारः । उपजातिवृत्तमन्विन् सर्गं ॥ १ ॥

दृष्ट्वातीति । स इन्द्रः दृष्ट्वात् अरेलारजात् यः सन्नासः तेन खिलोक्ततात्  
शुद्धीकृतात् अश्वीदानां मेघानां विहारः विचरणं तस्य मार्गात् अन्तरीचादित्यर्थः ।  
गिरीशस्य गीर्वाण्य पदन्यासेन विशुद्धं पूतं गिरिं कैलासम् अभि कथञ्चित् अति-  
कष्टेन भयेनेति भावः अवाततार अवाहरीश्व । दृष्टारिसन्नासखिलोक्ततादित्यत्र  
दृष्ट्वासुरवासखिलोक्ततादिति पाठान्तरम् ॥ २ ॥

सङ्गन्दन इति । अथ अवतरणानन्तरं सङ्गन्दनः इन्द्रः सङ्गन्दनो दुःखावग-  
न्तराधास्त्रे घवाङ्गन इत्यमरः । मातलये स्वप्ताय दत्तः इत्सी येन तथाभूतः सन्  
मातलिहस्तमवलम्बमान इत्यर्थः । मेघात्मनः मेघरूपिणः स्वन्दनतः रथादित्यर्थः  
मेघवाङ्गनत्वादिति भावः । अवतीर्थ्य शची द्यौषे पिपासाकुलितः अश्वः जलं यथा  
पिनाकिनः शिवस्य आलयम् उच्चचाल गतवान् । पिनाकिनोऽद्यालयमित्यत्र  
पिनाकिरभ्यालयमिति पाठे पिनाकिनः रथम् आलयमावाप्तमित्यर्थः ।



इतस्ततोऽथ प्रतिविम्बभाजं विलोकमानः स्फटिकाद्रिभूमौ ।  
 आत्मानमप्येकमनेकधा सा व्रजन् विभोराख्यदमाससाद ॥ ४ ॥  
 विचित्रचञ्चस्मिभिर्ङ्गसङ्गं सौवर्णदण्डं दधतातिचण्डम् ।  
 स नन्दिनाधिष्ठितमध्यतिष्ठत् सौधाङ्गणद्वारमनङ्गश्रवोः ॥ ५ ॥  
 ततः स कक्षाहितहेमदण्डो नन्दो सुरेन्द्रं प्रतिपद्य सद्यः ।  
 प्रतोषयामास सुगौरवेण गत्वा शशंस स्वयमीश्वरस्य ॥ ६ ॥  
 भूसंज्ञयानेन कृताभ्यनुज्ञः सुरेश्वरं तं जगदीश्वरेण ।  
 प्रवेशयामास सुरैः पुरोगः समं स नन्दी सदनं सदस्य ॥ ७ ॥

पिपासाकुलितो यथाश्च इत्यत्र पिपासाकुलवज्जलौघमिति पाठे स एवार्थः । उपमा-  
 लङ्कारः ॥ ३ ॥

इतस्तत इति । अथ अनन्तरं स इन्द्रः स्फटिकाद्रिभूमौ कैलासतले इतस्ततः  
 व्रजन् गच्छन् प्रतिविम्बभाजं प्राप्तप्रतिविम्बम् आत्मानम् एकमपि अनेकधा अनेक  
 मित्यर्थः । विलोकमानः पश्यन् मन् विभो' शङ्करस्य आख्यदम् आवासम् आस-  
 साद प्राप । इतस्ततोऽप्येत्यत्र इतस्ततोऽपीति पाठान्तरम् ॥ ४ ॥

विचित्रेति । स इन्द्रः विचित्राणां नानाविधानां चञ्चतां स्फुरतां मणीनां  
 रत्नानां भङ्गिभिः रचनाभिः सङ्गः सम्बन्धः यस्य तथोक्तं त्रहुरत्नरचितमिति यावत्  
 अतिचण्डम् अतिविकटं सौवर्णदण्डं हेमयष्टिं दधता नन्दिना अधिष्ठितम् अनङ्ग-  
 श्रवोः हरस्य सौधाङ्गणद्वारं हृस्यं चत्वरद्वारम् अत्यतिष्ठत् प्राप ॥ ५ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं स नन्दी सुरेन्द्रं प्रतिपद्य प्राप्य सद्यः तत्क्षणं कथं  
 भुजापस्तले आहितः निहितः हेमदण्डो येन तथाभूतः सन् सुगौरवेण सुसत्कारेण  
 प्रतोषयामास प्रकर्षेण सन्तोषयामास स्वयं गत्वा ईश्वरस्य हरस्य शशंस निवेदयामास  
 च । शशंस स्वयमीश्वरस्येत्यत्र सदी मण्डलमीश्वरस्येति पाठे सुरेन्द्रं प्रतिपद्य प्राप्य  
 नीलैर्म्यर्थः ईश्वरस्य सदीमण्डलं गृहं गत्वा सुगौरवेण प्रतोषयामास देवराजागमन-  
 निवेदनेनेश्वरमिति शेषः ॥ ६ ॥

भूसंज्ञयेति । अनेन जगतामीश्वरेण भूसंज्ञया भुवश्चालनसङ्केतेन कृता अथ-  
 तुज्ञा अनुमतिः सुरेन्द्रप्रवेशायिति भावः । यस्य तथाभूतः नन्दी पुरोगः अथगामी  
 सन् तं सुरेन्द्रं सुरैः देवैः समं सह अस्य जगदीश्वरस्य सत् शीभनं सदनं गृहं प्रवे-

स चण्डिभृङ्गिप्रमुखैर्गिरिष्ठैर्गणैरनेकेर्विविधस्वरूपैः ।  
 अधिष्ठितं संसदि रत्नमय्यां सहस्रनेत्रः शिवमालुलोके ॥ ८ ॥  
 कपर्दमुद्वहमहीनमूर्ध्वरत्नांशुभिर्भासुरमुल्लसद्भिः ।  
 दधानमुच्चैस्तरमिद्वधातोः सुमेरुशृङ्गस्य समत्वमाप्तम् ॥ ९ ॥  
 विभ्राणमुत्तुङ्गतरङ्गमालां गङ्गां जटाजूटतटं भजन्तीम् ।  
 गीरीं तदुत्सङ्गजुषं हसन्तीमिव स्वफेनैः शरदभ्रश्रुभैः ॥ १० ॥  
 गङ्गातरङ्गप्रतिविम्बितैः स्वैर्बह्वभवन्तं शिरसा सुधांशुम् ।

श्यामास । भूसंज्ञयानेनेत्यव तेनेति पाठान्तरम् । सदस्येत्यव हरस्येति पाठा-  
 न्तरम् ॥ ७ ॥

स इति । स सहस्रनेत्रः इन्द्रः चण्डिभृङ्गिमुखैः गरिष्ठैः महद्भिः विविध-  
 तरुषुः नानाविधरूपैः अनेकेर्गणैः सह रत्नमय्यां संसदि सभायाम् अधिष्ठितम् आसीनं  
 शवम् आलुलोके ददर्श । रत्नमय्यामित्यत्र रत्नवत्यामिति पाठान्तरम् ॥ ८ ॥

अथ तथोदशभिः शिवं विशिनष्टि कपर्देत्यादिभिः । उल्लसुद्भिः स्फुरद्भिः  
 महीनां भुजगानाम् इनाः स्वामिनः वासकिप्रभृतयः तेषां मूर्ध्नि शिरस्यानि  
 वानि तेषाम् अंशुभिः किरणैः भासुरं समञ्जलम् उद्वहम् उत्तुङ्गं सयतं कपर्दं  
 जटाजूटं दधानं धारयन्तम् उच्चैस्तरम् अतिशयेन उन्नतम् । अतएव इहाः दीपा  
 पातवः गैरिकादयः यत्र तथाभूतं समेरुशृङ्गस्य काञ्चनाल्लस्य समत्वं सादृश्यम-  
 प्राप्तम् । कपर्दमुद्वहमहीनमूर्ध्वरत्नांशुभिर्भासुरमुल्लसद्भिरित्यत्र कपर्दमुद्वह-  
 द्वाहिसुर्ध्वरत्नांशुभिर्भासुरमुल्लसद्भिरिति पाठे उल्लसद्भिः कपर्दस्य मूर्ध्नि शिरसि  
 श्ये इत्यर्थः । तिष्ठन्तीति तथोक्तानां महाह्रीनां महानागानां मूर्ध्वरत्नानाम्  
 अंशुभिः भासुरं समञ्जलमिति शिवविशेषणम् ॥ ९ ॥

विभ्राणमिति । उत्तुङ्गा प्रहङ्गालरङ्गमाला यस्यालथीकां जटाजूटतटं कपर्द-  
 तटं भजन्तीं सञ्चरन्तीमित्यर्थः । शरदभ्रश्रुभैः शारदीयमघधवलैः स्वफेनैः तस्य  
 शवस्य उद्वहजुषं क्रीडस्थितां गीरीं सपत्नीमिति भावः । हसन्तीमिव त्वं पत्य-  
 यङ्गवर्तिनी, अहन्तु शिरधारिणी अतस्त्वत्पतिवत्त्वमाहं भर्तुरिति उपहसन्तीमिव  
 त्वां विभ्राणं धारयन्तम् ॥ १० ॥

गङ्गा इति । गङ्गायाः शिरधारिण्या इति भावः । तरङ्गेषु प्रतिविम्बितैः प्रति-

चलन्मरीचिप्रचयैस्तुषारगौरैर्हिमद्योतितमुद्गहन्तम् ॥ ११ ॥

भालस्थले लोचनमेधमानधामाधरीभूतरवीन्दुनेत्रम् ।

युगान्तकालोचितदृष्यवाहं मीनध्वजप्लोषणमादधानम् ॥ १२ ॥

स्ववह्नया कण्ठिकयेव नील-

माणिक्यमय्या कुतुकेन गौर्याः ।

नीलस्य कण्ठस्य परिस्फुरन्त्या

कान्त्या महत्या सुविराजमानम् ॥ १३ ॥

महार्हरत्नाञ्चितयोरुदारम्

स्फुरत्प्रभामण्डलयोः समन्तात् ।

कर्णस्थिताभ्यां शशिभास्कराभ्या-

मुपासितं कुण्डलयोऽच्छलेन ॥ १४ ॥

फलितैः स्त्रीः निजावयवैः बह्वभवन्तं तथा तुषारगौरैः हिमयुग्मैः चलद्भिः स्फुरद्भिः मरीचीनां मण्डलानां प्रचयैः समूहैः हिमस्त्रेव द्योतः दीप्तिः जातोऽस्येति तथोक्तं हिमवत् द्योतमानमित्यर्थः । सुधांशुं चन्द्रं शिरसा उदङ्गन्तम् । चलन्मरीचि-प्रचयैस्तुषारगौरैर्दिग्द्वीपितिनमिति पाठे तुषारैः शीतैः गौरैर्ध्रुवलेः चलन्मरीचि-प्रचयैः दिक्षु उद्योतितं दीप्यमानमित्यर्थः ॥ ११ ॥

भालस्थले इति । एधमानं वर्द्धमानं धाम तेजः तस्य तादृशम् अधरीभूतं निर्जिते रवीन्दू सूर्याचन्द्रमसौ एव नेत्रे जगत इति भावः । येन तथोक्तं युगान्तकाले कल्पान्तसङ्घटे उचितः अभ्यस्तः निर्गलित इति भावः । दृष्यवाहः अग्रि-र्यस्मात् तथाविधं मीनध्वजस्य कामस्य प्लोषणं दहन् लोचनं ततोऽयमिति भावः । आदधानं धारयन्तम् ॥ १२ ॥

स्ववह्नयेति । गौर्याः कुतुकेन इच्छयेत्यर्थः स्नेह आत्मना वह्नया परिहृतया नीलमाणिक्यमय्या कण्ठिकयेव कण्ठाभरणेनेव नीलस्य कण्ठस्य परिस्फुरन्त्या विक-सन्त्या महत्या कान्त्या सुविराजमानम् । स्ववह्नयेत्यत्र स्ववह्नया इति गौर्या इत्यत्र मीर्येति पाठे गौर्या कवगां सुवह्नया सुष्ठु परिहृतया नली निहृतयेति याव-दित्यर्थः । सुविराजमानमित्यत्र च विराजमानमिति पाठान्तरम् ॥ १३ ॥

महार्हरत्नैः महामूल्यमणिभिः अञ्चितयोः उद्गासितयोः स्फुरत्

कालार्दितानां त्रिदशासुराणाम्

चितारजोभिः परिपाण्डुराङ्गम् ।

महत्सहेभाजिनमुद्रताम्ब-

प्रालेयशैलश्रियमुद्रहन्तम् ॥ १५ ॥

पाणिस्थितब्रह्मकपालपात्रं वैकुण्ठभाजापि निषेव्यमाणम् ।

नरास्थिखण्डाभरणं रणान्तमूलं त्रिशूलं कलयन्तमुच्चैः ॥ १६ ॥

प्रभामण्डलं यथोलादृश्योः कुण्डलयोः कर्णालङ्कारविशेषयोः कर्णयोः स्थिताभ्यां शशिभास्कराभ्यां चन्द्रसूर्याभ्यां समन्तात् उपासितं सेवितम् । उदारं महान्तम् । उदारं स्फुरत्प्रभामण्डलयोरित्यत्र उदारस्फुरत्प्रभामण्डलयोरिति पाठो उदारं यथा तथा स्फुरत्प्रभामण्डलयोरित्यर्थः ॥ १४ ॥

कालार्दितानामिति । कालेन अर्दितानां निहतानां त्रिदशासुराणां देव-  
दैत्यानां चितारजोभिः चिताभस्यभिः परिपाण्डुराणि श्रेतौक्तानि अङ्गानि यस्य  
तथोक्तं महत् बृहत् महोभस्य गजासुरस्य अजिनं चर्म उद्रहन्तं दधानम् अतएव  
उद्रहन्तम् उदितम् अर्भं मेषः यत्र तथाभूतः यः प्रालेयशैलः हिमाद्रिः तस्यैव श्रीः  
श्रीभा यस्य तादृशम् ॥ १५ ॥

पाणीति । पाणी स्थितं ब्रह्मकपालं ब्रह्मणः कपालमेव पात्रं यस्य तथोक्तं  
परा किल ब्रह्मणः कन्यायां जातानुरागस्य विरूपं चैष्टितमालोक्य भगवान् शङ्कर-  
णस्य पद्मानां मुखानामिकं चिच्छेद । ततस्तच्छिरसस्य हस्तं लग्नमासीत् ब्रह्महत्या  
च तं देवमधावत् । स तु देवः कथञ्चिदपि ब्रह्महत्यामतिक्रमितुमशक्नुवन् विभुवनं  
वभाम । ततो भगवतो नारायणस्य परामर्शेन वाराणसीं जगाम, ब्रह्महत्या तु  
वाराणसीं गन्तुं नाशकत् । हस्तलग्नं शिरस्य तदानीं हस्तात् पपात । ततः  
पृथ्ति तत् ब्रह्मकपालं स्वायत्तं जातम् । तेन च भगवान् हरी भिषामकरोत् ।  
तत्र तस्य भिषापात्रत्वेन प्रसिद्धमासीदिति पौराणिकी कथावानुसन्धेया । वैकुण्ठ-  
भाजापि विष्णुनाटि का कथा अन्यैर्देवैरिति अपिशब्दार्थः । नितेव्यमाणम्  
आराध्यमानम् । नराणाम् अस्थिखण्डान्येव आभरणानि यस्य तथाभूतम् । रणे  
सयामे यः अन्तः अवसानं निधनमित्यर्थः वीराणामिति भावः । तस्य मूलं साधन-  
मित्यर्थः उच्चैः महत् त्रिशूलं कलयन्तं धारयन्तम् । वैकुण्ठभाजापि निषेव्यमाण-

पुरातनीं ब्रह्मकपालमालां कण्ठे वहन्तं पुनराश्वसन्तीम् ।  
 उद्गीतवेदां सुकुटेन्दुवर्षत्सुधाभरीघाप्रवलब्धसंज्ञाम् ॥ १७ ॥  
 सलीलमङ्कस्थितया गिरीन्द्रपुत्रया नवाष्टापदवह्निभासा ।  
 विराजमानं शरदभ्रखण्डं परिस्फुरन्त्याचिररोचिषेव ॥ १८ ॥  
 दृप्तान्धकप्राणहरं पिनाकं महासुरस्तोविधवत्वहेतुम् ।  
 करेण गृह्णन्तमगृह्णामन्धैः पुरा स्मरद्गोषणकेलिकारम् ॥ १९ ॥

मित्यत्र वैकुण्ठकङ्कालकरालकायमिति पाठं वैकुण्ठस्य नारायणस्य कङ्कालिन अस्थ्या  
 करालः भीषणः कायो देहः यस्य तथाभूतं सर्वसंहारकत्वात्तथ्येति भावः । नरास्थि  
 खण्डाभरणमित्यत्र सुरास्थिकण्ठाभरणं सुराणां देवानाम् अस्थीन्धैव कण्ठाभरणानि  
 गलमाल्यानीत्यर्थः यस्य तथाभूतमित्यर्थः ॥ १६ ॥

पुरातनीमिति । सुकुटं शिरीभूषणभूतं यदिन्दुशुन्द्रः तस्मात् वर्षन् गलन् यः  
 सुधाभराणाम् अहतचयानाम् श्रीघः प्रवाहः तस्मिन् आप्रवेन सन्तरणेन तत्सङ्गे  
 नेत्यर्थः । लम्बा संज्ञा चैतन्यं यथा तथोक्तान् अतएव पुनः आश्वसन्तीम् उज्जी-  
 वन्तीं ततश्च उच्चैर्गताः वेदी यथा तथाभूतां पुरातनीं पूर्वकालीनां ब्रह्मकपालानां  
 मालां सजं युगे युगे वहन्तां ब्रह्मणां संहारकत्वादिति भावः । कण्ठे उदङ्गलं  
 धारयन्तम् । उद्गीतवेदामित्यत्र उद्गीर्णवेदामिति पाठं स एवार्थः । सुकुटेन्दुवर्षत्  
 सुधाभरीघाप्रवलब्धसंज्ञामित्यत्र सुकुटेन्दुवर्षत्सुधीघसप्रावनलब्धसंज्ञामिति पाठं  
 सुकुटेन्दोः वर्षन् यः सुधीषः अहतचयः तस्य सप्रावनेन सङ्गिनि लब्धसंज्ञा-  
 मित्यर्थः ॥ १७ ॥

सलीलमिति । सलीलं सविलासं यथा तथा अङ्कस्थितया उदङ्गवर्तिन्या नवा  
 ष्टापदवह्निः स्वर्णलता तस्या इव भाः कान्तियस्यास्तादृश्या गिरीन्द्रपुत्रया गौथ्यां  
 परिस्फुरन्त्या परितः विकसन्त्या अचिररोचिषा विद्युत्ता शरदभ्रखण्डमिव शरदं  
 मङ्गमिव विराजमानम् । नवाष्टापदवह्निभासेत्यत्र नवाष्टापदतुल्यभासेति पाठं  
 नूतनकाञ्चनसमकान्त्येत्यर्थः ॥ १८ ॥

दृष्टमिति । दृप्तः यः अन्धकः तदाष्टोऽसुरः तस्य प्राणहरं प्राणनाशनं महा-  
 सुराणां याः स्त्रियः तासां विगता धवाः पतयः यासां तासां भावः विधवत्वं  
 वैधव्यमित्यर्थः । तस्य हेतुं साधनम् अन्धैः अगृह्यं गृहीतुमशक्यं पिनाकं स्वं

भद्रासनं काञ्चनपादपीठं महार्हमाणिक्यविभङ्गिचित्तम् ।  
अधिष्ठितं चन्द्रमरौचिगौरैरुद्धोज्यमानं चमरैर्गणाभ्याम् ॥ २० ॥  
शस्त्रास्त्रविद्याभ्यसनैकसक्ते सविस्मयैरेत्य गणैः सुदृष्टे ।  
नीराज्यमाने स्फटिकाचलेन सानन्दनिर्दिष्टदृशं कुमारे ॥ २१ ॥

तथाविधं शैलसुताधिनाथम्

पुलोमपुत्रोदयितो निरौच्छ ।

आमीन् क्षणं क्षीभपरो नु कस्य

मनो न हि क्षुभ्यति धामधाम्नि ॥ २२ ॥

धनुः करेण गृह्णन् तथा पुरा पूर्वं स्मरस्य कामस्य प्रीषणं दहन्मेव केलिः क्रीडा तं करोतीति तथोक्तं कामनिन्दनमित्यर्थः । महामुरस्त्रीविषवाल्हेतुमिति पाठे तथैवार्थः । अगृह्णन्त्यैरित्यवासन्नशूलमिति पाठे असन्नं केनापि सोढुमशक्यं शूलं यस्य तथामृतमित्यर्थः । पुरा स्मरप्रीषणकेलिकारमित्यत्र पुरासुरप्रीषण केलिकारमिति पाठे पुरासुराणां विपुरवासिनामसुराणां प्रीषणकेलिकारं दहन्केलिकारमित्यर्थः ॥ १९ ॥

भद्रासनमिति । काञ्चनं सौवर्णं पादपीठं यस्य तथोक्तं महार्होणां महामूल्यानां माणिक्यानां विभङ्गिभिः रचनाभिः चित्रं विचित्ररूपं भद्रं यभमासनम् अधिष्ठितं तथा चन्द्रमरौचिगौरैः चन्द्रकिरणधवले, चमरैः, वालज्यजनैः गणाभ्याम् उभयपार्श्वयोः स्थिताभ्यामिति भावः । उद्धोज्यमानं सेव्यमानमिति भावः ॥ २० ॥

शस्त्रास्त्रेति । शस्त्रास्त्रयोर्विद्यानाम् अभ्यसने शिक्षायाम् एका केवला आसक्तिरनुरागी यस्य तथाभूते अनवरतं शस्त्रविद्याम् अस्त्रविद्याञ्च अभ्यस्यतीत्यर्थः । सविस्मयैः असम्भवनेतत् षड्दिनजातस्यार्भकस्येति चमत्कृतैरित्यर्थः । गणैः प्रमथवर्गः एव्य उपेक्ष्य सुदृष्टे स्तनिरुचिते तथा स्फटिकाचलेन कैलासेन तदधिष्ठाप्येति भावः । नीराज्यमाने दीपमालया सेव्यमाने इति यावत् कुमारे सानन्दं यथा तथा निर्दिष्टे निहिते दृशी नेत्रे येन तादृशं सादरं कुमारं पश्यन्मित्यर्थः । नीराज्यमाने स्फटिकाचलेनेत्यत्र संबीज्यमानेऽम्बिकयाक्षलनेति पाठे अम्बिकया गीर्वाणं अञ्जलेन वसनप्रान्नेन संबीज्यमाने वायुमक्षालनेन सम्यक् सेव्यमाने इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तथाविधमिति । पुलोमपुत्रोदयितः शचोपतिः तथाविधं पूर्वोक्तप्रकारं शैल-

विकस्वरांभोजवनश्रिया तम्

दृशां सहस्रेण निरीक्ष्यमाणः ।

रोमालिभिः स्वर्गपति र्वभासे

पुष्पीत्कराकीर्ण इवान्द्रशाखी ॥ २३ ॥

दृष्ट्वा सहस्रेण दृशां महेशमभूत् कृतार्थोऽतितरां महेन्द्रः ।

सर्वाङ्गजातं तदथो विरूपमिव प्रियाकोपकरं विवेद ॥ २४ ॥

ततः कुमारं कनकाद्रिसारं पुरन्दरः प्रेक्ष्य धृतास्त्रशस्त्रम् ।

महेश्वरोपान्तिकवर्त्तमानं शत्रोर्जयाशां मनसा बबन्ध ॥ २५ ॥

सुताधिनाथं पार्वतीनाथं निरीक्ष्य चणं श्रीभरः सम्भ्रान्तचित्त इत्यर्थः । आसीत् तद्याहि तु भीः धामां तेषां धामि निलये कस्य जनस्य मनः न हि क्षुभ्यति ? न श्रीभं गच्छति ? अपि तु सर्वस्यैव मनःश्रीभः जायते इत्यर्थः ॥ २२ ॥

विकस्वरेतिः स्वर्गपतिरिन्द्रः विकस्वरं प्रफुल्लं यत् अम्भीजवनं पद्मवनं तस्यैव श्रीयस्य तद्याभूतेन दृशां अक्षुभ्रां सहस्रेण तम् ईश्वरं निरीक्ष्यमाणः पश्यन् पुष्पाणाम् उत्करेण समूहेन आकीर्णः आन्रशाखीव रसाज्ञतरुविव रोमावलिभिः रोमाक्षैः उपलक्षितः सन् वभासे यद्यमे । रोमालिभिः स्वर्गपतिर्वभासे इत्यत्र सर्वाङ्गनेत्रोद्युपति र्वभासे इति पाठे सर्वेषु अङ्गेषु नेत्राणि यस्य तद्याविधी द्युपतिः दिवस्यतिरिन्द्र इत्यर्थः ॥ २३ ॥

दृष्टेति । महेन्द्रः दृशां अक्षुभ्रां सहस्रेण महेशं दृष्ट्वा अतितराम् अतिशयेन कृतार्थः अभूत् । अथी महेशदशानानकरं सर्वेषु अङ्गेषु जातम् उद्भूतं विरूपमिव विरुद्धरूपमिव अतएव प्रियायाः श्रद्धाः कोपकरं मानजनकं तत् रोमहर्षणमिति शेषः विवेद अज्ञे । सपत्नीसम्भ्रान्तं रोमाक्षोऽयमिति अङ्गाकुलितत्वादिति भावः । कृतार्थोऽतितरां महेन्द्र इत्यत्र कृतार्थः खलु तेन अज्ञः इति पाठे अज्ञ इन्द्रः तेन दृशां सहस्रेणेत्यर्थः ॥ २४ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं पुरन्दर इन्द्रः कनकाद्रिसारं सुमेरुगिरितुल्यवत् धृतानि शिखितानि अस्त्राणि शस्त्राणि च येन तादृशं कुमारं महेश्वरस्य उपान्तिकं समीपे वर्त्तमानं प्रेक्ष्य अवलीक्य मनसा शत्रोस्सारकस्य जयाशां जेष्यामि शत्रुमिच्छे बद्ध्वां प्रत्याशां बबन्ध धृतवान् ॥ २५ ॥

श्रीनीलकण्ठ ! द्युपतिः पुरोऽस्ति  
 त्वयि प्रणामावसरं प्रतीच्छन् ।  
 सहस्रनेत्रेऽत्र भव त्रिनेत्र !  
 दृष्ट्वा प्रसादप्रगुणो महेश्च ॥ २६ ॥  
 इति प्रवृत्ताञ्जलिरित्य नन्दी  
 निधाय कक्षामभि ह्रिमवेत्रम् ।  
 प्रसादपात्रं पुरतो भविष्णु-  
 रथ स्मरारारतिमुवाच वाचम् ॥ २७ ॥  
 पुरा सुरेन्द्रं सुरसङ्घसेव्यम्  
 त्रिलोकसेव्यस्त्रिपुरासुरारिः ।  
 प्रीत्या सुधासारनिधारिणोव  
 ततोऽनुजग्राह विलोकनेन ॥ २८ ॥

अथ युष्मेन देवमनुकूलयग्राह श्रौति । हे श्रीनीलकण्ठ ! द्युपतिः देवराजः  
 ये प्रणामस्य अवसरं समयं प्रतीच्छन् प्राप्तुमिच्छन्नित्यर्थः । पुरः अयतः अलि  
 र्भति । हे त्रिनेत्र ! हे महेश्च ! अत्र सहस्रनेत्रे इन्द्रे दृष्ट्वा दर्शनदानेनेत्यर्थः ।  
 आदप्रगुणः प्रसादप्रवणः प्रसन्न इत्यर्थः भव । प्रणामावसरं प्रतीच्छन्नित्यत्र प्रणामा-  
 रश्च पृच्छन्निति पाठान्तरम् । प्रसादप्रगुण इत्यत्र प्रसादप्रवण इति पाठा-

इतीति । अथ नन्दी ह्रिमवेत्रं स्वर्णदण्डं कक्षाम् अभि प्रकीर्त्तये निधाय प्रकषेण  
 ः जतः अञ्जलिः येन तथाभूतः पुरतः एव आगत्य प्रसादपात्रं भविष्णुः सन्  
 पारारतिं ह्वरम् इति उक्तप्रकारं वाचम् उवाच ॥ २७ ॥

पुरेति । ततः नन्दिवाक्यामन्तरं विलोकसेव्यः त्रिभुवनवन्द्यः त्रिपुरासुरारिः  
 मुः प्रीत्या क्लृप्तं सुधानाम् आसारः धारासम्पातः धारासम्पात आसार इत्य-  
 ः । तं निधारयति वर्धयतीति तथोक्तेनेव विलोकनेन दर्शनेन सुरसङ्घसेव्यं सुर-  
 ःवन्दनीयं सुरेन्द्रं पुरा प्राक् अनुजग्राह प्रथमं दृष्टिदानेनानुदृष्टीतवानित्यर्थः ।  
 । सुरेन्द्रमित्यत्र सुद्धा सुरारिमिति पाठे सुद्धा हृषीकेश आसुराणाम् अरिं शत्रुमित्य-



किरीटकोटिच्युतपारिजातपुष्पोत्करेणानमितेन मूर्ध्ना ।  
स्वर्गैकवन्द्यो जगदेकवन्द्यं तं देवदेवं प्रणनाम देवः ॥ २६ ॥

अनेकलोकैकनमस्कृयार्हम्  
महेश्वरं तं त्रिदशेश्वरः सः ।  
भक्त्या नमस्कृत्य कृतार्थतायाः  
पात्रं पवित्रं परमं वभूव ॥ ३० ॥  
सुभक्तिभाजामधि पादपौठम्  
प्रान्तक्षितिं नम्रतरैः शिरोभिः ।  
ततः प्रणमुः पुरतो गणानाम्  
गणाः सुराणां क्रमतः पुरारिम् ॥ ३१ ॥  
गणोपनोति प्रभुणोपदिष्टे  
नृपासने हिममये पुरस्तात् ।

मित्यर्थः । तिलोकमैव इत्यत्र तैलोक्यमैव इति पाठान्तरम् । सुधासारनिधा-  
रिणेवेत्यत्र सुधासारविसारिणवेति पाठे तथैवार्थः ॥ २८ ॥

किरीटेति । स्वर्गैकवन्द्यो देवः शचीपतिः जगतामैकवन्द्यं तं देवदेवम् आन-  
मितेन अतएव किरीटस्य सुकूटस्य कीटिभ्यः अशेष्यः च्युताः पतिताः पारिजातरु-  
पुष्पोत्कराः कुसुमचया यस्य तादृशेन मूर्ध्ना शिरसा प्रणनाम । किरीटकोटिच्युत-  
पारिजातपुष्पोत्करेणेत्यत्र किरीटकोटिच्युतपारिजातपुष्पेण भक्त्येति पाठान्तरम्  
जगदेकवन्द्यमित्यत्र जगदेकदेवमिति पाठान्तरम् । तं देवदेवं प्रणनाम देव इत्य-  
ननाम देवः स सङ्खनेव इति पाठान्तरम् ॥ २९ ॥

अनेकेति । स त्रिदशानां देवानामीश्वरः अनेकलोकानां सर्वजगतामैकनम-  
स्कृयार्हम् एकवन्द्यं तं महेश्वरं भक्त्या नमस्कृत्य कृतार्थतायाः मनोरथसिद्धेः परं  
पवित्रं पात्रं भाजनं वभूव ॥ ३० ॥

सुभक्तौति । ततः इन्द्रप्रणामानन्तरं सुभक्तिभाजाम् अतिभक्तिमतं सुराणां  
गणाः गणानां प्रमथानां पुरतः अथतः पादपौठस्य चरणोपनिषत्सु प्रान्तक्षितिं  
अन्तिकभूमिम् अधिष्ठत्येव्यर्थः । नम्रतरैः अतिशयेनावगतैः शिरोभिः क्रमतः यथाः  
क्रमं पुरारिं शम्भुं प्रणमुः प्रणतवन्तः ॥ ३१ ॥

प्रापोपविश्य प्रमदं सुरेन्द्रः  
 प्रभुप्रसादो हि मुदे न कस्य ॥ ३२ ॥  
 क्रमेण चान्येऽपि विलोकनेन  
 सञ्भाविताः सस्मितमौखरेण ।  
 उपाविशंस्तोषविशेषमाप्ता  
 दृग्योचरे तस्य सुराः समयाः ॥ ३३ ॥  
 अथाह देवो बलवैरिमुख्यान्  
 गीर्वाणवर्गान् करुणार्द्रचेताः ।  
 कृताञ्जलीकानसुराभिभूतान्  
 ध्वस्तश्रियः श्रान्तमुखानवेक्ष्य ॥ ३४ ॥

गणोपनीते इति । सुरेन्द्रः प्रभुणा हरेण उपदिष्टे निर्दिष्टे गणोपनीते प्रमदा  
 नीते हेममये मौखरेण नृपासने प्रस्तात् प्रभुसमक्षमित्यर्थः । उपविश्य प्रमदं प्रकृतम्  
 आनन्दं प्राप, हि तथाहि प्रभुप्रसादः कस्य जनस्य मुदे आनन्दाय न ? अपि तु सर्व-  
 श्रेयानन्दाय भवतीत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽयमर्थान्तरन्यासानङ्कारः ।  
 प्रभुणोपदिष्टे इत्यत्र प्रभुणोपदिष्ट इति पाठे प्रभुणा हरेण उपदिष्टः इती निर्भेदेति  
 दत्ताभ्यनुज्ञ इत्यर्थः । नृपासने इत्यत्र युभासने इति पाठान्तरम् । प्रमदमित्यत्र  
 प्रमुदमिति पाठे तथैवार्थः ॥ ३२ ॥

क्रमेणेति । अन्येऽपि समयाः सुराः ईश्वरेण सस्मितं विलोकनेन सञ्भाविताः सञ्भा-  
 विताः अतएव तोषविशेषं हर्षातिशयमाप्ताः सन्तः क्रमेण तस्य ईश्वरस्य दृग्योचरे समक्ष-  
 मित्यर्थः उपाविशन् । सुराः समया इत्यत्र पुरः समिता इति पाठान्तरम् ॥ ३३ ॥

अथाहिति । अथ सर्वेषामुपवेशनानन्तरं देवः शङ्करः बलवैरी बलासुरशत्रु-  
 रिन्द्रः मुख्यः प्रधानं येषां तान् गीर्वाणवर्गान् देवगणान् कृताञ्जलीकान् असुरैरभि-  
 भूतान् निर्जितान् अतएव ध्वस्ता विलुप्ता श्रीः येषां तथाभूतान् तथा श्रान्तानि  
 क्लान्तानि विषण्णानीत्यर्थः । मुखानि येषां तथाविधान् अवेत्य दृष्टा करुणया कृपया  
 आर्द्रं चेतः यस्य तथाभूतः सन् आह अत्रवीत् । गीर्वाणवर्गानित्यत्र गीर्वाणमुख्या-  
 निति पाठे गीर्वाणमुख्यान् देवदृष्टानित्यर्थः । असुराभिभूतान् ध्वस्तश्रियः श्रान्त-  
 मुखानित्यत्र असुरैर्विभूतान् ध्वस्तश्रियान् श्रेणंमुखानिति पाठे असुरैः तारकादिभिः

अहो वतानन्तपराक्रमाणां दिवोकसो ! वीरवरायुधानाम् ।  
 हिमोदविन्दुग्लपितस्य किं वः पद्मस्य दैन्यं दधते मुखानि ॥३५॥  
 स्वर्गोकसः ! स्वर्गपरिच्युताः किं स्वपुण्यराशौ सुमहत्तमेऽपि ।  
 चिञ्चं चिरोढं न तु यूयमेते निजाधिपत्यस्य परित्यजध्वम् ॥३६॥  
 दिवोकसो ! देवगृहं विहाय मनुष्यसाधारणतामवाप्ताः ।  
 यूयं कुतः कारणतत्परध्वं महीतले मानभृती महान्तः ॥३७॥  
 अनन्यसाधारणसिद्धमुच्चैस्तद्द्वैवतं धाम निकामरम्यम् ।  
 कस्मादकस्मान्निरगाद्भवद्भ्रष्टरार्जितं पुण्यमिवापचारात् ॥३८॥

विभूतान् अशितान् । भ्रष्टानि विनष्टानि प्रियाणि स्वच्छन्दविहारादीनि येषां  
 तान् । शीर्षानि शीष्णानि मुखानि येषां तथीकृतान् इति पर्यवसानम् ॥ ३४ ॥

अहो इति । अहो आश्चर्यम् । हे दिवोकसः देवाः ! वीरैर्निर्घृन्ते काम्यन्ते  
 इति वीरवराधि वीरैः सृष्टशोयानोत्थयैः । आयुधानि अस्त्राणि वजादीनीति  
 वादत् वेषां तादृशानाम् अतएव अनन्तपराक्रमाणां असौमसामर्थ्यानां वः युष्माकं  
 मुखानि हिमोदविन्दुभिः शिशिरवारिविन्दुभिः ग्लपितस्य ग्लानिं नीतस्य पद्मस्य  
 दैन्यं दीर्गत्वं किं कथं दधते धारयन्ति ? वत खेदे एवंरूपान् युष्मान् दृष्ट्वा खेदं  
 गतोऽस्येति भावः ॥ ३५ ॥

स्वर्गोकस इति । हे स्वर्गोकसः ! स्वर्गवासिनः ! स्वपुण्यराशौ निजपुण्यपुञ्जं  
 सुमहत्तमेऽपि समधिकेऽपि अक्षयेऽपीत्यर्थः । सति किं कथं स्वर्गात् परिच्युताः  
 भ्रष्टाः ? यूयमिति शेषः । तु किन्तु एते यूयं निजाधिपत्यस्य स्वपदस्य चिरोढं  
 चिरगृहीतं चिञ्चं कृतचामरादिकं न परित्यजध्वं न परित्यजध्वं । चिञ्चधारणेऽपि  
 क्वचं पदस्य इति भावः । न तु इत्यत्र वतेति पाठे एते यूयं चिरोढं निजाधि-  
 पत्यस्य चिञ्चं परित्यजध्वं परित्यक्तवन्त इत्यर्थः । भ्रष्टीति लोटप्रयोग आत्मनेपदस्य  
 महाकविप्रयोगात् सीदस्यम् । वत खेदे एतद्दृग्भवेन खेदमनुभवामीति भावः ॥३६॥

दिवोकस इति । इति । हे दिवोकसः ! कुतः कारणतः कस्मात् हेतोः  
 मानभतः मानवन्तः महान्तः यूयं देवगृहं विहाय परित्यज्य मनुष्यसाधारणताम्  
 चवामाः अन्तः महीतले चरध्वं चरध्वं ? ॥ ३७ ॥

अनन्यसाधारणसिद्धमिति । अन्वेषां साधारणं सत् सिद्धं न नवतीत्यनसाधार-

दिवीकसो ! वो हृदयस्य कक्षात्  
 तथाविधं धैर्यमहार्यं मार्त्याः ! ।  
 अंगादगाधस्य जलाशयस्य  
 ग्रीष्मातितापादिवशादिवाभः ॥ ३८ ॥  
 सुराः ! सुराधीशपुरःसराणाम्  
 समीयुषां वः सममातुराणाम् ।  
 तद्ब्रूत लोकत्रयजित्वरात् किम्  
 महासुरात्तारकतो विरुद्धम् ॥ ४० ॥

पराभवं तस्य महासुरस्य निषेधुमेकोऽहमलं भविष्युः ।  
 दावानलप्लोषधिपत्तिमन्यो महाम्बुदात् किं हरते वनानाम् ॥४१॥

असिद्धं' निकामरम्यम् अतिमनीहरं तत् लक्षैरुन्नतं चिरार्जितं देवतं देवसम्बन्धि  
 धाम स्थानम् अपचारात् पापानुष्ठानात् पुण्यमिव भवद्भ्यः कक्षात् अकक्षात्  
 सहसा निरगात् भष्टमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

दिवीकस । हे आर्यां मान्वा दिवीकसः ! वो युष्माकं, तथाविधम् अलीकक्षा-  
 मान्यमिति यावत् अहार्यं हृदयस्य धैर्यम् अगाधस्य अतलस्पर्शस्य जलाशयस्य  
 ग्रीष्मस्य अतितापादिवशात् अथ इव जलमिव कक्षात् अगात् विनष्टम् ॥३८॥

सुरा इति । हे सुराः ! सुराधीशः देवराजः पुरःसरो येषां तथीकानाम् अज-  
 यानामिति भावः । सम युगपत् समीयुषां समागतानां आतुराणां विरुवानां वः  
 युष्माकं लोकत्रयस्य चिभुवनस्य जित्वरात् जेतुः महासुरात् तारकतः तारकात्  
 विरुद्धं विरोधः किं ? तत् ब्रूत कथयत ॥ ४० ॥

पराभवमिति । एकः केवलः अहं तस्य महासुरस्य पराभवं निषेधुं' निकार-  
 यितुम् अलं भविष्युः समर्थो भवामि । तथाहि महाम्बुदात् महामिघात् अन्वः  
 अपरो जनः वनानां दावानलेन यः प्लोषः दाहः स एव विपत्तिः आपद तां हरति  
 किम् ? हर्तुं शक्नोति किम् ? नैवेत्यर्थः । प्रतिवक्षुः प्रमालङ्कारः तदुक्तां प्रतिवक्षुः प्रमा  
 सा स्वाद् वाक्ययोग्यसान्ध्ययोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथ-  
 मिति । महाम्बुदात् किं हरते वनानामित्यन्वारणस्य हर्तुं' जलदात् प्रभुः किमिति

इतीरिते मन्मथमर्दनेन सुराः सुरेन्द्रप्रसुखा मुखेषु ।  
 सान्द्रप्रमोदान्शुतरङ्गितेषु दधुः श्रियं सत्वरमाश्रसन्तः ॥४२॥  
 ततो गिरीशस्य गिरां विरामे जगाद लब्धेऽवसरे सुरेन्द्रः ।  
 भवन्ति वाचोऽवसरे प्रयुक्ता ध्रुवं फलाविष्टमहोदयाय ॥४३॥  
 ज्ञानप्रदीपेन तमोपहेनाविनश्वरेणाखलितप्रभेषु ।  
 भूतं भवद्भावि च यच्च किञ्चित्सर्वज्ञ ! सर्वं तव गोचरं तत् ॥४४॥  
 दुर्वारदीरुद्यमदुःसहेन यत्तारकेणामरघस्मरेण ।  
 तदीशतामाप्तवता निरस्ता वयं दिवोऽमी वद किं न वेत्सि ॥४५॥

पाठे जलदात् मिषादन्यः अरख्यस्य दावानलप्रोपविपत्तिं हर्तुं प्रभुः समर्थः किम् ?  
 नैवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

इतीति । मन्मथमर्दनेन कामशासनेन हरेण इति ईरिते कथिते सति सुरेन्द्र  
 प्रसुखाः सुराः आश्रसन्तः आश्रासं लभमाना इत्यर्थः । सान्द्रैः निविडैः प्रमोदा-  
 न्शुभिः हर्षवाच्यैस्तरङ्गितेषु आश्रुतेषु मूर्खेषु सत्वर सद्यः श्रियं शोभाम् उज्जामि  
 त्यर्थः । दधुः छतवन्तः ॥ ४२ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं गिरीशस्य हरस्य गिरां वाचां विरामे अवसानं  
 लब्धे प्राप्ते अवसरे सुरेन्द्रः जगाद उक्तवान् । युक्तञ्चेत्तद्विद्याय अवसरे समर्थे  
 प्रयुक्ताः उक्ता वाचः फलाविष्टः फलपूर्णः यः महोदयः तस्मै ध्रुवं निश्चितं भवन्ति ।  
 फलं साधयन्ति खलित्यर्थः ॥ ४३ ॥

ज्ञानप्रदीपेनेति । हे सर्वज्ञ सर्वान्तार्यामिन् ! यत् किञ्चित् वस्तु भूतम् अतीतं  
 भवत् वर्धमानं भावि भविष्यच्च, तत् सर्वं तमोपहेन मोहान्धकारध्वंसिना अविनश्वरेण  
 अक्षयेण अखलिता अचीणा प्रभा यस्य तादृशेन ज्ञानप्रदीपेन तत्त्वज्ञानरूपालीकेन  
 तव गोचरं विदितम् ॥ ४४ ॥

दुर्वारिति । दुर्वारेण निवारयितुमशक्येन दोषीवाङ्मोहोद्यमेन बलविक्रमेणेत्यर्थः ।  
 दुःसहः दुर्घर्षः तेन ईश्वरतां त्रिलीकाधिपत्यम् आप्तवता प्राप्तं अतएव अमराणां  
 दिवानां घस्मरेण भक्षकेण जिवेति भावः । तारकेण अमी वयं दिवोऽपि स्वर्गादपि  
 यत् निरस्ता निराकृताः, तत् किं न वेत्सि न जानासि वद अपितु जानास्येव  
 सर्वज्ञत्वादिति भावः । दुर्वारदीरुद्यमदुःसहेत्यत्र दुर्वारदीर्घदुःसहेनेति पाठे

विधेरमोघं स वरप्रसादमासाद्य सद्यस्त्रिजगज्जिगीषुः ।  
सुरानशेषानहकप्रमुख्यान् दीर्घण्डचण्डो मनुते तृणाय ॥४६॥  
स्तुत्या पुरास्त्राभिरुपासितेन पितामहेनेति निरूपितं नः ।  
सेनापतिः संयति दैत्यमेतं पुरः स्मरारातिसुतो निहन्ति ॥४७॥  
अहो ततोऽनन्तरमद्य यावत् सुदुःसहं तस्य पराभवार्त्तिम् ।  
विषेहिरे हन्त हृदन्तशल्यमाघ्नानिवेशं त्रिदिवीकसोऽमी ॥४८॥

दुर्गारः यः दीयो दुष्टो मदः तेजः तेम दुःसहः तेन । तदीशतामाप्रवनेत्यत्र तदीश-  
नन्वात्मपदादिति पाठे वदेत्यत्र वनेत्यत्र च पाठे ननु सम्बोधने, ननु ईश !  
अमी वयम् आत्मपदात् यत् निरस्ताः तत् किं न वेत्सि ! तव सर्वज्ञतया एतद् ज्ञाने  
अस्मदुपेक्षणं खेदकरमिति भावः ॥ ४५ ॥

विधेरिति । स तारकः विधेः ब्रह्मणः सकाशात् अमीघम् अव्यर्थं वरप्रसादं  
प्रसन्नतया दत्तं वरमित्यर्थः । आसाद्य प्राप्य सद्यः तत् चणं जगतां जिगीषुः  
त्रयाभिलाषी तथा दीयोर्वाहोर्दण्डेन प्रतापेन चण्डः अतितीक्ष्णः सन् अहं प्रमुख्यः  
प्रधानं येषां तपोक्तान् अहकप्रमुख्यान् अशेषान् सर्वान् सुरान् तृणाय मनुते  
गच्छति । स वरप्रसादमित्यत्र सुवरप्रसादमिति पाठे सुवरप्रसादं श्रीभक्तं वर-  
प्रसादमित्यर्थः । सुरानशेषानहकप्रमुख्यान् दीर्घण्डचण्ड इत्यत्र सुरान् स जम्भारि-  
मुख्यान् प्रचण्डदीर्घण्डचण्ड इति पाठान्तरम् अर्थस्तु सुगम एव ॥ ४६ ॥

स्तुत्येति । पुरा पूर्वम् अस्माभिः स्तुत्या उपासितेन आराधितेन पितामहेन  
नः अस्माकम् इति निरूपितं निर्द्धारितं किं तदित्याह सेनापतिरिति स्मरारातेः  
इरस्य सुतः संयति संग्रामे सेनापतिः सन् एतम् दैत्यं तारकं पुरा निहन्ति  
इतिव्यतीत्यर्थः । निकटागामिके पुरिस्यसरः पुराधीने भविष्यदर्थे . लट्-  
प्रयोगः ॥ ४७ ॥

अहो इति । अहो आश्चर्यं ततोऽनन्तरं ततः प्रभृति ब्रह्मणो वरदानादार-  
भ्येति यावत् अद्य यावत् एतत्कालपर्यन्तम् अमी त्रिदिवीकसः देवाः तस्य तारकस्य  
सुदुःसहं पराभवार्त्तिं पराजयपीडां तथा हृदन्तशल्यं हृदयान्तःशल्यरूपमित्यर्थः ।  
आघ्नानिवेशम् आघ्नादानं विषेहिरे सोदवन्तः । हन्तेति खेदमूचकम् एतत्  
तस्मीदृजमतिखेदकरमिति भावः ॥ ४८ ॥

निदाघधामक्लमविक्लवानां नवीनसम्भोदमिवीषधीनाम् ।  
 सुनन्दनं नन्द नमात्मनो नः सेनान्यमेतं स्वयमादिश त्वम् ॥४८॥  
 त्रैलोक्यलक्ष्मीहृदयैकशल्यं समूलमुत्खाय महासुरं तम् ।  
 अस्माकमेषां पुरतो भवन् सन् दुःखापहारं युधि यो विधत्ते ॥५०॥  
 महाहवे नाथ ! तवास्य सूनोः शस्त्रैः शितैः क्लृप्तशिरोधराणाम् ।  
 महासुराणां रमणीविलापैर्दिशो दशैता मुखरीभवन्तु ॥५१॥  
 महारणक्षीणिपशूपहारीकृतेऽसुरे तत्र तवात्मजेन ।  
 वन्दिस्थितानां सुदृशां करोतु वैणिप्रमोक्षं सुरलोक एषः ॥५२॥  
 इत्थं सुरेन्द्रे वदति स्मरारिः सुरारिदुष्टोष्टतजातरोषः ।  
 कृतानुकम्पस्त्रिदशेषु तेषु भूयोऽपि भूताधिपतिवभाषे ॥ ५३ ॥

निदानेति । हे देव ! निदाघम् उष्णं धाम यस्य तस्य निदाघशक्तः सूर्यस्य  
 क्लमेन तापेन विक्लवानां क्लान्तानां शुष्काणामिति यावत् शीषधीनां लताविशेषा-  
 णाम् शीषध्वः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगा इति मनुः । नवीनम् अम्भोदमिव  
 नः अस्माकं तापनिवृत्तये इति भावः । आदानः स्वस्य सुनन्दनम् एतं नन्दनं  
 कुमारं त्वं स्वयं सेनान्यं सेनापतिम् आदिश आज्ञापय ॥ ४८ ॥

त्रैलोक्येति । यः कुमारः एषामस्माकं पुरतः युधि अथगामी भवन् सेनापतिः  
 भवन् सन्नित्यर्थः । त्रैलोक्यलक्ष्म्याः हृदयस्य एकमद्वितीयं शल्यं शल्यभृतं तं महा-  
 सुरं समूलं यथा तथा समुत्खाय उन्मूल्य दुःखापहारं तापशान्तिं विधत्ते करोति  
 अविलम्बमेष विधास्यतीति वर्त्तमानसामीप्ये लट्प्रयोगः । एतं नन्दनमिति  
 पूर्वेषाम्भयः । भवन् सन्नित्यत्र भविष्यति पाठान्तरम् ॥ ५० ॥

महाहवे इति । हे नाथ ! महाहवे महारणे अस्य तव सूनोः पुत्रस्य शितैः  
 तीक्ष्णैः शस्त्रैः क्लृप्तशिरोधराणां क्लृप्तशीवाणां महासुराणां रमणीविलापैः एता  
 दश दिशः मुखरीभवन्तु ध्वनिताः सन्तु ॥ ५१ ॥

महारण्येति । तत्र असुरे तारके तव आत्मजेन सुतेन महती यत्र रणक्षीणी  
 रणभूमिः तस्याः पश्यन्त् उपहारीकृते सति निहते सतीति भावः । एष सुरलीकः  
 देवर्षिणः वन्दिस्थितानां अन्वनागारवर्त्तिनीनां सुदृशां सुराङ्गनामामिति यावत्

अहो अहो देवगणाः ! सुरेन्द्रमुख्याः ! शृणुध्वं वचनं ममैते ।  
 विचेष्टते शङ्कर एष देवः कार्याय सज्जो भवतां सुताद्यैः ॥५४॥  
 पुरा मयाकारि गिरीन्द्रपुत्राः प्रतिग्रहोऽयं नियतात्मनापि ।  
 तत्रैष हेतुः खलु तद्वेन वीरेण यद्वध्यत एष शत्रुः ॥ ५५ ॥  
 अत्रोपपन्नं तदमी नियुज्य कुमारमेनं पृतनापतित्वे ।  
 निघ्नन्तु शत्रुं सुरलोकमेष भुनक्तु भूयोऽपि सुरैः सहेन्द्रः ॥५६॥

वैष्णोप्रमीचं वैष्णोमीचनं करीतु । वैष्णोप्रमीचमित्यत्र वैष्णोप्रमीचकामिति पाठो  
 स एवार्थः ॥ ५३ ॥

इत्यमिति । सुरेन्द्र इत्यत्र वदति सति स्मरारिः भूतानामधिपतिः सुरारिः  
 स्मारकस्य दुष्टेष्टितेन श्रियाचारिण तच्छ्रवणेनेति भावः । जातरिषः कुपित इत्यर्थः  
 तथा तेषु विदग्धेषु देवेषु कृतानकम्पः सदयः सन् भूयोऽपि पुनरपि वभारं  
 उवाच ॥ ५३ ॥

अहो इति । अहो अहो इति सम्बोधनशीतनकं हे सुरेन्द्रमुख्याः देवगणाः ।  
 एते यूयं मम वचनं शृणुध्वम् । एष शङ्करी देवः सुताद्यैः पुत्रादिभिः साङ्गमित्यर्थः ।  
 भवतां कार्याय सज्जः सन् विचेष्टते प्रवर्तते । अहं सान्धय एव भवतां कार्यायां  
 विचरामीति भावः । देवः कार्याधित्वत्वेन देवकार्यायेति भवतां सुताद्यैरित्यत्र  
 मगणः शुभायेति पाठान्तरम् ॥ ५४ ॥

पुरेति । पुरा पूर्वं मया नियतात्मनापि वशिनापीत्यर्थः योगिनां दारपरि-  
 यहाकर्तव्यत्वेऽपीति भावः । गिरीन्द्रपुत्राः गीर्थाः अयं परिग्रहः स्वीकारः पाणि-  
 यक्षममित्यर्थः अकारि कृतः तदभवेन तस्यां जातेन वीरेण एष शत्रुस्मारकः यद-  
 वध्यते, एष खलु एष एव तत्र गिरीन्द्रपुत्राः परिग्रहे हेतुः कारणम् । तत्रैष  
 हेतुरित्यत्र तत्रैकहेतुरिति पाठान्तरम् । यदवध्यत इत्यत्र यद्वध्यत इति  
 पाठान्तरम् ॥ ५५ ॥

अत्रेति । अत्र विषये तत् युष्माकं सत्पुत्राभ्यर्थनमित्यर्थः । उपपन्नं युक्तम्  
 उचितमित्यर्थः अमी भवन्तः एनं कुमारं पृतनापतित्वे सैन्यापत्ये नियुज्य शत्रुं  
 तारकं निघ्नन्तु नाशयन्तु । एष इन्द्रः सुरैः सह भूयोऽपि पुनरपि सुरलोकं स्वर्गं  
 भुनक्तु पाशयन्तु । तदमी इत्यत्र वदति इति पाठान्तरम् । निघ्नन्वित्यत्र निघ्नन्तु  
 इति पाठे एष सैन्यापतिः शत्रुं निघ्नन्वित्यर्थः ॥ ५६ ॥



इत्युदीर्य भगवांस्तमात्मजं घोरसङ्करमहोक्षवोत्सुकम् ।  
 नन्दनं हि जहि देवविहिषं संयतीति निजगाद शङ्करः ॥५७॥  
 शासनं पशुपतेः स कुमारः स्त्रीचकार शिरसावनतेन ।  
 सर्वथैव पितृभक्तिरतानामेष एव परमः खलु धर्मः ॥ ५८ ॥  
 असुरयुद्धविधौ विबुधेश्वरे पशुपतौ वदतीति तमात्मजम् ।  
 गिरिजया मुमुदे सुतविक्रमे सति न नन्दति का खलु वीरसूः

॥ ५८ ॥

सुरपरिवृद्धः प्रौढं वीरं कुमारमुमापते-  
 र्बलवदमरारातिस्त्रीणां दृगञ्जनभञ्जनम् ।

इतीति । भगवान् शङ्करः इति उदीर्य उक्त्वा घोरसङ्करः महासंयाम एव  
 महीत्ववः तत्र उक्तुं कं तं नन्दनम् आनन्दजनकम् आत्मजं कुमारं संयति युद्धं  
 देवशत्रुं तारकं जहि नाशय इति निजगाद उवाच हिमन्दः पादपूरणार्थः ।  
 नन्दनं हि जहि देवविहिषमित्यत्र नन्दनेहि जय देवविहिष इति पाठे हि नन्दन ।  
 एहि आगच्छ देवविहिषः देवशत्रून् जय इति निजगादित्यन्वयः रघोद्विता-  
 वृत्तम् ॥ ५८ ॥

शासनमिति । सः कुमारः अवनतेन शिरसा पशुपतेः शासनम् आदेशं  
 स्त्रीचकार जग्राह । तथाहि सर्वथैव सर्वेषु प्रकारेषु पितरि भक्तिमतां जनानाम्  
 एष एव पिताज्ञापालनमेव परमः महान् धर्मः खलु । शिरसावनतेनेत्यत्र शिरसा  
 वितनेनेति पाठान्तरम् स्वागता वृत्तम् ॥ ५८ ॥

असुरेति । विबुधानां देवानामौश्वरे पशुपतौ असुरैः सद्य युद्धविधौ संशाम-  
 व्यापारे आत्मजं पुत्रम् इति वदति नियुक्ताने इत्यर्थः । सति गिरिजया गीर्वाणां  
 मुमुदे वृष्टं तथाहि का वीरसूः वीरजननी सुतस्य विक्रमे तच्छब्दे इति यावत् सति  
 न नन्दति न ह्वयति ? अपि तु सर्वैव नन्दतीत्यर्थः । पूर्ववाक्ये च सामान्येन विशेष-  
 समर्थनरूपीऽर्थात्तरन्यासात्सङ्कारः । वदतीति तमात्मजमित्यत्र वदति प्रियमात्मज-  
 मिति न नन्दति का खलु वीरसूरित्वव न किमु नन्दति संयति वीरसूरिति पाठा-  
 न्तरम् द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

सुरेति । सुरार्था परिवृद्धः प्रभुरिन्द्रः प्रौढं प्रकृष्टं वीरम् उमापतेः इत्यत्र

जगदभयदं सद्यः प्राप्य प्रमोदपरोऽभवद्  
 ध्रुवमभिमते पूर्णे को वा मुदा न हि माद्यति ॥ ६० ॥  
 इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे मंहाकाव्ये  
 कुमारसैनापत्यवर्णनं नाम द्वादशः सर्गः ।

### त्रयोदशः सर्गः ।

प्रस्थानकालोचितचारुवेषः स स्वर्गिवर्गेरनुगम्यमानः ।  
 ततः कुमारः शिरसा नतेन त्रैलोक्यभर्तुः प्रणनाम पादौ ॥१॥  
 जज्ञीन्द्रशत्रुं समरेऽमरेशपदं स्थिरत्वं नय वीर ! वत्स ! ।  
 इत्याशिषा तं प्रणमन्तमीशो मूर्धन्युपाघ्राय मुदाभ्यनन्दत् ॥२॥

कुमारं बलवताम् अमरारातीनाम् असुराणां याः स्त्रियः तासां दृशां नेत्राणाम  
 अञ्जनस्य कञ्जलस्य भञ्जनं निराकरणमित्यर्थः । असुरघातनामिति भावः । अत-  
 एव जगताम् अभयदं परिव्राणकरं प्राप्य सद्यस्तल्लणं प्रमोदपरः हर्षानिर्भरः अभवत्  
 हि तथाहि अभिमते मनोरथे ध्रुवं निययेन पूर्णं सति की वा जगः मुदा आन-  
 न्देन न माद्यति न उल्लसति ? सर्वं एव माद्यतीत्यर्थः । सामान्येन विशिष्यमसर्धन  
 कपीऽर्धान्तरन्वासीऽलङ्कारः । हरिणीवृत्तम्, न समरसलायः षड्विदैर्दशैर्हरिणी  
 मतेति लक्षणात् ॥ ६० ॥

इति द्वादशः सर्गः ।

प्रस्थानेति । ततः अनन्तरं स कुमारः प्रस्थानं प्रयाणं युद्धयात्रेति यावत् तस्य  
 काले उचितः चारुर्जनोद्धारः . वेषः भद्रः शरवर्मादिधारणरूप इति भावः । यस्य  
 तथाभूतः स्वर्गिणां देवानां वर्गेर्गणैः अनुगम्यमानः सन् नतेन शिरसा त्रैलोक्य  
 भर्तुः ईश्वरस्य पादौ प्रणनाम । अस्मिन् सर्गे लपजातिवृत्तम् ॥ १ ॥

जज्ञीति । ईशः शत्रुः हि वत्स ! हि वीर ! समरे युद्धे इन्द्रस्य शत्रुं तारकं  
 नहि माशय, अमरेशस्य इन्द्रस्य पदम् इन्द्रत्वमित्यर्थः । स्थिरत्वम् अचयत्वं नय

प्रहोभवन्नन्तरिण सूध्ना नमश्चकाराङ्घ्रियुगं स्वमातुः ।  
 तस्याः प्रमोदाशुपयःप्रहृष्टिस्तस्याभवद्वीरवराभिषेकः ॥ ३ ॥  
 तमङ्गमारोप्य सुता हिमाद्रेःश्लिष्य गाढं सुतवत्सला सा ।  
 शिरस्युपाघ्राय जगाद शत्रुं जित्वा कृतार्थीकुरु वीरसूं माम् ॥४॥  
 उहामदैत्येशविपत्तिहेतुः  
 श्रद्धालुचेताः समरोक्षवस्य ।  
 आपृच्छ्य भक्त्या गिरिजागिरीश्री  
 ततः प्रतस्थे ऽभि दिवं कुमारः ॥ ५ ॥  
 देवं महेशं गिरिजां च देवीं ततः प्रणम्य त्रिदिशोऽपि ।  
 प्रदक्षिणोक्त्य च नाकनाथपूर्वाः समस्तास्तमथानुजग्मुः ॥६॥

प्रापय । इति इत्यन् आशिषा प्रणमन्तं तं पुत्रं सूत्रेण शिरसि उपाघ्राय सुदा  
 हर्षेण अभ्यनन्दत् अभिनन्दयामास अन्तर्भूतख्यर्थाऽयं नन्दधातुः ॥ २ ॥

प्रहोभवन्निति । स कुमारः प्रहोभवन् नमः सन्नित्यर्थः नमन्तरिण अतिविनयेन  
 सुध्ना शिरसा मातुः जनन्या गौर्या अङ्घ्रियुगं चरणयुगलं नमश्चकार । तस्याः मातुः  
 प्रमोदाशुपयसाम् आनन्दवाच्यवारीणां प्रहृष्टिः प्रपूर इति पाठान्तरं प्रवाह इत्यर्थः ।  
 तस्य कुमारस्य वीरवरस्य सेनापतेः सेनापत्यस्त्वर्थः । भावप्रधानी निर्देशः अभि-  
 षेकः अभवत् ॥ ३ ॥

तमिति । सुतवत्सला सा हिमाद्रेः सुता पार्वती तं सुतम् अहम् आरिप्य  
 गाढम् आश्लिष्य आविह्य शिरसि उपाघ्राय च जगाद उवाच हे वत्स ! शत्रुं जित्वा  
 वीरसूं मां कृतार्थीकुरु अन्वर्थनाम्नीं कुरु । हिमाद्रेरिच्छत्र मङ्गाद्रेरिति पाठा-  
 न्तरम् ॥ ४ ॥

उहामिति । ततः पिचीराशीर्वादानन्तरम् उहामस्य उहृतस्य दैव्येशस्य तार-  
 कस्य विपत्तिहेतुः नाशकारणं तथा समरोक्षवस्य श्रद्धालु प्रियमिति यावत् धेतः  
 यस्य तथाभूतः संयामोक्षवप्रिय इत्यर्थः । कुमारः गिरिजागिरीश्री मौरीमहेश्वरी  
 भक्त्या आपृच्छ्य सन्नाथ्य अभिदिवं स्वर्गम् अभिप्रतस्थे अचाल ॥ ५ ॥

देवमिति । ततः अनन्तरं नाकनाथः सुरपतिः पूर्वः प्रथमः येषां तदीनाः

अथ व्रजङ्गिस्त्रिदशैरशेषैः स्फुरत्प्रभाभासुरमण्डलैस्त्रैः ।  
 नभो बभासे परितो विकीर्णं दिवापि नक्षत्रगणैरिवोद्यैः ॥७॥  
 रराज तेषां व्रजतां सुराणां मध्ये कुमारोऽधिककान्तिकान्तः ।  
 नक्षत्रताराग्रहमण्डलानामिव त्रियामारमणो नभोऽन्ते ॥८॥  
 गिरीशगौरीतनयेन सार्धं पुलोमपुत्रीदयितादयस्ते ।  
 उत्तोर्यं नक्षत्रपथं मुहूर्तात् प्रपेदिरे लोकमथात्मनीनम् ॥९॥  
 ते स्वर्गलोकं चिरकालदृष्टं महासुरत्रासवशंवदत्वात् ।  
 सद्यः प्रवेष्टुं न विषेहिरे तत्क्षणं व्यलम्बन्त सुराः समग्राः ॥१०॥

समन्ताः विदिवीकस देवा अपि देव महेशं देवीं गिरिजाञ्च प्रणम्य प्रदक्षिणीकृत्य  
 च अथ अनन्तरं तं कुमारम् अनुजग्मुः, अन्वगच्छन् ॥ ६ ॥

अथेति । अनन्तरं व्रजङ्गिः गच्छद्भिः अशेषैः समस्तैः स्फुरद्भिः प्रभामण्डलैः  
 कान्तपुञ्जैः भासुराः लम्बलाः तथोक्तैः तैः त्रिदशैः देवैः दिवापि दिवसेऽपि उद्यैः  
 दौर्गैः नक्षत्रगणैरिव परितः समन्तात् विकीर्णं व्याप्तं नभः अनशील बभासे  
 दिदीपे । उपमालङ्कारः ॥ ७ ॥

रराजिति । व्रजतां गच्छतां तेषां सुराणां मध्ये अधिकान्तिः कान्तिभिः  
 प्रभान्तिः कान्तः समुच्चलः कुमारः नभोऽन्ते गगनान्तरे नक्षत्रताराग्रहमण्डलानां  
 मध्ये त्रियामारमण इव मिशानाद्य इव रराज शुशुभे । त्रियामारमण इत्यत्र  
 त्रियामादयित इति पाठान्तरम् । नभोऽन्ते इत्यत्र नभोऽन्तरिति पाठान्तरम् ।  
 उपमालङ्कारः ॥ ८ ॥

गिरीशेति । अद्यानन्तरं पुलोमपुत्रीदयितः शचीपतिरादिर्येषां तथोक्तास्ते  
 देवाः गिरीशगौरीभ्याः तनयेन कुमारिण्य सार्धं मुहूर्तात् अथात् नक्षत्रपथम् आकाशम्  
 उत्तोर्यं अतिक्रम्य आत्मनीनं स्वीयं लोकं स्वर्गमित्यर्थः प्रपेदिरे प्राप्ताः । लोक-  
 आत्मनीनमित्यत्र लोकात्मनी मुनीनामिति पाठान्तरम् ॥ ९ ॥

ते इति । ते समग्राः सुराः महासुराद्य षः द्वाष्टः भयं तस्य वशंवदत्वात्  
 शीघ्रत्वात् चिरकालात् बहुकालात् परं दृष्टं अत्रूषामधिकतत्वादिति भावः ।  
 स्वर्गलोकं सद्यः सहसा प्रवेष्टुं न विषेहिरे न श्रेष्ठः, तत् तस्मात् अथ व्यलम्बन्त

पुरो भवत्वं न पुरो भवामि नाहं पुरोगोऽस्मि पुरःसरस्त्वम् ।  
 इत्थं सुरास्तत्क्षणमेव भीताः स्वर्गं प्रवेष्टुं कलहं वितेतुः ॥१२॥  
 सुरालयालोकनकौतुकेन मुदा शुचिस्मेरविलोचनास्ते ।  
 दध्नुः कुमारस्य मुखारविन्दे दृष्टिं द्विषत्साध्वसकातरान्ताम् ॥१॥  
 सहेलहासच्छुरिताननेन्दुस्ततः कुमारः पुरतो भविष्णुः ।  
 स तारकापातमपेक्षमाणो रणप्रवीरो हि सुरानवोचत् ॥ १२ ॥  
 भीत्यालमद्य त्रिदिवीकसोऽभी स्वर्गं भवन्तः प्रविशन्तु सद्यः ।  
 अत्रैव मे दृक्पथमेतु शत्रुर्महासुरो वः खलु दृष्टपूर्वः ॥ १३ ॥

विलम्बं चक्रुः, समया इत्यत्र समला इति पाठान्तरं पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमन्तरः तदुक्तं हेतुवोक्तपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यत इति ॥ १० ॥

पुर इति । सुराः देवा भीताः सन्तः तत्क्षणमेव त्वं पुरः अगतः भव गच्छत्यर्थः । पुरः अगतः भवामि गच्छामि, अहं पुरोगः अग्रगामी नास्मि न भवामि न पुरःसरः अग्रगामी इत्यम् अनेन प्रकारेण स्वर्गं प्रवेष्टुं कलहं विशादं परस्परमितिशेषः वितेतुः चक्रुः । सुरास्तत्क्षणमेव भीताः स्वर्गमित्यत्र विषा तेन कृते स्वर्गं स्वर्गं इति पाठे तेन द्विषा शत्रुणा तारकेण स्वर्गं स्ववशं स्वाधीने कृते सतीत्यर्थः ॥

सुरालयेति । ते देवाः सुरालयस्य स्वर्गस्य आलोकने दर्शने यत् कौतुकं शौक्यं बहुकालानधिकारिणादर्शनादिति भावः । तेन हेतुना मुदा अप्यदर्शने प्राप्यते इत्यानन्देनेति भावः । शुचिस्मेराणि विशुद्धविकासानीत्यर्थः । त्रिदिवीचनानि येषां तथाभूताः सन्तः कुमारस्य मुखारविन्दे द्विषदभ्यः शत्रुभ्यः यत्सामं भयं तेन कातरः अन्तः प्रालभागः यस्यास्तादृशीं दृष्टिं दधुः पातयामासुरित्यर्थः । पुरो वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमन्तरः । सुरालयालोकनकौतुकेन मुदा शुचिस्मेरविलोचनास्ते इत्यत्र सुरालयालोकनकौतुकेन मुदा शुचिस्मेरविलोचनस्वेति पाठान्तरं द्विषत्साध्वसकातरान्तामित्यत्र द्विषत्साध्वसकातरान्ते इति पाठान्तरम् ॥१॥

सहेल्लेति । ततः अनन्तरं रणप्रवीरः सहेलेन सत्रिलासिकं हासिनं कुर्वन् शीभितः आननमेव इन्दुसन्दो यस्य तथाभूतः स कुमारः पुरतः अगतः भविष्णुः अग्रगामी भवितुमिच्छुः तारकस्य आपातम् उपस्थितिम् अपेक्षमाणः सन् प्रतीमाद्य इत्यर्थः । सुरान् देवान् अवोचत् अत्रवौत् इति शब्दः पादपूरणार्थः ॥ १३ ॥

भीत्या इति । भीत्या मयेन अलं भयं मा कुर्वत, अभी त्रिदिवीकसः स्वर्गं

सर्लोकलक्ष्मीकचकर्षणाय दीर्मण्डलं वक्षति यस्य चण्डम् ।  
 इहैव तच्छोषितपानकेलिमङ्गाय कुर्वन्तु शरा ममैते ॥ १५ ॥  
 शक्तिर्ममासावहतप्रचारा प्रभावसारा सुमहःप्रसारा ।  
 सर्लोकलक्ष्म्या विपदावहारेः शिरो हरन्ती दिशताम्बुदं वः ॥ १६ ॥  
 इत्यन्धकारातिसुतस्य दैत्यबधाय युद्धोक्तुं कामानसस्य ।  
 सर्वे शुचिस्मेरमुखारविन्दं गीर्वाणवृन्दं वचसा ननन्द ॥ १७ ॥

रवनः सद्यः सत्वरं सर्गं प्रविशन्तु । वः युष्माकं दृष्टपूर्वः पूर्वं दृष्टः श्रवः मन्त्र-  
 प्रसारकः अथैव अस्मिन्नेव स्थाने मे मम दक्षुषं नेत्रपथम् एतु भागच्छतु खलु ।  
 दृष्टपूर्वं इत्यत्र कालदृष्ट इति पाठे कालेन दृष्टः अवलोकितः आसन्नकाल  
 इत्यर्थः ॥ १४ ॥

सर्लोकैति । यस्य चण्डम् उच्यं दीर्मण्डलं वाङ्मण्डलं सर्लोकस्य लक्ष्म्याः  
 प्रथः कचानां केशानां कर्षणाय वक्षति चलति यः सर्गत्रियं जहारिति भावः ।  
 म एते शराः इहैव मङ्गाय भटिति तस्य शोषितपानं रक्तपानमेव कैलिः कौश  
 कुर्वन्तु ॥ १५ ॥

शक्तिरिति । असी अहतः अव्याहतः प्रचारः गतिः यस्यासादृशी कचिदप्य-  
 शक्तिरिति भावः । प्रभावः सामर्थ्यं सारः स्मिरांशः यस्याः तथोक्ता सारी बन्धे  
 शरांश्च चेत्यमरः । सुष्ठु महसां तेजसां प्रसारः स्फुरणं यस्याः तथाभूता सर्लो-  
 कलक्ष्म्याः सर्गत्रियः विपदम् आपदम् अवहरन्तीति तथाविधा विपन्नाश्रीत्यर्थः ।  
 क्तिः अस्त्रविशेषः अरेः शरीः तारकस्य शिरः हरन्ती पातयन्ती वः युष्माकं सुदम्  
 नन्दं दिशतात् ददातु । विपदावहारेरित्यत्र विपदा संहारेरिति पाठे विपदा  
 च अरेः शिरः विपदम् अरिशिरश्चेत्यर्थः । हरन्तीत्यन्वयः । दिशताम्बुदं दिशतां  
 शक्तिमिति पाठान्तरम् ॥ १६ ॥

इतीति । सर्वे गीर्वाणवृन्दं दैत्यबधाय युद्धोक्तुं कामानं यस्य तथा-  
 तस्य अन्धकारिः शहरः तस्य सुतस्य इति एवंरूपेण वचसा शुचिस्मेरारिणि सुनि-  
 लक्षितमिति मुखारविन्देषु यस्य तथाभूतं सत् ननन्दं जहर्ष । युद्धोक्तवमान-  
 श्येत्यत्र वद्धोक्तवमानस्येति तथा शुचिस्मेरमुखारविन्दमित्यत्र सुचिस्मेरमुखारविन्द-  
 इति च पाठान्तरम् ॥ १७ ॥

सान्द्रप्रमोदात्पुलकोपगूढः सर्वाङ्गसम्पुञ्जसहस्रनेत्रः ।  
 तस्योत्तरीयेण निजाम्बरेण निरुच्छन्नं चारु चकार शक्रः ॥ १९ ॥  
 घनप्रमोदाश्रुतरङ्गिताक्षैर्मुखैश्चतुर्भिः प्रचुरप्रसादैः ।  
 अथो अचुम्बद्विधिरादिद्वह्वः षडाननं षट्सु शिरःसु चित्रम् ॥ १९ ॥  
 तं साधु साध्वित्यभितः प्रशस्य मुदा कुमारं त्रिपुरासुरारिः ।  
 आनन्दयन् वीर ! जयेति वाचा गन्धर्वविद्याधरसिद्धसङ्घाः ॥ २० ॥  
 दिव्यर्षयः शत्रुविजेष्यमाणं तमभ्यनन्दन् किल नारदाद्याः ।  
 निरुच्छन्नं चक्रुरथोत्तरीयैश्चामीकरीयैर्निजवल्कलैश्च ॥ २१ ॥

सान्द्रेति । शक्रः इन्द्रः सान्द्रात् प्रमोदात् प्रहर्षात् पुलकेन रीमाञ्चेन उपगूढः  
 आवृतशरीर इत्यर्थः । सर्वेषु अङ्गेषु सम्पुञ्जानि सहस्राणि नेत्राणि यस्य तथोक्तः  
 सन् तस्य कुमारस्य उत्तरीयेण निजाम्बरेण निजवसनेन चारु मनोज्ञं यथा तथा  
 निरुच्छन्नं वाससः परिवर्त्तनम् चकार । सान्द्रप्रमोदादित्यत्र सान्द्रप्रमोद इति सशः  
 इत्यस्यसहस्रनेत्र इत्यत्र सर्वाङ्गसंलग्नसहस्रनेत्र इति पाठान्तरम् ॥ १९ ॥

घनेति । अथो अनन्तरम् आदिद्वह्वः द्विषयणीर्विधिः ब्रह्मा प्रचुरः समधिक  
 प्रसादः प्रसन्नता येषां तथोक्तः प्रसादस्तु प्रसन्नतेत्यमरः । घनेन सान्द्रेण प्रमोदः  
 प्रहृष्टहर्षेण यानि अश्रूणि वाप्याणि तैः तरङ्गितानि आश्रुतानि अक्षीणि नेत्राणि  
 येषां तथाभूतैः चतुर्भिः मुखैः षडाननं कुमारं षट्सु शिरःसु आननेषु चित्रं मनो  
 यथा तथा अचुम्बत् । प्रचुरप्रसादैरित्यत्र प्रचुरप्रमोद इति अङ्गी अचुम्बदित्यत्र  
 क्रमाद्युचुम्बे इति चित्रमित्यत्र हर्षादिति च पाठान्तरम् ॥ १९ ॥

तमिति । गन्धर्वविद्याधरसिद्धानां सङ्घाः गणाः मुदा हर्षेण तं त्रिपुरासुरारिं  
 शम्भोः कुमारम् अभितः समन्ततः साधु साधु इति प्रशस्य हि वीर ! जय इति वाचा  
 आनन्दयन् हर्षयाचक्रुः ॥ २० ॥

दिव्यर्षय इति । दिव्या ऋषयः नारदाद्याः शत्रुविजेष्यमाणं शत्रुं जेष्यन्  
 तं कुमारम् अभ्यनन्दन् अभितः आनन्दयामासुः किल । अथ अभिनन्दनानन्तरम्  
 चामीकरीयैः सौवर्णैः उत्तरीयैः कल्पतरुद्ववत्वादिति भावः । निजवल्कलैः निज  
 च्छन्नं बन्धतायै वासःपरिवर्त्तनम् चक्रुः च ॥ २१ ॥

ततः सुराः शक्तिधरस्य तस्त्रावष्टम्भतः साध्वसमुत्सृजन्तः ।  
 उक्त्वा ह्विरे स्वर्गमनन्तश्चर्त्तुं वनं यूथपतेरिवभाः ॥ २२ ॥  
 अथाभिपृष्ठं गिरिजासुतस्य पुरन्दरारातिबधं चिकीर्षीः ।  
 सुरा निरौयुस्त्रिपुरं दिधक्षोरिव स्मरारेः प्रमथाः समन्तात् ॥ २३ ॥  
 सुराङ्गनानां जलकेलिभाजां प्रक्षालितैः सन्ततमङ्गरागैः ।  
 प्रपेदिरे पिञ्जरवारिपूजां स्वर्गौकसः स्वर्गधुनीं पुरस्तात् ॥ २४ ॥  
 दिग्दन्तिनां वारिविहारभाजाम्  
 क्षराहृतैर्भीमतरैस्तरङ्गैः ।  
 आग्नावयन्तीं सुहुरालबाल-  
 श्रेणिं तरूणां निजतीरजानाम् ॥ २५ ॥

तत इति । ततः अगलरं सुरा देवाः अगलशक्तिः असीमबलस्य तस्य शक्ति-  
 धरस्य कुमारस्य अवष्टम्भतः साहाय्यतः साध्वसं भयम् उत्सृजन्तः स्वजन्तः सन्तः  
 यूथपतेर्जेन्द्रस्य अवष्टम्भतः इभा हस्तिनः वननिव स्वर्गं गन्तुम् उक्त्वा ह्विरे श्रेकुः ।  
 उपमालङ्कारः ॥ २२ ॥

अथेति । अथ सुराः देवाः पुरन्दरस्य इन्द्रस्य अरिसारकः तस्य बधं चिकीर्षीः  
 अर्चुमिच्छीः गिरिजासुतस्य कुमारस्य अभिपृष्ठं पथात् त्रिपुरं दिधक्षीः दग्धु-  
 मच्छीः स्मरारेः ह्वरस्य समन्तात् पथादिति यावत् प्रमथाः भूतगणाः इव निरौयुः  
 नर्जम्बुः । अभिपृष्ठमित्यत्र अभिपृष्ठे इति पुरन्दरारातिबधमित्यत्र पुरन्दराराति-  
 गयमिति पाठान्तरम् ॥ २३ ॥

सुराङ्गनानामिति । स्वर्गौकसः सुराः पुरस्तात् अथतः प्रथममित्यर्थः । जल-  
 केलिभाजां जलेषु क्रीडन्तीनां सुराङ्गनानां प्रक्षालितैः भीतैः अङ्गरागैः कुकुमा-  
 देभिः सन्ततं सततं पिञ्जरः पीतः वारिपूरः जलप्रवाहः यस्याः तादृशीं स्वर्गधुनीं  
 सुरनदीं मन्दाकिनौमित्यर्थः । प्रपेदिरे प्रायुः ॥ २४ ॥

इदानीं चतुर्भिः स्वर्गधुनीं विशिनष्टि दिग्दन्तिनामित्यादिभिः । वारिविहार-  
 भाजां जलक्रीडारतानां दिग्दन्तिनां दिग्गजानां क्षराहृतैः शृङ्गादच्छप्रक्षिप्तैः  
 गीमतरैः भीषणैः तरङ्गैः निजतीरजानां तरूणाम् आलबालश्रेणिं मूलदेशेषु  
 गलाधारवेष्टनपद्धन्तिं सुष्ठुः पुनः पुनः आग्नावयन्तीं पूरयन्तीम् ॥ २५ ॥



श्रीलारसाभिः सुरकन्यकाभिर्हिरण्ययीभिः सिकताभिश्चैः ।  
 माणिक्यगर्भाभिरुपाहिताभिः प्रकीर्णतीरां वरवेदिकाभिः ॥२॥  
 सौरभ्यलुब्धभ्रमरोपगीतैर्हिरण्यस्रावलिक्किलिलोलेः ।  
 चामीकरौयेः कमलैर्विनिद्रैश्चुतैः परागैः परिपिङ्गतोयाम् ॥२॥

कुतूहलाद्द्रष्टुमुपागताभि-

स्तीरस्थिताभिः सुरसुन्दरीभिः ।

अभ्यूर्मिराजि प्रतिविम्बिताभि-

मुदं दिशन्तीं व्रजतां जनानाम् ॥ २८ ॥

ननन्द सद्यश्चिरकालदृष्टां विलोक्य शक्रः सुरदीर्घिकां ताम् ।  
 अदर्शयत् सादरमद्रिपुत्रीमहेशपुत्राय ततः पुरोगः ॥ २९ ॥

श्रीलैति । श्रीलायां क्रीडायां रसः अनुरागः यासां तथाभूताभिः क्रीडन्तीभि  
 रित्यर्थः । सुरकन्यकाभिः हिरण्ययीभिः स्वर्णमयीभिः, माणिक्यानि गर्भेषु अभ्यन्तं  
 यासां तथाविधाभिः माणिक्यरत्नस्त्रिताभिरिति यावत् सिकताभिर्बालुकाभि  
 र्उपाहिताभिः कल्पिताभिः उद्यैः मङ्गलीभिः वरवेदिकाभिः उत्कृष्टवेदिभि  
 प्रकीर्णानि व्याप्तानि तीराणि यस्यास्तथोक्ताम् ॥ २६ ॥

सौरभ्येति । सौरभ्येण सौगन्धेन लुब्धा ये भ्रमराः तैः उपगीतैः मुखरिते  
 तथा हिरण्यस्रावलीनां सौवर्णस्रराजोनां किलिभिः क्रीडाभिः शीलैः चषने  
 चामीकरौयेः सौवर्णैः विनिद्रैः विकसितैः कमलैः पद्मैः चुतैः निर्गलितैः परागै  
 रजीभिश्च तेषामिति शेषः परिपिङ्गाणि परितः पिङ्गराणि तीर्यानि जलानि यस्या  
 स्तथाभूताम् ॥ २७ ॥

कुतूहलादिति । कुतूहलान् कौतुकान् द्रष्टुम् उपागताभिः उपस्थिताभि  
 तीरस्थिताभिः सुरसुन्दरीभिः अभ्यूर्मिराजि ऊर्मिराजिषु विभक्त्यर्थे अभ्ययीभावः  
 तरङ्गमात्रास्त्रित्यर्थः प्रतिविम्बिताभिः सतीभिः करणैः व्रजतां मञ्चतां जनान्  
 द्रष्टुमिति भावः । मुदम् आनन्दं दिशन्तीं जनयन्तीम् ॥ २८ ॥

ननन्देति । शक्र इन्द्रः चिरकालान् परं दृष्टां तां सुरदीर्घिकां दिव्यापीं इ  
 सद्यः तत्क्षणं ननन्दं जहर्ष । ततः स्वयं दर्शनानन्तरं पुरोगः अग्रगामी सन् सर्वा  
 पुत्रीमहेशपुत्राय कुमाराय सादरम् अदर्शयत् तामिति शेषः ॥ २९ ॥

स कार्तिकेयः पुरतः परीतः

सुरैः समस्तैः सुरनिष्क्रमां ताम् ।

अपूर्वदृष्टामवलोकमानः

सविस्मयः स्मेरविलोचनोऽभूत् ॥ ३० ॥

उपेत्य तां तत्र किरीटकोटिन्यस्ताञ्जलिर्भक्तिपरः कुमारः ।

गीर्वाणहृद्देः प्रणुतां प्रणुत्य नम्रेण मूर्ध्ना मुदितो ववन्दे ॥ ३१ ॥

प्रणर्तितस्मेरसरोजराजिः पुरः परीरन्मिल्लन्महोर्भिः ।

कपोलपालिन्मवारिहारी भेजे गुहं तं सरितः समीरः ॥ ३२ ॥

ततो ब्रजचन्दननामधेयं लीलावनं जन्मजितः पुरस्तात् ।

विभिन्नभङ्गोद्धृतशालसङ्घं प्रेक्षाश्चकार स्मरशत्रुस्तुः ॥ ३३ ॥

स इति । स कृत्तिकानाम्, अपत्यं कार्तिकेयः तासां गर्भेषु धारणादिति भावः । कुमारः समस्तैः सुरैः परितः परिवृतः सन् पुरतः अगतः तां सुरनिष्क्राम् अदृष्टपूर्वां पूर्वंदृष्टाम् अवलोकमानः पश्यन् सविस्मयः तथा स्मेरं सीतासौ विलोचने यस्य तथाभूतः अभूत् विस्मयं समुज्जासन्नं प्रापेति भावः ॥ ३० ॥

उपेत्येति । कुमारः तां गङ्गाम् उपेत्य प्राप्य तत्र गङ्गायां भक्तिपरः भक्तिमान् अतएव किरीटकोटिषु मुकुटायेषु न्यस्तः अर्पितः अञ्जलियेन तथाभूतः तथा मुदितः हृष्टः सन् नम्रेण विनयेन मूर्ध्ना शिरसा गीर्वाणहृन्देः देवगणैः प्रणुतां प्रणंसितां तां प्रणुत्य स्तुत्या ववन्दे प्रथनाम ॥ ३१ ॥

प्रणर्तितेति । प्रणर्तितः प्रकम्पितः स्मेरः विकस्वराः सरोजानां पद्मानां राज्ञ्यः समूहा येन एतेन सौगन्ध्याक्तिः । परीरन्मिल्लन् संश्रयेण मगलन्यः महोर्भयः महातरङ्गा यस्य तथाभूतः एतेन श्रेयाक्तिः । तथा कपोलपालिपु गच्छद्देशेषु यानि अमदातौषि चर्मोदविन्दवः तेषां हारौ श्लथितेत्यर्थः । एतेन मान्द्योक्तिः । एवभूतः विविधगुणयुक्त इत्यर्थः । सरितः नद्याः समीरः मन्दाकिनौवायुः परितः अगतः स्मितमिति शेषः तं गुहं भेजे सिषेवे ॥ ३२ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं स्मरशत्रीः हरस्य शत्रुः कुमारः ब्रजन् गच्छन् पुरस्तात् अगतः चन्दननामधेयं चन्दयतीति तद्योक्तं नामधेयं यस्य तादृशं जन्मजितः

सुरद्विषोपप्लुतमेवमेत-

हनं बलस्य द्विषतो गतश्चि ।

इत्थं विचिन्त्यारुणलोचनोऽभूद्

भ्रूमङ्गदुष्प्रोष्यमुखः स कोपात् ॥ ३४ ॥

निर्लूनलीलोपवनामपश्यद्दुःसञ्चरीभूतविमानमार्गाम् ।

विध्वस्तसौधप्रचयां कुमारो विश्वैकसाराममरावतीं सः ॥३५॥

गतश्चियं वैरिवराभिभूतां दशां सुदीनामभितो दधानाम् ।

नारीमवीरामिव तामवेक्ष्य स वाढमन्तः करुणापरोऽभूत् ॥३६॥

दुष्चेष्टिते देवगिणी सरोषस्तस्याविषस्यः समराय चोक्तः ।

तथाविधां तां स विवेश पश्यन् सुरैः सुराधीश्वरराजधानीम् ॥३७॥

जम्भासुरशचीः इन्द्रस्य लीलावनं क्रीडोद्यानं विभिन्नः चूर्णितः भयः खण्डितः चङ्कृत  
चत्पाटितश्च शालसङ्घः शालतरुनिचयः यस्य तथाभ्रतं प्रोचाञ्जकार ददर्श ॥ ३३ ॥

सुरद्विषेति । स कुमारः बलस्य द्विषतः बलाराते, इन्द्रस्य एतत् वनं सुरद्विषा  
अमरेण एवम उपप्लुत विध्वंसम् अतएव गता विनष्टा श्रीर्यस्य तथाभूतं जातमिति  
शेषः । इत्थं विचिन्त्य कोपात् अरुणं रक्ते लोचने यस्य तथोक्तः तथा भ्रूमङ्गेन  
दुष्प्रोष्यं दुर्दर्शं मुखं यस्य तादृशं अभूत् ॥ ३४ ॥

निर्लूनेति । स कुमारः निर्लूनं निःशेषेण क्लिप्तं लीलोपवनं क्रीडोद्यानं यस्यां  
दुःसञ्चरीभूतः दुर्गम इत्यर्थः भयादिति भावः । विमानमार्गः देवयानपथो यस्याः  
तादृशीं विध्वस्ता विपर्यासिता नाशिता इत्यर्थः । सौधानां राजभवनानां सौधोऽस्ती  
राजसदनमित्यमरः । प्रचयाः समूहा यस्यास्तथाविधां विश्वेषु त्रिभुवनेषु एकः  
अद्वितीयः सारः सकार्षेयः यस्यास्तादृशीम् अमरावतीम् अमराः सन्नि अस्थामिति  
अमरावतीं देवनगरीम् अपश्यत् ॥ ३५ ॥

गतश्चियमिति । स कुमारः गता श्रीः श्रीभा यस्यांतां वैरिवरैः शत्रुश्रेष्ठैः  
अभिभूतां विध्वस्ताम् अभितः समन्तात् सुदीनां दशां दधानाम् अतएव अवीरां पति-  
पुत्रविहीनाम् अवीरा निष्पतिसुतेत्यमरः । नारीमिव तां अमरावतीम् अवेत्य दृष्टा  
वाढम् अतिशयेन अन्तः करुणापरः कृपाङ्गचेता इत्यर्थः अभूत् ॥ ३६ ॥

दुष्चेष्टित इति । स कुमारः दुष्टं चेष्टितं यस्य तादृशे देवगिणी तारके सरोषः

दैतेयदन्धावलिदन्तघातैः

क्षुषान्तराः स्फाटिकहर्म्यपङ्क्तौः ।

महाह्निनिर्मोकपिनङ्गजालाः

स वीक्ष्य तस्यां विषसाद सद्यः ॥ ३८ ॥

उत्कीर्णचामीकरपङ्गजानां दिग्दन्तिदानद्रवदूषितानाम् ।

हिरण्यहंसत्रजवर्जितानां विदीर्णवैदूर्यमहाशिलानाम् ॥३९॥

आविर्भवहालतणाञ्चितानां तदीयलीलागृहदीर्घिकाणाम् ।

स दुर्दशां वीक्ष्य विरोधिजातां विषादवैलक्ष्यभरं बभार ॥ ४० ॥

तद्दन्तिदन्तक्षतहेमभित्ति

सुतन्तुजालाकुलरत्नजालम् ।

मकीष, तथा तस्य समराय तेन सह समर कर्त्तमित्यर्थः; उत्कः उष्णकः तथा अविषमः निर्भोक इति यावत् सुरैः साईं तथाविधां तां सुराधीश्वरस्य देवेन्द्रस्य राजधानीम् अमरावतीं पश्यन् विद्वेश ॥ ३७ ॥

दैतेर्येति । स कुमारः तस्याम् अमरावत्यां दैतेयानां दितिमुतानां दन्धावलयः हलिसहाः नासां दन्तघातैः दशनप्रहारैः क्षुषां दलितम् अक्षरम् अवकाशां यासा ताः तथा महाह्नीनां महासर्पाणां निर्भोकेः परित्यक्ताश्चत्वम्भिः पिनहानि पृषानि जालानि गवाक्षाः यासां तथोक्ताः स्फाटिकहर्म्यपङ्क्तौः स्फटिकनिर्मितमोघनिचयान् वीक्ष्य सद्यः तत्क्षुण्णं विषसाद अतिदुःखं प्रापेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

उत्कीर्णैति । आविर्भवदिति च । उत्कीर्णानि उपरि वृत्तिमानि चामी-  
करपङ्गजानि सौवर्णकमलानि यासां तथोक्तानां दिग्दन्तिनां दिग्गजानां दानद्रवेषु  
सदञ्जलचरणेषु दूषितानां कलुषितानां हिरण्यैः संतर्णैः हंसत्रजैः राजहंसचर्यैः  
वर्जितानां विह्वोनानां शत्रुभिर्नातत्वादिति भावः । विदीर्णाः पाटिताः वैदूर्याणां  
मणिविशेषाणां महाशिलाः यासु तथाविधानाम् आविर्भवद्भिः जायमानैः बान्धवैः  
अञ्चितानां घुक्तानां तदीयलीलागृहदीर्घिकाणाम् अमरावतीयक्रीडाभवनवापीना  
विरोधिभिः शत्रुभिर्जातां दुर्दशां दूरवस्थां वीक्ष्य विषादस्य वैलक्ष्यं लब्ध्वा च  
तथोर्भरमतिशयं बभार प्राप । युष्मकम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

निन्द्ये सुरेन्द्रेण पुरोगतेन  
 स वजयन्ताभिधमात्मसौधम् ॥ ४१ ॥  
 निर्दिष्टवर्त्मा विबुधेश्वरेण  
 सुरैः समग्रैरनुगम्यमानः ।  
 स प्राविशत्तं विविधाश्मरश्मि-  
 च्छिन्नेन सोपानपथेन सौधम् ॥ ४२ ॥

निमर्गकल्पद्रुमतोरणं तं स पारिजातप्रसवस्रगाव्यम् ।  
 दिव्यैः कृतस्वस्त्ययनं मुनीन्द्रैरन्तःप्रविष्टप्रमदं प्रपेदे ॥ ४३ ॥  
 पादौ महर्षेः किल कश्यपस्य  
 कुलादिद्वन्द्वस्य सुरासुराणाम् ।  
 प्रदक्षिणीकृत्य कृताञ्जलिः सन्  
 षड्भिः शिरोभिः स नतैर्वन्दे ॥ ४४ ॥

तदिति । पुरोगतेन अग्रगमिणा सुरेन्द्रेण स कुमारः तस्य तारकस्य दन्तिना  
 दन्तैः कृता दक्षिता हेमभित्तयः काञ्चनकुड्यानि यस्य तादृशं सुतन्त्रवः लूतानां  
 शोभनप्रवाधि तेषां जालैः समूहैः आकुलानि व्याघ्रानि रजजालानि मणिमय-  
 गवाक्षा यस्य तथोक्तं वैजयन्तम् अभिधा आख्या यस्य तथाविधम् आत्मनः स्वस्य  
 सौधं प्रासादं नित्ये नौतः ॥ ४१ ॥

निर्दिष्टेति । सः कुमारः विबुधानां देवानाम् ईश्वरेण इन्द्रेण निर्दिष्टं प्रद-  
 श्रितं वक्तुं पत्या यस्य तथाभूतः तथा समग्रैः सुरैः देवैः अनुगम्यमानः सन् विवि-  
 धानां विचित्राणां अश्मनां मण्डानां रश्मिभिः किरणैः छिन्नेन कुरितेन सोपान-  
 पथेन अधिरोहणीमार्गेण तं सौधं राजसदनं प्राविशत् ॥ ४२ ॥

निसर्गेति । स कुमारः निसर्गेण स्वभावेन कल्पद्रुमा एव तोरणाः यस्य  
 तथोक्तं पारिजातानां प्रसवस्रग्भिः पुष्पमालाभिः आर्घ्यं रञ्जितमित्यर्थः । दिव्यैः  
 मुनीन्द्रैः नारदादिभिः कृतं स्वस्त्ययनं मङ्गलपाठी यस्मिन् तथोक्तम् अन्तः अन्त-  
 राले प्रविष्टः कुमारदग्धनार्थमिति भावः । प्रमदाः देवाङ्गना यस्य तादृशं तं  
 सौधं प्रपेदे प्राप ॥ ४३ ॥

पादाविति । स कुमारः सुरासुराणां कुलस्य वंशस्य आदिद्वन्द्वः कष्टेति यावत्

सं देवमातुर्जगदेकवन्द्यी

पादौ तथैव प्रथनाम कामम् ।

• मुनेः कलत्रस्य च तस्य भक्त्या

प्रह्वीभवन् शैलसुतातनूजः ॥ ४५ ॥

स कश्यपः सा जननी सुराणां तमेधयामासतुराशिषा ह्यौ ।

तया यया नैकजर्गाज्जगिषुं जिता ऋधे तारकमुग्रवीर्यम् ॥ ४६ ॥

स्वदर्शनार्थं समुपेयुषीणां सुदेवतानामदितित्रितानाम् ।

पादौ ववन्दे पतिदेवतास्तमाश्रीर्वचोभिः पुनरभ्यनन्दन् ॥ ४७ ॥

पुलोमपुत्रीं विबुधाधिभर्तुस्ततः शचीं नाम कलत्रमेव ।

नमश्कार अरशत्रुसुनुस्तमाशिषा सा समुपाचरच्च ॥ ४८ ॥

तस्य कश्यपस्य महर्षेः पादौ प्रदक्षिणीकृत्य कृताङ्गलिः सन् षड्भिः नतैः शिरीभिः  
ववन्दे प्रथनाम ॥ ४४ ॥

स इति । स शैलसुतातनूजः पार्वतीनन्दनः देवानी मातुः तस्य मुनेः कश्यपस्य  
कलत्रस्य पद्म्याः अदितेरित्यर्थः । जगताम् एकवन्द्यी पादौ तथैव पूर्ववदेव भक्त्या  
प्रह्वीभवन् अवनतः सन् कामं सम्यक् प्रथनाम ॥ ४५ ॥

स इति । स कश्यपः सा च सुराणां जननी ह्यौ यया ऋधे युद्धे नैकजगतां  
विजगतामित्यर्थः । जिगिषुं जेतारम् उग्रवीर्यं तारकं जिता जेष्यति कुमार  
इति शेषः । तया आशिषा आश्रीर्वादेन तं कुमारम् एधयामासतुः वधेयाच-  
क्रतुः ॥ ४६ ॥

स्वदर्शनेति । स कुमारः स्वस्य आत्मनः दर्शनार्थं समुपेयुषीणां समागतानाम्  
अदितित्रितानाम् अदित्यनुगतानां सुदेवतानां प्रकृष्टदेवीनां पादौ ववन्दे । ताञ्च  
पतिदेवताः पतिव्रताः पुनः तं कुमारम् आश्रीर्वचोभिः आश्रीर्वादेः अभ्यनन्दन्  
आनन्दयामासुः ॥ ४७ ॥

पुत्रीमेति । ततः अनन्तरञ्च एषः अरशत्रीः इरस्य सुतुः विबुधाधिभर्तुः  
देवैन्द्रस्य कलत्रं पद्मीं शचीं नाम पुत्रीमपुत्रीं नमश्कार । सा च आशिषा तं  
कुमारं समुपाचरन् समवर्षयत् ॥ ४८ ॥

अथादितोन्द्रप्रमदाः समेताः

ता मातरः सप्त घनप्रमोदाः ।

उपेत्य भक्त्या नमते महेश-

पुत्राय तस्मै ददुराशिषः प्राक् ॥ ४९ ॥

समेत्य सर्वेऽपि सुदं दधाना महेंद्रमुख्यास्त्रिदिवीकसोऽथ ।

आनन्दकल्लोलितमानसं तं समभ्यषिञ्चन् पृतनाधिपत्ये ॥ ५० ॥

सकलविबुधलीकः सस्तनिःशेषशोकः

कृतरिपुविजयाशः प्राप्तयुद्धावकाशः ।

अजनि हरसुतेनानन्तवीर्येण तेना-

खिलविबुधचमूनां प्राप्य लक्ष्मीमनूनाम् ॥ ५१ ॥

इति त्र्योकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये

कुमारसैनापत्याभिषेको नाम

त्रयोदशः सर्गः ।

अथेति । अथानन्तरम् अदितोन्द्रस्य अदितिपतेः कश्यपस्य प्रमदाः अपराः पद्म इत्यर्थः । दिव्यादय इति भावः । ताः प्रसिद्धाः सप्त मातरः ब्राह्मीप्रभृतयः घनप्रमोदाः अतीव हृषान्विताः समेताः सङ्गताः सत्यः उपेत्य उपगत्य भक्त्या नमते तस्मै महेशस्य पुत्राय कुमाराय प्राक् पूर्वम् आशिषः आशीर्वादान् ददुः ॥ ४९ ॥

समेत्येति । अथानन्तरं सुदम् आनन्दं दधानाः सर्वे महेंद्रमुख्याः इन्द्रादयः त्रिदिवीकसः देवाः आनन्देन कल्लोलितं तरङ्गितम् उच्छलितमित्यर्थः । मानसं यस्य तादृशं तं कुमारं पृतनापतित्वे सैनापत्ये समभ्यषिञ्चन् अभिषिक्तवन्तः ॥ ५० ॥

सकलिति । अनन्तवीर्येण असौमशक्तिना तेन हरसुतेन कुमारेण अखिलानां समस्तानां विबुधचमूनां देवसेनानाम् अनूनां सम्पूर्णां लक्ष्मीं त्रिधा प्राप्य स्थितेनेति शेषः । सेनापतिना सतेति भावः । सकलविबुधलीकः समस्तदेवगणः कृता रिपीः तारकस्य विजयाशः येन तथाविधः तथा प्राप्तः युद्धाय अवकाशः अवसरः येन तथा-

चतुर्दशः सर्गः ।

रणीकुकेनाभ्यकशत्रुसूनुना समं प्रयुक्तं स्त्रिदशैर्जिगीषुणा ।  
 महासुरं तारकसंज्ञकं द्विषं प्रसङ्गं हन्तुं समनद्यत द्रुतम् ॥ १ ॥  
 दुर्निवारं मनसोऽतिवेगिनं जयश्रियः सन्नयनं सुदुःसहम् ।  
 विजित्वरं नाम तदा महारथं धनुर्धरः शक्तिधरोऽध्यरोहत ॥ २ ॥  
 सुरालयश्रोविपदां निवारणम्  
 सुरारिसम्पत्परितापकारणम् ।  
 केनापि दध्रेऽस्य विरोधिदारणम्  
 सुचारु चामीकरधर्मवारणम् ॥ ३ ॥

भूतः अतएव सक्षः गतः निःशेषः शोकः शत्रुपराजयजनित इति भावः । यस्य तादृशः अजनि कृतः ॥ ५१ ॥

इति चतुर्दशः सर्गः ।

रणीकुकेनेति । रणे संयामि सस्युक्तः कौतुकी तेन जिगीषुणा जयार्थिना जयैवित्येति पाठे स एवार्थः । अभ्यकशत्रोः शत्रुरस्य सूनुना कुमारस्य प्रयुक्तैः प्रवर्तितैः त्रिदशैः देवैः इन्द्रादिभिः समं युगपत् तारकसंज्ञकं तारकाख्यं महासुरं द्विषं शत्रुं प्रसङ्गं बलात् हन्तुं नाशयितुं द्रुतं शीघ्रं समनद्यत सन्नयनं उदयुक्तं भावे लङ् । स्वर्गेऽस्मिन् वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ १ ॥

स इति । तदा तस्मिन् समये स कुमारः धनुर्धरः शक्तिर्नाम अस्त्रविशेषः तस्य धरतीति धरः सन् दुर्निवारं वारयितुमशक्यं मनसः अतिवेगिनं विनादपि अधिकवेगमित्यर्थः । जयश्रियः जयलक्षणाः सन्नयनं सत्यक् प्रापणं सुदुःसहं सोढुमशक्यवेगमिति भावः । विजित्वरं विशेषेण जित्वं जयसाधनमित्यर्थः । नाम महारथं महान्तं स्यन्दनम् अध्यरोहत अर्धितौ । सन्नयनमित्यत्र सन्नयनमिति पाठे स एवार्थः । अथरोहयदिति पाठे स्वार्थे णिजन्तप्रयोगः ॥ २ ॥

सुरालयेति । केनापि देवेनेति शेषः । अस्य कुमारस्य शिरसीति शेषः । सुरालयस्य स्वर्गस्य नैः तस्याः विपदां शत्रुक्रानामिति भावः । निवारयतीति



शरश्चरञ्चन्द्रमरीचिपाण्डुरैः स वीज्यमानो वरचारुचामरैः ।  
पुरःसरैः किन्नरसिद्धचारुषे रणेच्छुरस्तूयत वाग्भिरुत्सवैः ॥ ४ ॥

प्रयाणकालोचितचारुषेपभृद्  
वज्रं वहन् पर्वतपक्षदारणम् ।  
ऐरावतं स्फाटिकशैलसोदरम्  
ततोऽधिरुह्य द्युपतिस्तमन्वगात् ॥ ५ ॥  
तमन्वगच्छद्भिरिशुङ्गसोदरम्  
मदोद्धतं मेघमधिष्ठितः शिखी ।  
विरोधिविद्वेषरुषाधिकं ज्वलन्  
महोमह्नीयस्तरमायुधं दधत् ॥ ६ ॥

निवारणं विपन्नाशनं सुरारैः तारकस्य सम्यदः त्रियः परितापस्य नाशयेति भावः ।  
कारणम् अतएव विरोधिनां शत्रूणां दारयतीति दारणं ध्वसनं सुचारु सुन्दरं चामी-  
करधर्मवारणं सौवर्णमातपत्रं दध्ने धृतं विरागदारणमिति पाठे विरागस्य सन्नापस्य  
दारणं नाशनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

शरश्चरदिति । शरदि चरन् उद्यन् यश्चन्द्रः तस्य मरीचय इव पाण्डुराः श्वलाः  
तेः वरैः मेघैः चारुभिः मनोज्ञैः चामरैः वीज्यमानः रणेच्छुः संयामार्थी स कुमारः  
पुरःसरैः अयगामिभिः किन्नरैः सिद्धैश्चारुषेण देवयीनिविशेषैः उत्सवैः सञ्चरै-  
रित्यर्थः । सङ्घिः वाग्भिः अस्तूयत स्तुतः । शरहलचन्द्रमरीचिरोचिभिरिति  
पाठे स एवार्थः ॥ ४ ॥

प्रयाणेति । ततः अन्नन्तरं दिवः पतिः स्युपतिरिन्द्रः प्रयाणकाले युद्धयात्रा-  
समये उचितः, यशारुमनोज्ञः वेशः तं विभर्त्सति तथोक्तः तथा पर्वतानां पक्षदारणं  
पक्षच्छिदं वज्रं वहन् स्फाटिकशैलस्य कैलासगिरिः सोदरं सहस्रमित्यर्थः । ऐरावतम्  
अधिरुह्य तं कुमारम् अन्वगाम् अनुससार । अन्वगादित्यत्राभ्यगादिति पाठा-  
न्तरम् ॥ ५ ॥

तमिति । शिखी अग्निः गिरिशुङ्गसोदरं पर्वतप्रङ्गसदृशं मदीकृतं मेघं स्वभा-  
वनम् अधिष्ठितः, विरोधिवु शत्रुषु यः विद्वेषः तेन या इत् रीषः तथा अधिकं  
ज्वलन् तथा महसा वेजसा मह्नीयस्तरम् अतिमहत् आयुधम् अस्त्रम् आधेयमित्यर्थः ।

नवेन्द्रनीलाचलचण्डविग्रहम्  
 विषाणविध्वस्तमहापयोधरम् ।  
 अधिष्ठितः कासरमुहरं मुदा  
 वैवस्वतो दण्डधरस्तमन्वगात् ॥ ७ ॥  
 मदीहृतं प्रेतमथःधिरूढवा-  
 स्तमन्वकहं पितनूजमन्वगात् ।  
 महासुरहो षविशेषभीषणः  
 सुरोषणश्चण्डरथाय नैर्ऋतः ॥ ८ ॥

दधत् दधानः सन् तं द्युपतिं कुमारं वा अन्वगच्छत् । मदीहृतमित्यत्र मदीहुर-  
 मिति पाठे स एवार्थः । महीमहीयस्तरमायुषं दधदित्यत्र महामहीयस्तरसा  
 युषे दधे इति पाठे युषे युद्धार्थं तरसा बलेन महामहीजः अतिमहत् तेजः दधे  
 दधार चेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अधेति । अथानन्तरं वैवस्वतः विषस्वतः सूर्यस्य अपत्यं पुमान् वैवस्वतः यमः  
 इन्द्रनीलाचलः नीलगिरिः तद्वत् चण्डः भीषणः विग्रही यस्य तादृशं विषाणाभ्यां  
 ग्रहाभ्यां विध्वस्तायूर्णिताः महान्तः पयोधरा मेघा येन तथोक्तम् उग्रम् उग्रं  
 कासरं महिषं लुलायो महिषीवाहृद्विषत्कासरसैरिभा इत्यमरः । अधिष्ठितः  
 आरूढः तथा दण्डं स्वमस्त्रं तस्मिन् धरः सन् तं कुमारम् अन्वगात् । नवेन्द्रनीलाचल-  
 चण्डविग्रहे विषाणविध्वस्तमहाशिलीशये स्थितोऽतिमणे महिषेऽसुभीषणो रथोत्सुको  
 दण्डधरस्तमन्वगादिति पाठे नवेन्द्रनीलाचलवत् भीषणाक्तौ विषाणाभ्यां विध्वस्त-  
 यूर्णितः महान् शिलीशयः पर्वतः येन तादृशे अतिमणे महिषे स्थितः असुभीषणः  
 प्राक्कालकः दण्डधरः यमः रथोत्सुकः सन् तं कुमारमन्वगादित्यन्वयः ॥ ७ ॥

मदीहृतमिदं । अथानन्तरं नैर्ऋतः राक्षसः दक्षिणपश्चिमकोणाधिपतिरिति  
 यावत् महासुरे तारकं यः हविशेषः तेन भीषणः मयहुरः तथा सुरोषणः अति-  
 क्रुद्धः मदीहृतं प्रेतं क्रीणपं स्ववाहनमिति शेषः । अधिष्ठितवान् आरूढः सन्  
 चण्डरथाय भीषणसंयामाय तम् अन्वकहं पितनूजं कुमारम् अन्वगात् । मदीहृतः  
 प्रेतवराधिरोहणसम्यक्कहं पितनूजसम्यगादिति पाठे मदीहृतः मद्यपात्रेण उन्मत्तः  
 तथा प्रेतवरं महाप्रेतम् अधिरोहतीति तथोक्तः । अन्वगात् अनुससारेत्यर्थः ॥ ८ ॥

नवोद्यदभोधरघोरदर्शनः  
 युद्धाय रुद्रो मकरे महत्तरे ।  
 दुर्वारपाशो वरुणो रणोत्सव-  
 स्तमन्विष्यात् त्रिपुरात्प्रकाशजम् ॥ ९ ॥  
 दिगम्बराधिक्रमणोत्सवः सन्धा-  
 न्मृगं महीयांसमरुद्धमिन्द्रमम् ।  
 अधिष्ठितः सङ्करकेलिखालसोः  
 मरुन्महेशात्मजमन्वगाद् द्रुतम् ॥ १० ॥  
 विरोधिनां शोणितपारणैर्घिष्णीम्  
 गदामनूनां नरवाहनो वहन् ।  
 महाहवाभोधिविमाहनोत्तमम्  
 द्वियासुमन्वाममदीशनम् ॥ ११ ॥

नवेति । नव उद्यन् उदयमानः यः अभोधरः मेघः तस्मैव घोरं भौषणं  
 दर्शनं यस्य तादृशे महत्तरे अतिमहति मकरे रुद्रः दुर्वारः दुर्धर्षः पाशः स्वमल्लं  
 यस्य तथाविधः रणोत्सवः युद्धदुर्मदः वरुणः पश्चिमदिक्पाल इत्यर्थः । युद्धाय तं  
 त्रिपुरान्तकस्य शशीरात्मजं तनयम् अन्विष्यात् अनुसस्यार । नवोद्यसोरभघोर-  
 दर्शनं युधेऽधिहृदो मकरं महत्तरेमिति पाठे नव उदयो यस्य तथोक्तः युधे युद्धाय  
 तौरणवत् घोरं भौषणं दर्शनं यस्य तथाभूतं महत्तरं विशालं मकरमधिहृद इत्य-  
 न्वयः । अन्वत् संमानम् ॥ ९ ॥

दिगम्बरेति । मरुत् वायुः पश्चिमोत्तरदिगधीश इत्यर्थः । दिशाम् अम्बरस्य  
 आकाशस्य च अधिक्रमणे आक्रमणे उत्सवम् उत्सवम् अरुहः दुर्वारः विक्रमो यस्य  
 तथाभूतं महीयांसम् अतिमहान्तं मृगम् अधिष्ठितः सङ्करः संघाम एव केलिः  
 क्रौञ्चो तत्र खालसः उत्सुकः सन् अथात् महेशस्य आत्मजं कुमारं द्रुतम् अन्वमात्  
 अनुसस्यार । दिगम्बराधिक्रमणोत्सवमिति पाठे दिशाम् अम्बरस्य अद्भुतं चर्षतस्य च  
 क्रमणे आक्रमणे उत्सवः उत्सवः तम् । इत्यन्वयः ॥ १० ॥

विरोधिनामिति । नरवाहनः कुबेरः पीलस्वी नरवाहन इत्यमरः । विरोधिनां  
 मूढानां शोणितपारणां रक्तपानम् इच्छतीति तथाभूताम् अनूनां सूक्ष्मतौ गदां वहन्

महाहिनिर्बलघटाकलापिनो  
 स्वल्पनिशूलप्रबलायुषा युधे ।  
 रुद्रास्तुषाराद्रिसस्रं महाह्वयम्  
 ततोऽधिरूढास्तमयुः पिनाकिनः ॥ १२ ॥  
 अन्येऽपि सन्नद्धं महास्थोक्तव-  
 त्रहासवः स्वर्गिगथास्तमन्वयुः ।  
 स्ववाहनानि प्रबलान्प्रविष्टिताः  
 प्रमोदविस्मरेमुखास्तुञ्जियः ॥ १३ ॥  
 उदृष्टं हिमध्वजदंष्ट्रसङ्घा-  
 तं स्वस्त्रिचित्रातपदास्थोक्तवलाः ।

इधानः सन् महान् आहवः संयाम एव अन्धीः समुद्रः तस्मिन् विनाहनाय उद्यतं  
 यियासुं शब्दं प्रतीति श्रेयः ईश्वरानन्दं कुमारम् अन्नामसत् अनुजनाम । अरवाहन  
 इत्यस्य नरा वाहनानि यस्येति व्युत्पत्त्या तस्मात् नरयानिनागमनं सूचितम् ।  
 अन्नामसदित्यवाप्यगमदिति पाठान्तरम् ॥ ११ ॥

महाहीति । ततः अनन्तरं महद्भिः अद्भिः, मुजगैः निर्बलाः संयता ये जटा  
 कलापाः ते सन्ति एवामिति तथीक्ताः स्वल्पं विगृह्णन्ति प्रबलं भीषणम् आयुधम्  
 अस्त्रं येषां तथाभूताः पिनाकिनः पिनाकाख्यधनुष्याश्च वः रुद्राः एकादशसंख्यका  
 तदाख्यदेवाः तुषाराद्रिसस्रं हिमाद्रिसदृशं महाह्वयम् अचिरुटाः सन्तः युधि युद्धाय  
 तं कुमारं अयुः अनुजस्मुरित्यर्थः । रुद्रा इत्यत्र उच्येति पाठे कथा क्रोधित्यर्थः ।  
 युधे इत्यत्र युधीति चाठे युधि युद्धे ॥ १२ ॥

अन्येऽपीति । अन्येऽपि स्वर्गिगथाः देवमन्त्राः-सहान् रथ एव उक्तवः आनन्द-  
 जनकव्यापारः तस्मिन् शहासवः अनुरागिण इत्यर्थः । अतएव प्रसीदेन भावि-  
 संयामोक्तासेन विस्मरे विस्मरेण स्मुरन्ती मुखान् जानां वदनादविन्दानां शीर्षकां  
 तथोक्ताः सन्नद्धं समुद्यन् प्रबलानि महानि स्ववाहनानि अविष्टिताः सन्तः तं  
 कुमारम् अन्वयुः अनुजम् । प्रबलान्नीत्यत्र प्रबरापीति पाठान्तरम् ॥ १३ ॥

अथ युष्मन्नाह उदृष्टंति । ततः अनन्तरं स पिनाकपाशेर्दरस्य तमयः

चलद्गनस्यन्दनघोषभीषणाः

करौन्द्रघण्टारवचञ्चचीत्कृताः ॥ १४ ॥

स्फुरद्विचित्रायुधकान्तिमञ्जुलै-

रुद्व्योतितश्रावणयाम्बसन्तराः ।

दिवीकसां सोऽनुवहन्महाचमूः

पिनाकपाणेस्तनयस्त्रतो यमौ ॥ १५ ॥

कोलाहलेनोच्चलतां दिवीकसाम्

महाचमूनां गुरुभिर्ध्वजव्रजैः ।

घनैर्निरुच्छ्वासमभूदनन्तरम्

दिङ्मण्डलं व्योमतलं महीतलम् ॥ १६ ॥

दिवीकसां देवानां महाचमूः महान्ति सैनिकानि अनुवहन् ययौ संयाममिति श्रेषः । महाचमूर्भिर्गिनष्टि चङ्खलैत्यादिभिः षट् चरणैः । उद्गच्छैः उद्गतदक्षैः इमध्वजदण्डैः सौवर्णध्वजयष्टिभिः सङ्कुलाः आकीर्णाः । चञ्चदभिः स्फुरदभिः विचित्रैः विविधाकारैः आतपवारणैः आतपत्रैः उज्ज्वलाः उदभासमानाः । चलता गच्छतां घनानामिव स्यन्दनानां रथानां घोषेण गिनादेन भीषणाः भयानकाः । करौन्द्राणां गजपतीनां घण्टारवेष चञ्चलानि श्रुतिकटूनि धीत्कृतानि कोलाहलानि यासां तास्तथोक्ताः । स्फुरदभिः दीप्यमानैः विचित्राणां विविधानाम् आयुधानाम् अस्त्राणां कान्तिमञ्जुलैः प्रभापुञ्जैः उद्व्योतितम् उदभासितम् आश्रावणयं दिङ्मण्डलम् अम्बरालरं यमनावकाशश्च यासां तास्तथाविधाः । चञ्चद्विचित्रातपवार-चोज्ज्वला इत्यत्र चलविचित्रातपवारचोल्लखा इति पाठे तथैवार्थः । चलद्गनस्यन्दन घोषभीषणा इत्यत्र घनाघनाः स्यन्दनघोषभीषणा इति पाठालम् ॥ १४ । १५ ॥

कोलाहलिति । कोलाहलेन उच्चलतां दिवीकसां देवानां महाचमूनां महा-भटानां गुरुभिर्भङ्गिः घनैः सान्द्रैः ध्वजानां व्रजैः समूहैः अनन्तरं निरवकाशं दिङ्मण्डलं व्योमतलम् आकाशं महीतलं भूतलञ्च निरुच्छ्वासं निरुद्धप्राणम् अभूत् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अनन्तरमित्यत्र अलन्तरामिति पाठे अलन्तरामतिशय-नेत्यर्थः ॥ १६ ॥

सुरारिलक्ष्मोपरिकम्पहेतवो  
 दिक्चक्रबालप्रतिनादमेदुराः ।  
 नभोऽन्तकुक्षिभरयो घनाः स्वना  
 निह्वन्यमानैः पटङ्गे विर्तेनिरे ॥ १७ ॥  
 प्रमथ्यमानास्वधिगर्जितर्जनैः  
 सुरारिनारीगणगर्भपातनैः ।  
 नभस्वमूधूलिकुलैरिषाकुलम्  
 ररास गाढं पटङ्गप्रतिस्वनेः ॥ १८ ॥  
 क्षुषं रथैर्वाजिभिराहतं खुरैः  
 करीन्द्रकर्णैः परितः प्रसारितम् ।  
 धृतं ध्वजैः काञ्चनशैलजं रजो  
 वाते हतं व्योम समारूहत् क्रमात् ॥ १९ ॥

सुरारौति । सुरारौणाम् असुराणां या लक्ष्मीः शोः तस्याः परिकम्पहेतवः  
 चापव्यकारणानि दिक्चक्रबालेषु दिक्ष्ण्डलेषु प्रतिनादेन प्रतिध्वनिना मेदुराः  
 क्षिप्त्वाः पुष्टा इत्यर्थः । नभोऽन्तकुक्षिभरयोः गगनोदरव्यापिन इत्यर्थः । घनाः  
 सान्द्रा स्वनाः नादाः सेनाकलरवा इत्यर्थः । निह्वन्यमानैः ताड्यमानैः पटङ्गैः  
 वाद्यभेदैः आनकः पटङ्गीऽस्त्री स्यादित्यमरः । विर्तेनिरे विस्तारिताः । घनाः स्वना  
 इत्यत्र घनस्वना इति समस्तः पाठश्च दृश्यते ॥ १७ ॥

प्रमथ्यमानेति । नभः अन्तरीक्षं चमूनां सेनानां धूलिकुलैः रजःसङ्घातः  
 आकुलमिव प्रमथ्यमानस्य सन्दरेणालोद्यामानस्य अस्वधेः समुद्रस्य गर्जितर्जनं तस्य  
 तर्जनैः जेटभिः गर्जतर्जनैरित्यपि पाठः । सुरारौणां द्वे नारीगणाः तेषां गर्भपातनैः  
 गर्भपातकरैः पटङ्गानां रणवाद्यविशेषाणां प्रतिस्वनेः प्रतिनादैः गाढं ररास दध्वान ।  
 सन्प्रिच्छालङ्कारः । गर्जितर्जनैरित्यत्र गर्जितस्वनेरिति सुरारौत्यत्र वरारौति च  
 पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

धुषमिति । काञ्चनशैलः सुमेरुः तस्मात् जायत इति तथोक्तं रजः रथैः क्षुषं  
 क्षुषं वाजिभिः अश्वैः खुरैः आहतं कुडित करीन्द्राणां गजपतीनां कर्णैः परितः

खातं खुरे रथ्यतुरङ्गपुङ्गवै-  
 उपत्यकाहाटकमीदिनीरजः ।  
 गतं दिगन्ताङ्गखरैः समीरखैः  
 सुविभ्रमं भूरि बभार भूयसा ॥ २० ॥  
 अधस्तयोर्ध्वं पुरतोऽथ पृष्ठतो-  
 ऽभितोऽपि चामीकररेखुरखकैः ।  
 चमूषु सर्पम्बरुदाहृतोऽहरत्  
 नवीनसूर्यस्य च कान्तिवैभवम् ॥ २१ ॥  
 बलीभृतं काञ्चनभूमिजं रजो  
 बभौ दिगन्तेषु नभस्तले स्थितम् ।

समन्तात् प्रसारितं विस्तारितं ध्वजैः धृतं कल्पितं तथा वातैः वायुभिः हृतं चालितं  
 सत् क्रमात् व्योम आकाशं समारुहत् आचक्राम । समारुहदित्यत्र ससार तदिति  
 पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

खातमिति । रथ्या रथयोजिता ये तुरङ्गपुङ्गवाः मन्त्राणाः तैः खुरैः खात  
 दलितम् उपत्यका पर्वतासन्ना या हाटकमीदिनी काञ्चनभूमिः तस्मा रजः मुखरैः  
 शब्दायमानैः समीरखैः वायुभिः दिगन्तान् गतं प्रसारितम् अतएव भूरि बहुलं सत्  
 भूयसा बाहुष्येन सुविभ्रमं सुष्ठु भान्ति बभार दधार । उपत्यकाहाटकमीदिनीरज  
 इत्यत्र उपत्यकानां कनकस्थलीरज इति पाठान्तरम् । मुखरैरित्यत्र प्रखरैरिति  
 पाठान्तरम् । सुविभ्रममित्यत्र दाहभ्रममिति पाठान्तरम् ॥ २० ॥

अध इति । उच्चकैर्मण्डान् चामीकररेखः मरुता वातुना आहतः चालितः सन्  
 चमूषु सीमासु अधः ऊर्ध्वं पुरतः अगतः पृष्ठतः तथा अभितः समन्तान् सर्पन् विहार  
 गच्छन् नवीनसूर्यस्य नवीदितस्य तासवर्षस्थिति भावः । सूर्यस्य कान्तिवैभवं शोभा-  
 सम्पदम् अहरत् अहार । नवीनसूर्यस्य च कान्तिवैभवमित्यत्र तत्कालमाज्ञातप-  
 वैभवमिति पाठान्तरम् । निदर्शनालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । सम्भवन् वस्तुसम्-  
 न्नोऽसम्भवन् वापि कुतचित् । यत्र विम्बानुविम्बत्वं बीषयेत् सा निदर्शयेति ॥२१॥

बलीभृतमिति । बलेः दीवसैव्यैरुद्धृतं काञ्चनभूमिजं सौवर्षाच्चित्तजं रजः

अकालसन्ध्याघनरागपिङ्गलम्  
घनं घनानामिव हृन्दमुख्यतम् ॥ २२ ॥  
हेमावनीषु प्रतिविम्बमात्मनो  
मुहुर्विलोक्याभिसुखं महागजाः ।  
रसातलोत्तीर्णगजभ्रमात् क्रुधा  
दन्तप्रकाण्डप्रहृतानि तेजिरे ॥ २३ ॥  
सुजातसिन्दूरपरागपिञ्जरेः  
कलं चलङ्गिः सुरसेन्यसिन्धुरैः ।  
शुद्धासु चामीकरशैलभूमिषु  
नाट्टश्यत स्वं प्रतिविम्बमग्रतः ॥ २४ ॥

१२

अस आकाशस्य तले दिग्गन्तेषु दिशामन्तेषु प्रान्तभागेषु स्थित सत् अकाल असमय  
या सन्ध्या तस्या घनेन गादेन रागेण लौहिकेन पिङ्गलं पिङ्गरं घनं सान्द्रम्  
अद्यतम् उल्लिखितं घनानां मेघानां हृन्दमिव सङ्घातमिव बभौ रराज । पिङ्गलमित्यत्र  
पिङ्गतमिति पाठान्तरम् । उपमालङ्कारः ॥ २२ ॥

हेमावनीष्विति । महागजाः सेनाकरीन्द्राः हेमावनीषु काचनभूमिषु अभिसुख  
सन्मुख्यपतितम् आत्मनः स्वस्य प्रतिविम्बं प्रतिफलितं विलोका दृष्ट्वा रसातलान्  
पातालात् उत्तीर्णा उल्लिखिताः गजाः तेषां भ्रमात् भान्त्या क्रुधा कोपेन महः पुनः  
पुनः दन्तैः प्रकाण्डं प्रशस्तम् उल्कटमित्यर्थः । यथा तथा प्रहृतानि प्रहारान् तेषु  
प्रतिविम्बेष्विति शेषः । मतङ्गिका मचर्चिका प्रकाण्डमुदतङ्गनी । प्रशस्तवाचकान्-  
मृगीत्यमरः । तेजिरे विशारयामासुः अक्रुरित्यर्थः । भ्रमात् क्रुधेत्यत्र भ्रमेण ते  
इति दन्तप्रकाण्डप्रहृतानीत्यत्र दन्तप्रकाण्डप्रहृतानीति पाठान्तरम् । भान्तिसान-  
लङ्कारः तदुक्तं दर्पणे । साम्यादतस्त्रिंशदनुद्भिर्भान्तिसान् प्रतिभोल्लिखति ॥ २२ ॥

सुजातेति । सुजातेन श्रीभजेन सिन्दूरपरागं रक्तचूर्णकविशेषरजसा सिन्दूर-  
सनुभेदे स्यात् सिन्दूरे रक्तचूर्णके इति मेदिनी । पिङ्गराः पीतरक्ताः तैः कल मन्टं  
चलङ्गिः सुरसेन्यसिन्धुरैः देवसेनागजैः शुद्धासु निर्मलासु चामीकरशैलभूमिषु सुमह  
गिरिभूमिषु अग्रतः समचं स्वं प्रतिविम्बं प्रतिफलितं शेषः । न अट्टश्यत न दृष्ट



इति क्रमेणामरराजवाङ्मिनी  
 महाहवाभोधिविलासलालसा ।  
 अवातरत् काञ्चनशैलतो द्रुतम्  
 कोलाहलाक्रान्तविधूतकन्दरा ॥ २५ ॥  
 महाचमृस्यन्दनचण्डचौत्कृतै-  
 र्विलोलचण्डेभपतिश्च वृंहितैः ।  
 सुरेन्द्रशैलेन्द्रमहागुहाश्रयाः  
 सिंहा महत् स्वप्नसुखं न तत्यजुः ॥ २६ ॥

मुख्यवर्षलेनाधाराधेययोः पृथग्विवभासभाः श्लादिति भावः । नाट्यस्यतेत्यत्र  
 व्यदृश्यतेति पाठान्तरम् ॥ २४ ॥

इतीति । महाहवः महारण एव अभोधिः समुद्रः तस्य विलासि व्यापारं  
 लालसा समुद्रो का अमरराजवाङ्मिनी देवराजसेना इति इत्थं क्रमेण कोलाहलं न  
 आक्रान्ता अभिभूता विधूता कम्पिता कन्दरा सुमेरुगुहा यथा तथाभूता सती द्रुत  
 सत्वरं काञ्चनशैलतः सुमेरुपर्वतात् अवातरत् । महाहवाभोधिविलासलालसंख्य  
 महाहवारभिविलासलालसेति कोलाहलाक्रान्तविधूतकन्दरित्यत्र कोलाहलाह्लास-  
 विभूतकन्दरिति च पाठान्तरम् ॥ २५ ॥

महति । सुरेन्द्रस्य देवराजस्य यः शैलेन्द्रः सुमेरुरित्यर्थः । तस्य महत्यः गुहाः  
 गङ्गराणि तामु शेरते इति तथोक्ताः सिंहाः महाचमृनां महासंनानां ये स्वन्दना-  
 रथाः तेषां चण्डानि कठीराणि यानि चौत्कृतानि रवविशेषाः तेः बिलोलाश्रयला-  
 चण्डा यत्र तस्य इभपतः गजराजस्य ऐरावतस्येति यावत् वृंहितैश्च महत् अत्यन्त  
 स्वप्नसुखं निद्रासुखं न तत्यजुः । महासत्त्वा न केनापि विचलन्तीति भावः ।  
 महाचमृस्यन्दनचण्डचौत्कृतैरित्यत्र महाचमृनां करिचण्डचौत्कृतैरिति विलोला-  
 चण्डेभपतेश्च वृंहितैरित्यत्र विलोलचण्डाकण्ठितीपठं हिनैरिति महत् स्वप्नसुख-  
 मित्यत्र महास्वप्नसुखमिति च पाठान्तरम् । अत्र निद्रामङ्गकारणे सत्यपि तदभावात्  
 विशेषोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तं दपण्ये । सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा विधिति  
 ॥ २६ ॥

गम्भीरभेरीध्वनितैर्मयङ्करै-  
 मङ्गामुहान्तप्रतिनादमेदुरैः ।  
 महारथानां गुरुनेमिनिःस्वनै-  
 रनाकुलैस्तेर्मृगराजताजनि ॥ २७ ॥  
 समुत्थितेन विदिवीकसां महा-  
 चमूरवेणाद्रितटान्तदारिणा ।  
 प्रपेदिरे केशरिणोऽधिकं मदम्  
 स्ववीर्य्यलम्बोमृगराजतावशात् ॥ २८ ॥  
 भिया सुरानीकविमर्दजम्भना  
 विदुदुवुदूर् रतरं द्रुतं मृगाः ।  
 गुहागृहान्ताद्वहिरेत्य हेलया  
 तस्थुर्विशङ्कं नितरां मृगाधिपाः ॥ २९ ॥

भञ्जीरिति । मङ्गल्यः या गुहाः तासाम् अन्तः अभ्यन्तरं प्रतिनादनं प्रतिध्व-  
 नना म्दुरैः परिपुष्टैः गम्भीराभिर्भेरीभिर्षाद्यभेदैः ध्वनितैः प्रवर्तितैः  
 णैः । अतएव भयङ्करैः महारथानां महतां स्यन्दनानां गुरुभिर्मङ्गाभिः नेमिनिःस्वनैः  
 वक्रप्रालध्वनिभिः अपिरत्राध्याहार्यः । अनाकुलैः अव्यथितैः तैः सिद्धैः मृगराजता-  
 मृगाधिपतित्वम् अजनि अनिता अन्वर्षेति भावः । शत्रुभ्यः सकाशादभीतिरव महा-  
 नस्वानां राज्ञां स्वभाव इति भावः । अत्रापि भयङ्करी सत्यपि भयान्तपत्तेश्चिर्षांति  
 लङ्कारः ॥ २७ ॥

समुत्थितेनेति । विदिवीकसां देवानाम् अद्रितटान्तदारिणा पर्वततटप्रदेश  
 वदारकेषु समुत्थितेन समुद्रतेन महाचमूनां रवेण कोलाहलेन केशरिणः सिन्हाः  
 वस्य वीर्य्यं पराक्रमः तस्य त्रीः शोभा यत्र तादृशी या मृगराजता मृगाधिपतित्वं  
 । इशात् तद्धंतीः अधिकं मदं गर्वं प्रपेदिरे प्रापुः गर्ववशात् मय न चक्रुरिति भावः ।  
 समुत्थितेनेत्यत्र समुच्छितेनेति महाचमूरवेणेत्यत्र चमूरवेण तनेति च पाठा-  
 रम् ॥ २८ ॥

भवेति । मृगाः हरिणादयः सुरानीकानां देवसेनानां विमर्दः सहर्षः तेन

विलीकिताः कौतुकिनामरावती-  
 जलेन जुष्टप्रमदेन-दूरतः ।  
 सुराचलप्रान्तभुवः प्रपेदिरे  
 सुविस्मृतायाः प्रसरं सुसैनिकाः ॥ ३० ॥  
 पीतासितांस्तसितैः सुराचल-  
 प्रान्तस्थितैर्ध्रातुरजोभिस्त्वस्म ।  
 अथद्वगन्धर्वपुरोदयभ्रमं  
 बभार भूज्जोत्पतितैरितस्ततः ॥ ३१ ॥

अत्र यक्षाः तथाभेतया भियां भयेन हेतुना हुतं श्रीधं दूरंतेरम् अतिदूरं विदुर्दुः-  
 पलायाचक्रुः । सृगांधिपाः सिंहां गुहा एव यद्वं तस्य अन्तात् मध्यात् हृलया  
 अवलीलया वद्विः वद्विदेशे एव आसत्य भित्तराम् अत्यर्थं निःशङ्कं निर्भयं यथा  
 तथा तस्युः । गुहागृहान्नाद वद्विरेष्येत्यत्र गुहागृहान्नामभिसृष्येति पाठे गुहा  
 यद्वस्य अन्तान् उपरिभागान् अभिसृष्य आगत्येत्यर्थः । विशङ्कं नितरामित्त  
 विनिःशङ्कतरा इति पाठान्तरम् ॥ २८ ॥

विलीकिता इति । सुसैनिकाः श्रीभयोः सेनाः कौतुकिना दशमौत्सुक्यता  
 लुप्तः सेवितः प्रमदः प्रकटागन्दः येन तथामृतेन सानन्देनेत्यर्थः । अमरावतीजनेन  
 दिव्यजनेनेत्यर्थः दूरतः दूरान् विलीकिताः दृष्टाः सत्यः सुविस्म-  
 तायाः विशालायाः सुराचलस्य सुमेरीः प्रान्तभुवः पर्यन्तभूमेः प्रसरं प्रवेशं प्रपेदिरे  
 प्रापुः । अन्ते तु वित्तौयार्धं सुराचलप्रान्तभुवि प्रपेदिरे सुविस्मृतायां प्रसरं  
 सैनिका इति संठन्ति । अस्यार्थः सुराचलस्य सुविस्मृतायां सुराचलप्रान्तभुवि प्रस-  
 स्थानमित्यर्थः । न प्रपेदिरे न प्रापुः सैनिकानामतिप्रभूतत्वादिति भावः ॥ ३० ॥

पीतासिताः । अस्मरम् आकाशं पीतानि असितानि कृष्णानि चारुतानि सितानि  
 शुभाणि च तैः सुराचलस्य सुमेरीः प्रान्तस्थितैः उपरिवर्तिभिः धातूनां गैरिकादीनां  
 रजोभिः रेदुभिः इतस्ततः चतुर्दिक्षु भ्रूया वाहुर्येन उत्पतितैः उच्छीनैः सर्पि-  
 त्रयज्ञेन अनायासेन गन्धर्वपुरस्य यः उदयः आविर्भावः तत्र धर्म ध्यानिं बभा-  
 दधार । अत्र अनेकवर्षमच्छितत्वस्यात् अस्मरस्य गन्धर्वपुरेण या उपमा तत्र  
 आनिमानलङ्कारः समुज्जीवित इति बोध्यम् । भुवं विनाश प्रयथी लक्षाचमूः कृषि-

महास्वनः सैन्यविमर्दसम्भवः  
 कर्णान्तकूलङ्घपतासुप्रेयिवान् ।  
 पर्योनिधिः सुखतरस्य वरुणो  
 बभूव भूम्ना भुवनीदरम्भरिः ॥ ३३ ॥  
 महागजानां गुरुहं हितैस्त्रिभिः  
 सुष्ठेपितैर्घोरतरैश्च वाजिनाम् ।  
 घनै रथावां गुरुष्वच्छचीत्क्षतै-  
 स्तिरोहितोऽभूत्पटहस्त निःस्वनः ॥ ३३ ॥

पानी दिवसभ्यगात्ततः । अखर्वगन्धर्वपु रीदयसंभं वभार भूम्ना सुतरामितकृत इति पाठान्तरं ततः महाचमूः महती देवसेना भुवं भूमिं विगाह्य क्वचित् कुत्रापि न पानी न पथ्यां प्रवती दिवं स्वर्गम् अभ्यगात् । तथा इतस्ततः समन्तात् अखर्वम् लूनं यत् गन्धर्वपुवं तस्य च दयभ्रमं स्वस्य विविधवर्णत्वादिति भावः । भूम्ना वाङ्मने सुतराम् अत्यग्रं वभार घृतवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

महास्वन इति । सैन्यानां विमर्दात् सङ्घर्षात् सम्भवः उत्पन्निर्यस्य तथाभूतः । महास्वनः कर्णान्तस्य शीघ्रमूलस्य कूलङ्घपतां कूलभेदित्वम् । सुप्रेयिवान् प्राग्वान् । अर्षन्निवरं स्फोटयन्निति भावः । भूतलमापूरयन् सुखतरस्य अतिप्रथिनासीदिति । अर्थः । पर्योनिधिः समुद्रस्य सम्भवविवक्षया अपेक्षायां पञ्चमीस्थाने ऋषी । अतरात् पर्योनिधिरित्यर्थः । पर्योनिधिसपेक्ष्य ऋषिं गच्छन्नित्यर्थः । भुवनीदरं इति पूरयतीति तथाभूतः बभूव । महास्वनः सैन्यविमर्दसम्भवः इत्यत्र रवः गल्भाहृतभेरिसम्भव इति पाठान्तरम् । कर्णान्तकूलङ्घपतामित्यत्र कर्णान्तकूलङ्घपता- इति ध्वनं इत्यत्र मय्यन इति च पाठान्तरम् । अचीपमानात् समुद्रात् सैन्यस्वन- धिक्त्वात् व्यतिरेकालङ्कारः । उक्तञ्च दर्पणे । आधिक्यसुपरीयस्त्रीपमानांश्च नता- ना । व्यतिरेक इति ॥ ३२ ॥

महागजानामिति । पटहस्त वाद्यभेदस्य निस्वनः ततः विच्छ्रितैः महागजानां अभिर्भङ्गिः ऋषितैः ऋष्यैः वाजिनाम् अश्वानां घोरतरैः अतिभीषणैः सुष्ठेपितैः सुष्ठेपारणैः रथानां घनैः वज्रैः गुरुभिर्भङ्गिचच्छेर्भौषणैः चीत्कृतैश्च तिरीहितैः

महासुराणामवरोधयोषितां कचाक्षिपद्मस्तनमण्डलेषु च ।  
 ध्वजेषु नागेषु रथेषु वाजिषु क्षणेन तस्थौ सुरसैन्यजं रजः ॥३४॥  
 घनैर्विलोक्य स्थगितार्कमण्डलैश्चमूरजोभिर्निर्घृतं नभःस्थलम् ।  
 अथायि हंसैरभिमानसं घनभ्रमेण सानन्दमनर्तिं केकिभिः ॥३५॥

सान्द्रैः सुरानीकरजोभिरम्बरे

नवाम्बुदानीकनिभैरभिञ्जिते ।

चकाशिरे स्वर्णमया महाध्वजाः

परिस्फुरन्तस्तडितां गणा इव ॥ ३६ ॥

अन्वहितः विलुप्त इत्यर्थः; अभूत् । ततरित्यत्र शतैरिति गुर्वित्यत्र चलति च पाठान्तरम् ॥ ३३ ॥

महासुराणामिति । सुरसैन्यजं देवसेनीत्यापितमित्यर्थः; रजः रेणुः चरणं महासुराणाम् अवरोधयोषिताम् अन्तःपुरनारीणां कचाक्षिपद्मस्तनमण्डलेषु कचेषु केशेषु कचाक्षिपद्मसु नेत्रलोमसु स्तनमण्डलेषु च तथा ध्वजेषु पताकासु नागेषु हस्तिषु रथेषु वाजिषु च तस्थौ स्थितिं प्राप ॥ ३४ ॥

घनैरिति । घनैः सान्द्रैः स्थगितं तिरोहितम् अर्कमण्डलं यैः तथाभूतैश्चमूरानां रजोभिः रेणुभिः निर्घृतं व्याप्तं नभःस्थलम् अन्तरीक्षं विलोक्य हंसैः घनभ्रमेण भेषोदयभान्या अभिमानसं मानसं सरः अभिलक्ष्य अथायि गतं जलधरसमये मानसयान्ति हंसा इति कविसमयप्रसिद्धेः । तथा केकिभिः मयूरैः सानन्दं यथा तथा अनर्तिं नृत्यं कृतम् । घनैरित्यत्र चलैरिति अयायीत्यत्र अवापीति च पाठान्तरम् । भान्तिमानलङ्कारः ॥ ३५ ॥

सान्द्रैरिति । सान्द्रैः घनैः नवाम्बुदानीकनिभैः नवभेषुचयसदृशैः सुरानीकानां रजोभिः अम्बरे आकाशि अभिञ्जिते आडते सति स्वर्णमया मङ्गलान् ध्वजाः पताकाः परिस्फुरन्तः परितो विकसन्तः तडितां विद्युतां गणा इव चकाशिरे शृगुभिरिति । नवाम्बुदानीकनिभैरभिञ्जिते इत्यत्र नवाम्बुदानीकविलासिभिः श्रितं इति स्वर्णमया महाध्वजा इत्यत्र स्वर्णमयध्वजव्रजा इति च पाठान्तरम् । उपमा-लङ्कारः ॥ ३६ ॥

विलोक्य धूलीपटलैर्भृशं भृतं  
 आवापृथिव्योरलमन्तरं महत् ।  
 किमूर्ध्वतोऽधः किमधस्त ऊर्ध्वतो  
 रजीऽभ्युपैतीति जनैरतर्क्यत ॥ ३७ ॥  
 नोर्ध्वं न चाधी न पुरो न पृष्ठतो  
 न पार्श्वतोऽभूत् खलु चक्षुषोर्गतिः ।  
 सूच्यग्रभेदैः घृतनारजस्यै-  
 राच्छादिता प्राणिगणस्य सर्वतः ॥ ३८ ॥  
 दिगन्तदन्त्यावलिदानहारिभि-  
 र्विमानरन्ध्रप्रतिनादमेदुरैः ।  
 अनेकवाद्यध्वनितैरनारतै-  
 र्जगर्ज गाढं गुरुभिर्नभस्तलम् ॥ ३९ ॥

विलोकोति । धूलीपटलैः रजःसहातैः भृशम् अत्यर्थं भृतं पूरितं यावा-  
 पृथिव्यीः महत् अन्तरम् अभ्यन्तरम् विलोक्य जनैः लोकाः रजः अजम् अतिशयेन  
 ऊर्ध्वतः ऊर्ध्वदेशात् अधः अधीदेशे किम् ? वा अधस्तः अधीदेशात् ऊर्ध्वतः ऊर्ध्वदेशे  
 किम् ? अभ्युपैति अभिगच्छतीति अतर्क्यत तर्कितम् ॥ ३७ ॥

नोर्ध्वमिति । सर्वतः समन्तात् सूच्यग्रभेदैः घृतनामां सेनामां रजसां चयैः  
 सहातैः आच्छादिता प्राणिगणस्य चक्षुषोर्गतिः ऊर्ध्वं न, अधश्च न, पुरः अयतः न,  
 पृष्ठतः न, पार्श्वतश्च न खलु अभूत् । सूच्यग्रभेदैरित्यत्र सूच्यग्रभिर्नैरिति घृतनारज-  
 स्यैरित्यत्र घृतनारजीभरैरिति आच्छादितेत्यत्र सुभिर्भरमिति च पाठान्तरम् ॥ ३८ ॥

दिगन्तेति । नभस्तलम् आकाशं दिगन्तदन्त्यावलीनां दिग्गजानां दानहारिभिः  
 मदशोषकैः विमानरन्ध्रेषु देवयानविवरेषु प्रतिनादेन प्रतिध्वनिना मंदुरैः पुरितै-  
 रिति भावः । अनारतैः अनवरतैः गुरुभिर्महद्भिः अनेकवाद्यानां विविधवादिवाद्याणां  
 ध्वनितैः निर्घोषैः गाढम् अत्यर्थं जगर्ज दधान । दिगन्तदन्त्यावलिदानहारिभि-  
 रित्यत्र दिगन्तदन्त्यावलिदानहारिभिरिति अनेकवाद्यध्वनितैरित्यत्र अनेकवाद्यध्वनितै-  
 रिति नभस्तलमित्यत्र नभःस्थलमिति च पाठान्तरम् ॥ ३९ ॥

भुवं विगाह्य प्रययौ महाचमूः  
 क्वचिन्न मान्तौ महतीं दिवं खलु ।  
 सुसङ्गलायामपि तत्र निर्भरात्  
 किं कान्दिशीकत्वमवाप नाकुला ॥ ४० ॥  
 उद्दामदानद्विपद्वन्द्वं हितै-  
 र्निदान्तमुत्तुङ्गतुरङ्गहेषितैः ।  
 चलद्वनस्यन्दननेमिनिस्वनै-  
 रभून्निरुच्छाममिवाकुलं जगत् ॥ ४१ ॥  
 महागजानां गुरुभिस्तु गर्जितै-  
 र्विलोलघण्टारणितै रणोल्बणैः ।

भवनिति । महाचमूः महती मेना भुवं पृथिवीं विगाह्य मङ्गलीकृत्येत्यर्थः ।  
 काचदपि न माली खलु न पर्याप्रवती वेत्यर्थः । खलु उत्प्रेनायाम् । महतीम्  
 अतिविशालां मानचमामिति भावः दिवं स्वर्गं प्रययौ प्रचञ्चल । तदापि दिव्यपि  
 निर्भरात् सङ्घर्षातिरेकादिति भावः सुसङ्गलायां सुसङ्गीर्णायां सत्याम् आकुला  
 कथमत्र एव सङ्घीर्णतायां स्यातव्यमिति व्याकुला सती किं कान्दिशीकत्वं भव-  
 द्रतलं कान्दिशीकी भयद्रत इत्यमरः । किं न अत्रापि न प्राप अपि तु प्रापैव  
 क्लेशभयेन द्रवणच्छां चकार व्याप्तिः प्रतिबाधकत्वेन द्रवणासम्भवादिति भावः ।  
 उत्प्रेञ्चालङ्कारः ॥ ४० ॥

उद्दामिति । जगत् उद्दामदानानाम् उच्छृङ्खलानां द्विपद्वन्द्वानां गजसमूहानां  
 वृद्धितैः उत्तुङ्गानाम् उन्नतानां तुरङ्गाणाम् अश्वानां हेषितैः हेषारवैः तथा चलता  
 घनानामिव मेषानामिव स्यन्दनानां रथानां नेमिनिस्वनैः चक्रप्रान्तनिर्घर्षैः निता-  
 न्तम् अतीव निरुच्छासमिव निरुद्धप्राणमिव आकुलम् अभूत् । उद्दामदानद्विप-  
 द्वन्द्वं हितैरिन्धव उद्दामदानद्विपद्वं हितैः शतैरिति । चलद्वनस्यन्दननेमिनिस्वनै-  
 रित्यत्र चलद्वनस्यन्दननेमिनिस्वनैरिति निरुच्छासमिवाकुलमित्यत्र निरुच्छासमया-  
 कुलमिति पाठान्तरम् ॥ ४१ ॥

महागजानामिति । महागजानां गुरुभिर्भृंहिः गर्जितैः तथा विलीलानां  
 घण्टालानां घण्टानां रणितैः रणेषु उल्बणैः उल्कटैः प्रमदानां घर्षाणां शतुजयस्येति

वीरप्रणादैः प्रमदप्रभेदुरै-  
 र्वाचालतामादधिरतरां दिशः ॥ ४२ ॥  
 दन्तीन्द्रदानद्रववारिवीचिभिः  
 सद्योऽपि नद्यो बहुधा पुपूरिरे ।  
 धारा रजोभिस्तुरगैः क्षतेर्भृता  
 याः पङ्कतामिष्य रथैः स्थलीकृताः ॥ ४३ ॥  
 निम्नाः प्रदेशाः स्थलतामुपागम-  
 न्निम्नत्वमुच्चैरपि सर्वतश्च ते ।  
 तुरङ्गमाणां व्रजतां खुरैः क्षता  
 रथगेजेन्द्रैः परितः समीकृताः ॥ ४४ ॥

भावः । प्रभेदुरैः प्रणाशिभिः वीराणां भटानां प्रणादैः कीलाङ्गलैः दिशः वाचालता  
 मुखरताम् आदधिरतरां अतिशयेन दधुरित्यर्थः । रथोल्लेखैरित्यत्र रथोञ्चलैरिति  
 वीरप्रणादैरित्यत्र वीरप्रभेदैरिति च पाठान्तरम् ॥ ४२ ॥

दन्तीन्द्रेति । दन्तीन्द्राणां दानद्रवाः मदस्तत्र एव वारिणि तेषां वीचिभि-  
 म्भङ्गैः नद्यः सद्यस्तत्क्षणात् बहुधा विविधप्रकारेण पुपूरिरे प्ररिताः । याः  
 प्ररिता नद्यः तुरगैरर्थाः क्षतैः उत्थापितैरित्यर्थः । धारा रजोभिः प्रान्तरेणभिः  
 श्रुताः व्याताः सत्यः पङ्कतां पङ्कीभावम् एष्य प्राप्य रथैः स्थलीकृताः स्थलतामापा-  
 दिताः । प्रथमं मदवारिभिः पूरणं ततो रजसां चयैर्व्याप्तत्वेन पङ्कीभावप्रापनं ततो  
 रथैस्तदुपरिगमनात् स्थलतापादनमिति हृष्यश्रयानामतीतसङ्घात्वमिति भावः ।  
 दन्तीन्द्रदानद्रववारिवीचिभिरित्यत्र दन्तीन्द्रदानास्त्वुधिवारिवीचिभिरिति बहुर्थव्यत्र  
 वङ्ग ता इति क्षतेर्भृता इत्यत्र क्षतिर्भृतेति च पाठान्तरम् ॥ ४३ ॥

निम्ना इति । व्रजतां चलतां तुरङ्गमाणां खुरैः क्षताः कुट्टिताः तथा रथैः  
 गजेन्द्रैश्च परितः समन्तात् समीकृताः समतामापादिताः निम्नाः प्रदेशाः स्थलतां  
 समभूमित्वं तथा सर्वतः उच्चैरपि उन्नता अपि ते प्रदेशाः निम्नत्वम् उपागमन्  
 प्रापुः । निम्नाः प्रदेशा इत्यत्र निम्नप्रदेशा इति सर्वतश्च ते इत्यत्र सर्वतः स्थलमिति  
 क्षतेत्यत्र क्षितौ इति च पाठान्तरम् ॥ ४४ ॥



नभोदिगन्तप्रतिघोषभीषणै-  
 मंहामहीभृत्तटदारणोत्सवैः ।  
 पयोधिनिर्धूनमकेलिभिर्जगद्  
 वभूव भेरीध्वनितैः समाकुलम् ॥ ४५ ॥  
 इतस्ततो वातविधूतचञ्चलै-  
 नीरन्ध्रिताशागमनैर्ध्वजांशुकैः ।  
 लक्षैः क्णत्काञ्चनकिङ्किणौकुलै-  
 रमस्त्रि धूलीजलधौ नभोगते ॥ ४६ ॥  
 घण्टारवै रौद्रतरैर्निरन्तरं  
 विसृत्वैर्गर्जरवैः सुभैरवैः ।  
 मत्तद्विपानां प्रथयाम्बभूविरे  
 न वाह्निनीनां पटहस्य निःस्त्रनाः ॥ ४७ ॥

नभ इति । नभसि आकाशे दिगन्तेषु च प्रतिघोषेण प्रतिध्वनिना भीषणैः  
 मद्दान्तः ये महीभृताः पर्वताः तेषां तटदारणे तटविदारणे उत्सवैः उद्गटैः समर्प-  
 रिति यावत् पयोधीनां समुद्राणां निर्धूननं कम्पनं केलिः क्रीडा येषां तैः सागर-  
 कम्पनकरैरिति यावत् भेरीध्वनितैः वाद्यशब्दैः जगत् समाकुलं सम्पूरितमिति भावः  
 वभूव । भेरीध्वनितैरित्यत्र भेरीस्त्रमितैरिति पाठान्तरम् ॥ ४५ ॥

इतस्तत इति । इतस्ततः समन्तात् वातेन विधूतानि कम्पितानि अतएव  
 चञ्चलानि तैः नीरन्ध्रितं सान्द्रं यथा तथा आशासु दिक्षु गमनं सघारो येषां तैः  
 क्णत्कि शब्दायमानानि काञ्चनकिङ्किणीनां सौवर्णघण्टिकानां कुलानि स्रज्जाताः  
 तेषां तथोक्तैः लक्षैः लक्षपरिमण्यैः असङ्घैरिति भावः । ध्वजांशुकैः नभोगते  
 आकाशसञ्चारिणि धूलिजलधौ रजःसमुद्ग्रे अमस्त्रि निमग्नम् अलक्षितमिति भावः ।  
 नीरन्ध्रिताशागमनैरित्यत्राराधिताशागमनैरिति लक्षैरित्यत्र क्षणिति नभोगते इत्यत्र  
 नभोगतैरिति च पाठान्तरम् ॥ ४६ ॥

घण्टारवैरिति । वाह्निनीनां सैन्यानां पटहस्य वाद्यमेदस्य निःस्त्रनाः किर्वाणाः  
 मत्तद्विपानां मदस्त्राविषां गजानां रौद्रतरैः अतिभीषणैः घण्टारवैः तथा निरन्तरम्  
 अन्तरतं विसृत्वैः व्याघ्रवह्निः सुभैरवैः अतिभीषणैः गर्जरवैः बृहत्तरित्यर्थः । व

करालवाचालमुखाश्चमूर्खनै-  
 ध्वस्ताम्बरा वीष्य दिशो रजस्वलाः ।  
 तिरोवभूवे गह्नैर्दिनेश्वरो  
 रजोऽम्बकारैः परितः कुतोऽप्यसौ ॥ ४८ ॥  
 आक्रान्तपूर्वा रभसेन सैनिकै-  
 दिग्ङ्गना व्योम रजोऽभिदूषिता ।  
 भेरीरवाणां प्रतिशब्दितैर्घनै-  
 र्जगर्ज गाढं घनमत्सरादिषु ॥ ४९ ॥

प्रथयाश्चमूर्खिरे न प्रकटीचक्रिरे श्रोत्रपथं न प्रापिता इति भावः । निरन्तरमित्यत्र  
 निरन्तरैरिति पाठान्तरम् ॥ ४७ ॥

करालेति । असौ दिनेश्वरः सूर्यः चमूर्नां सेनानां खनैः कोलाहलैः करणानि  
 भौषणानि अदर्शनीयानीति भावः । वाचालानि ध्वनितानि मुखानि अन्ता यासां  
 तः ध्वनं रजसापूरितमिति भावः । अम्बरम् आकाशं वस्त्रमिति ध्वनिः यासां  
 तथाविधाः रजस्वलाः रेणुपर्णाः ऋतुमतोश्चेति ध्वनिः दिशः बौल्य दृष्टा परितः  
 समन्तात् गह्नैर्निर्विडैः रजांसि एव अम्बकाराः तैः कृतोऽपि तिरोवभूवे अलङ्कितः  
 अदृश्यो वभूर्वति यावत् । रजस्वलाया नाय्या दर्शनस्याशास्वीयत्वात् देशाद्दर्शनोऽपि  
 तत्त्वणान् तिरोधानमुचितं सत्पुरुषाणामिति सूर्ये सत्पुरुषव्यवहारसमारीपात्  
 समानोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । समासीक्तिः समर्थव्य कार्यलिङ्गविशेषणैः ।  
 व्यवहारसमारीपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुन इति । करालवाचालमुखा इत्यत्र कराल  
 वाचालरवैरिति चमूर्खनैरित्यत्र चमूर्खैरिति ध्वस्ताम्बरा इत्यत्र सस्ताम्बरा इति  
 गह्नैरित्यत्र गह्ने रजोम्बकारैरित्यत्र रजोम्बकारै इति च पाठान्तरम् ॥ ४८ ॥

आक्रान्तेति । सैनिकैः रभसेन वंशेन बलादिति यावत् रभसोवेगहर्षयोऽरिभ्य-  
 मरः आक्रान्तपूर्वा पूर्वमाक्रान्ता धर्षिता व्योमरजोभिः अम्बररश्मिभरिदूषिता  
 दिग्ग्वे चङ्गना स्त्री घनैः गम्भीरैः भेरीरवाणां प्रतिशब्दितैः प्रतिनादै घनमत्सरादि  
 अतिक्रोधादिषु गाढम् अत्यन्तं जगर्जं गजितवती । दिग्ङ्गनेति रूपकेणोत्थापिता जन-  
 मत्सरादिवैद्युत्प्रेक्षा । घनमत्सरादिवैद्युत्प्रेक्षा । घनमत्सरादिवैद्युत्प्रेक्षा पाठान्तरम् ॥ ४९ ॥

गुरुसमीरसमीरितभूधरा

इव गजा गगनं विजगाह्वरे ।

गुरुतरा इव वारिधरा रथा

भुवमितीह विवर्त्त इवाभवत् ॥ ५० ॥

बलवदसुरलोकानल्पकल्पान्तकाले

निरवधय इवाश्वोराशयो घोरघोषाः ।

गुरुतरपरिमञ्जुभूतो देवसेना

वहधुरपि सुपूर्णा व्योमभूम्यन्तराले ॥ ५१ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये

देवसेनाप्रयाणं नाम चतुर्दशः सर्गः ।

गुर्विति । गजा हस्तिनः गुरुणा महता समीरिण वायुना समीरिताः सञ्चालिता भूधरा इव पर्वता इव गगनं तथा रथा गुरुतरा अतिमहान्तः वारिधराः मेघा इव भवं पृथिवीं विजगाह्वरे अवगाहितवन्तः इति इत्यम् इह प्रयाणं विवर्त्त इव विपर्यास इव अभवत् । उत्प्रेञ्चालङ्कारः । इव वारिधरा रथा इत्यत्र बहुवारिभवाद् घना इति भुवमितीह विवर्त्त इवाभवदित्यत्र भुवमतीव नमन्त इवाभवन्निति च पाठान्तरम् । द्रुतविलम्बितं हस्तं द्रुतविलम्बितमाह न भीभराविति तल्लक्षणात् ॥५०॥

बलवदिति । बलवताम् असुरलोकानाम् अनल्पे महति कल्पान्तकाले प्रलयसमये निरवधयः अशेषाः अपारा इत्यर्थः । घोरघोषा विकटस्वनाः गुरुतरा अतिमहान्तः परिमञ्जुः भूभूतः पर्वता येषु तथाभूताः अश्वोराशय इव समुद्रा इव देवसेनाः व्योमभूम्यन्तराले आकाशपृथिवीमध्यभागे सुपूर्णाः प्रभूता अपि बहुः हस्तिं जन्तुः । उपमालङ्कारः । बलवदसुरलोकानल्पकल्पान्तकाले इत्यत्र वरतरसुरलोकानल्पसंस्कारकाले इति वहधुरपि सुपूर्णा व्योमभूम्यन्तराले इत्यत्र वहधुरपि सुपूर्णाव्योमभूम्यन्तराला इति पाठान्तरम् । मालिनी हस्तं न न म यययुतेयं मालिनी भोगिलीकैरिति तल्लक्षणात् ॥ ५१ ॥

इति चतुर्दशः सर्गः ।

पञ्चदशः सर्गः ।

सेनापतिं नन्दनमन्धकहिषी  
युधे पुरस्कृत्य बलस्य शात्रवः ।  
सैन्यैरुपैतौति सुरहिषां पुरो-  
ऽभूत्किं वदन्ती हृदयप्रकम्पिनी ॥ १ ॥  
चमूप्रभुं मन्मथमर्दनात्मजम्  
विजित्वरौभिर्विजयश्रिया श्रितम् ।  
श्रुत्वा सुराणां घृतनाभिरागतम्  
चित्ते चिरं चुक्षुभिरि महासुराः ॥ २ ॥

सेनापतिमिति । बलस्य असुरभेदस्य शात्रवः निहन्ता शत्रुरेव शात्रवः प्रज्ञा-  
दित्वात् स्वार्थे अण् । इन्द्रः अन्धकहिषः हरस्य नन्दनं कुमारं सेनापतिं पुरस्कृत्य  
युधे युद्धार्थे सैन्यैः सह उपैति उपागच्छति इति हृदयप्रकम्पिनी किंवदन्ती जनश्रुतिः  
सुरहिषाम् असुराणां पुरः अगतः अभूत् चचारित्यर्थः । युधे इत्यत्र युद्धे इति हृदय-  
प्रकम्पिनीत्यत्र हृदयस्य कम्पिनीति पाठान्तरम् । सर्गेऽस्मिन् इन्द्रवंशा वंशस्थविलयो  
रुपजाति तप्तं तञ्चन्द्रवंशा प्रथमाक्षरे गुराविति वदन्ति वंशस्थसुदीरितं जराविति  
च तप्तचक्षुषम् ॥ १ ॥

चमूप्रभुमिति । महासुराः मन्मथमर्दनस्य हरस्य आत्मजं कुमारं चमूना  
सेनानां प्रभुम् अधिपं विजित्वरौभिः विशेषेण जयशालिनीभिः सुराणां घृतनाभिर्देव-  
सेनाभिः सह विजयश्रिया जयलक्ष्म्या युतम् आगतं श्रुत्वा चित्तं मनसि  
चिरं चुक्षुभिरि क्षीभं प्राप्ताः भयमाजन्मु रिति यावत् । विजित्वरौभिरित्यत्र विजि-  
त्वराभिरितिति युतमित्यत्र श्रितमिति चित्ते इत्यत्र चित्तरिति पाठान्तरम् ॥ २ ॥

समित्येति । ते महासुराः समेत्य समागत्य दैव्याधिपतिस्तारकस्य पुरः अगतः  
स्थिताः किरौटिषु बह्ना अञ्जलयः यैः तथाभूताः सन्तः प्रथम्य युयुक्षुना युद्धार्थिना  
मन्मथशत्रोः शत्रोः सृष्टुना कुमारेण सङ्गातं जन्मजितम् इन्द्रं न्यवेदयन् व्यज्ञा-  
पयन् । पुरः इत्यत्र पुरे इति पाठान्तरम् ॥ १ ॥

समेत्य दैत्वाधिपतेः पुरः स्थिताः  
 किरीटबद्धाञ्जलयः प्रणम्य ते ।  
 न्यवेदयन्मन्मथशत्रुसूनुना  
 युयुत्सुना जम्भजितं सहागतम् ॥ ३ ॥  
 दासीकृताशेषजगन्त्रयं न माम्  
 जिगाय युद्धे कतिशः शचौपतिः ।  
 गिरीशपुत्रस्य बलेन साम्प्रतम्  
 ध्रुवं विजेतेति स काकुतोऽहसत् ॥ ४ ॥  
 ततः क्रुधा विस्फुरिताधराधरः  
 स तारको दर्पितदीर्बलोद्धतान् ।  
 युधे त्रिलोकौजयकेलिलालसः  
 सेनापतीन् सन्नहनार्थमादिशत् ॥ ५ ॥  
 महाचमूनामधिपाः समन्ततः  
 सन्नह्य सद्यः सुतरामुदायुधाः ।

दासीकृतेति । स तारकः शचौपतिरिन्द्रः कतिशः बहुनीत्यर्थः । युद्धे दासी  
 कृताशेषजगन्त्रयं किङ्करौकृतविभुवनं मां न जिगाय न जितवान्, साम्प्रतं गिरीश  
 पुत्रस्य कुमारस्य बलेन ध्रुवं नियतं विजेता विजेयते इति काकुतः काका भिन्न-  
 कण्ठध्वनिविशेषेत्यर्थः । भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरेः काकुरित्वभिधौयते इति दर्पण ।  
 अहसत् ह्रास्यं चकार नैव विजेतेति भङ्गा उक्तवानिति भावः । नेत्यत्र तु इति ।  
 सकाकुतोऽहसदित्यत्र सकाकु सोऽहसदिति पाठान्तरम् ॥ ४ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं त्रिलोक्या जयकेलौ जयक्रोडायां जयञ्चारारि इत्यर्थः ।  
 लालसः लुब्धः जितविभुवन इति भावः स तारकः क्रुधा क्रोधेन विस्फुरितः  
 विकम्पितः अधराधरः निम्नाधरः यस्य तथाभूतः सन् युधे युद्धार्थं दर्पितेन दासा  
 बाहूनां बलेन उद्धतान् सेनापतीन् सन्नहनार्थं सन्नद्धीभवनार्थं समुदयोसार्थानिति  
 यावत् आदिशत् आज्ञापयामास । दर्पितदीर्बतदीर्बलोद्धतानित्यत्र दर्पितं दीर्बलो  
 बलादिति युधे इत्यत्र युद्धे इति च पाठान्तरम् ॥ ५ ॥

महाचमूनामिति । महाचमूनां महतीनां सेनानाम् अधिपाः सद्यः तत्क्षणम्

तस्युर्विनम्रचितिपालसकुले  
तदङ्गनहारवरप्रकोष्ठके ॥ ६ ॥  
स हारपालेन पुरः प्रदर्शितान्  
कृतानतीन् बाहुवरानधिष्ठितान् ।  
महाहवाभोधिविधूननोद्धतान्-  
ददर्श राजा घृतनाधिपान् बहून् ॥ ७ ॥  
बली वलाराति बलातिशातनम्  
दिग्दन्तिनादद्रवनाशनस्वनम् ।  
महीधराभोधिनवारितक्रमम्  
ययौ रथं घोरमथाधिरुह्य सः ॥ ८ ॥

आदेशमार्थेति भावः । समन्ततः सर्वतः सन्नस्य सन्नहा भूत्वा सुतराम् अत्यर्थम् उदायुधाः उद्धृतशस्त्राः सन्तः विनम्रैः विनतैः चितिपालैः पराजितनृपतिभिरित्यर्थः । सकुले सङ्कीर्णं तस्य तारकस्य अङ्गनहारं चत्वरप्रवेशहारं तस्य वरं श्रेष्ठे प्रकोष्ठके अवकाशे तस्युः प्रभुप्रतीचया स्थितवन्त इत्यर्थः । तदङ्गनहारवर-प्रकोष्ठके इत्यत्र तदङ्गनहारि बहिःप्रकोष्ठके इति पाठान्तरम् ॥ ६ ॥

स इति । स राजा तारकः हारपालेन पुरः अगतः प्रदर्शितान् अयमयमिति प्रत्येकं दर्शितान् कृतानतीन् दर्शनमात्रेण कृतप्रणामान् बाहुवरान् महाबाहून् श्रेष्ठ-बाहुवलामिति भावः । महाहवः महासंशाम एव अभोधि, तस्मिन् विधूननेन विलो-डनेन उद्धतान् प्राप्तगवान् महायुद्धजयेन दर्पितानिति भावः । बहून् घृतनापतीन् सेनानायकान् अधिष्ठितान् दण्डायमानान् ददर्श । बाहुवरानित्यत्र बाहुवरानिति पाठे श्रेष्ठतमानि इत्यादीनि अधिष्ठितान् आकृष्टानित्यर्थः । ददर्श राजेत्यत्र मनन्दपश्यन्निति पाठान्तरम् ॥ ७ ॥

बलीति । अधानन्तरं बली महाबलः स तारकः बलारातिः बलामुरनिमुदनस्य इन्द्रस्य बलातिशातनं बलनाशनं दिग्दन्तिनाम् ऐरावतानां नादस्य वृंहणस्य इवस्य मदस्त्रावस्य च नाशनः स्वनः निर्घोषः यस्य तथाभूतं महीधरैः पर्वतैः अभोधिमिः सागरैश्च न वारितः निवारयितुमशक्य इत्यर्थः । क्रमः गतिर्यस्य तादृशं घोरं भीषणं रथम् अधिरुह्य ययौ अचाल । दिग्दन्तिनादद्रवनाशनमित्यत्र दिग्-

युगक्षयक्षुब्धपयोधिनिःस्वना-  
 क्षलत्पताकाकुलवारितातपाः ।  
 धरारजोग्रस्तादिगन्तभास्कराः  
 पतिं प्रयान्तं पृतनास्तमन्वयुः ॥ ८ ॥  
 चमूरजः प्राप दिगन्तदन्तिनाम्  
 महासुरस्याभिसुरं प्रसर्पिणः ।  
 दन्तप्रकाण्डेषु सितेषु शुभ्रताम्  
 कुम्भेषु दानाम्बुघनेषु पङ्कताम् ॥ १० ॥  
 महीभृतां कन्दरदारणोख्यौ-  
 स्तद्वाहिनीनां पटङ्गस्वनेर्घनैः ।  
 उहेलिताशुक्षुभिरे महार्णवा  
 नभःस्रवन्ती सहसाभ्यवर्द्धत ॥ ११ ॥

दन्तिदानद्रवताननिस्वनमिति । महीधराश्रीवि निवारितक्रममिति च पाठे दिग-  
 दन्तिनां दानद्रवस्य मदस्युतेः तानः विस्तारकः बर्देक इत्यर्थः । निस्वनी यस्मिन्  
 तथाक्तामित्यर्थः । महीधराणाम् श्रीधरीनाञ्च निवारितः क्रमः सामर्थ्यं गतिप्रति-  
 रोध इति भावः येन तथाभूतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

युगेति । पृतनाः असुरसेनाः युगक्षये कल्पान्ते क्षुब्धः विचलितः यः पर्याधि-  
 समुद्रः तदन्तं निस्वनः निर्घोषी यासां तथोक्ताः क्षलन्तीभिः पताकाभिः आकुलं यथा  
 तथा वारिता आतपाः सौरमयूषा याभिः तथाभूताः तथा धरारजोभिः पाथि-  
 र्ग्राभिः ग्रस्ता आन्हादिता दिगन्ता दिगवकाशा भास्करश्च येः तादृश्यः सत्यः प्रयान्त-  
 पतिं तं तारकम् अन्वयुः अनुजग्मुः । पतिं प्रयान्तमित्यत्र प्रतिप्रयातुमिति पाठो-  
 न्तरम् ॥ ८ ॥

चमूरज इति । अभिसुरं सुरान् अभि देवान् प्रतीत्यर्थः । प्रसर्पिणः प्रयाण-  
 कुर्वतः मह्यसुरस्य तारकस्य चमूर्नां सेनानां रजः धूलिः दिगन्तदन्तिनाम् ऐरावतानां  
 सितेषु शुभेषु दन्तप्रकाण्डेषु दशनशाखासु शुभ्रतां तृष्णा दानाम्बुघनेषु मदजन-  
 सान्द्रेषु कुम्भेषु पङ्कतां कर्दमले प्राप ॥ १० ॥

महीभृतामिति । महीभृतां पर्वतानां कन्दरदारणा गुह्याविदारिणः अतरन्

सुरारिनाथस्य महाचमूखने-  
 विगाह्यमाना तुमुलैः सुरापगा ।  
 अभ्युच्छितैरुर्मिश्रितैः सवारिजै-  
 रक्षालयन्नाकनिकेतनावलीम् ॥ १२ ॥  
 अथ प्रयाणाभिसुखस्य नाकिनाम्  
 द्विषः पुरस्तादशुभोपदेशिनी ।  
 अगाधदुःखाब्जुधिमध्यमज्जनम्  
 वभूव चीत्पातपरम्परा वत ॥ १३ ॥  
 आगामिदैत्याशनकेलिकाङ्क्षिणी  
 कुपक्षिणां घोरतरा परम्परा ।

उल्बणाः उल्कटः तैः तडाहिनोनां तस्य तारकस्य वाहिनीनां सेनानां घनेः गम्भीरं  
 गृहस्वनैः वाद्यध्वनिभिः महार्णवाः महासमुद्राः उच्चैःलिताः वेलाभितक्रान्ताः सन्तः  
 दनुभिरे चीभं गताः मञ्जेनुरित्यर्थः । नभःस्वन्ती आकाशगङ्गा च सहसा अभ्य-  
 उडत वृद्धिं प्राप ॥ ११ ॥

मुरारौति । सुरारिनाथस्य तारकस्य तुमुलैः महाचमूनां स्वनैः विगाह्यमाना  
 महाल्यमाना सुरापगा स्वर्गेनदी सवारिजैः सपद्मैः अभ्युच्छितैः उन्मत्तितैः वेला-  
 मिति शेषः । ऊर्भीणां तरङ्गाणां श्रुतैः नाकनिकेतनावलीं स्वर्गभवनार्थं षोड्  
 लयत् खालितवतो । सवारिजैरित्यत्र अवारितैरिति नाकनिकेतनावलीमित्यत्र  
 नाकनिकेतनावलीरिति च पाठान्तरम् ॥ १२ ॥

अथेति । अथानन्तरं प्रयाणाभिसुखस्य युद्धार्थं प्रस्थितस्य नाकिनां देवानां  
 वषट्कारकस्य पुरस्तात् अशुभोपदेशिनी अमङ्गलशंसिनी अगाधदुःखाब्जुधौ अतल-  
 पर्शद्दुःखसमुद्रे मज्जनं मज्जनकारणम् उत्पातपरम्परा उत्पातश्रेणी वभव च ।  
 तेति खेदतूचकमव्ययम् । अशुभोपदेशिनीत्यत्राशुभौषदायिनीति अगाधदुःखा-  
 र्धिमध्यमज्जनं वभूव चीत्पातपरम्परा वनेत्यत्र सुडुमंकारिष्ठपरम्परा परा परापतन्-  
 षुमहापताकिनैति पाठान्तरम् ॥ १३ ॥

आगामीति । घोरतरा अतिभीषणा कुपक्षिणां परम्परा श्रेणी आगामिनः  
 विद्यतः दैत्यानाम् अशनकेलेः मांसभोजनव्यापारस्य काङ्क्षिणी अभिलाषिणी सुरा-



दधौ पदं व्योम्नि सुरारिवाहिनी-  
 रूपर्युपर्येत्यनिवारितातपा ॥ १४ ॥  
 सुहृर्विभन्नातपवारणध्वज-  
 चलद्वराधूलिकुलाकुलेक्षणः ।  
 धूताश्वमातङ्गमहारथाकरा  
 नवेक्षणोऽभूत्प्रसभं प्रभञ्जनः ॥ १५ ॥  
 सद्योविभिन्नाञ्जनपुञ्जतेजसो  
 मुखैर्विषाग्निं विकिरन्त उच्चकैः ।  
 पुरः पथोऽतीत्य महाभुजङ्गमा  
 भयङ्कराकारभृती भृशं ययुः ॥ १६ ॥  
 मिलन्महाभीमभुजङ्गभीषणम्  
 प्रभुर्दिनालां परिवेषमादधौ ।

रीणां दैत्यानां वाहिनीः सेनाः उपरि उपरि एव आगत्य निवारितः आतपः यथा  
 तादृशी मती व्योम्नि आकाशे पदं दधौ चचारित्यर्थः । आगामिदैत्याशनकेलि-  
 काङ्क्षिणी कुपक्षिणामित्यत्र भविष्यदैत्याशनकेलिकामिनौ द्युपक्षिणामिति पाठा-  
 न्तरम् ॥ १४ ॥

सुहृरिति । प्रभञ्जनः वायुः प्रसभं सहसा विभया विशेषेण भया आतपवाराणां  
 आतपवाः ध्वजाश्च येन तथोक्तः चलद्विधराधूलिकुलैः पार्थिवरजश्चयैः आकुलानि  
 रञ्चयानि नेत्राणि येन तथाभूतः तथा धूतस्य कम्पितस्य अश्वानां मातङ्गानां सङ्घा-  
 तानाम् आकरस्य पनवेक्षणः अदर्शनः अदर्शनकर इत्यर्थः अभूत् । विभयेत्यत्र  
 विभिन्नेति धूताश्वमातङ्गमहारथाकरानवेक्ष्य इत्यत्र जनाश्च मातङ्गमहारथजन-  
 वेक्षण इति पाठान्तरम् ॥ १५ ॥

सद्य इति । विभिन्नं मर्दितं यत् अञ्जनपुञ्जं तद्यत् तेजो येषां ते मुखैः उच्चकैः  
 महान्तं विषाग्निं विषदपमनसं विकिरन्तः उच्चमन्तः भयङ्कराकारभृतः भीषण  
 भीमिनः महाभुजङ्गमाः पुरः अगतः पथः मार्गान् अतीत्य अतिक्रम्य भृशं त्वरितं ययुः  
 गच्छन्ति च । विभिन्नाञ्जनपुञ्जतेजस इत्यत्र विभिन्नाञ्जनपुञ्जसन्निभा इति पथोऽती-  
 त्येत्यत्र परीत्यातेति पाठान्तरम् ॥ १६ ॥

महासुरस्य द्विषतोऽतिमत्सरा-  
 दिवान्तमासूचयितुं भयङ्करः ॥ १७ ॥  
 त्विषामधीशस्य पुरोऽधिमण्डलम्  
 शिवाः समेताः परुषं ववासिरे ।  
 सुरारिराजस्य रणान्तशोणितम्  
 प्रसङ्ग पातुं द्रुतमुत्सुका इव ॥ १८ ॥  
 दिवापि तारास्तरलास्तरस्त्रिनीः  
 परापतन्तोः परितोऽथ वाह्निनीः ।  
 विलोक्य लोको मनसा व्यचिन्तयत्  
 प्राणव्ययान्तं व्यसनं सुरद्विषः ॥ १९ ॥  
 ज्वलद्भिरुच्चैरभितः प्रभाभरै-  
 रुद्भासिताशेषदिगन्तरास्वरम् ।

मिलदिति । दिनानां प्रभुः दिनेश्वरः द्विषतः शत्रोर्महासुरस्य अतिमत्सरादिव  
 अतिविद्वेषादिव अनं विनाशम् आसूचयितुं प्रकटयितुं भयङ्करः सन् मिलन्  
 सङ्गमानः कुण्डलीभवन् महाभीमः यः भुजङ्गः तद्वत् भीषणः तं परिवेषं परिधिम्  
 आदधौ दधार ॥ १७ ॥

त्विषामिति । त्विषाम् अधीशस्य तेजीनिषेः सूर्यस्य पुरः अगतः अधिमण्डलं  
 मण्डलाकारेण समेताः मिलिताः शिवाः शगाल्यः सुरारिराजस्य तारकस्य रणान्त-  
 शोणितं संग्रामान्ते रुधिरं प्रसङ्ग वलात् पातुं द्रुतम् उत्सुका इव त्तरावन् इव  
 परुषं कठोरं यथा तथा ववासिरे चक्रुः । अधिमण्डलमित्यत्राभिमण्डलमिति  
 पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

दिवेति । अध्यानन्तरं लोकः दिवापि तरलाः चपलाः तरस्त्रिनीः वेगवतीः  
 ताराः नक्षत्राणि वाह्निनीः सेनाः परितः सेनानां समन्तात् परापतन्तोः सम्यतन्तोः  
 विलोक्य दृष्ट्वा मनसा सुरद्विषः तारकस्य प्राणव्ययान्तं विनाशावसानं व्यसनम्  
 उपातं व्यचिन्तयत् विशेषेण चिन्तितवान् । तरस्त्रिनीरित्यत्र तटाभिश्चमिति अथ  
 वाह्निनीरित्यत्र अभिवाह्निनीरिति प्राणव्ययान्तमित्यत्र प्राणाव्ययान्तमिति च पाठा-  
 न्तरम् ॥ १९ ॥

रवेण रौद्रेण हृदन्तदारणम्  
 पपात वज्रं नभसो निरम्बदात् ॥ २० ॥  
 ज्वलङ्गिरङ्गारचयैर्नभस्तलम्  
 ववर्ष गाढं सह शोणितास्थिभिः ।  
 धूमं ज्वलन्त्यो व्यसृजन्मुखे रजो  
 दधुर्दिशो रासभकण्ठधूसरम् ॥ २१ ॥  
 निर्घातघोषो गिरिभृङ्गशातनो  
 घनोऽम्बराशः कुहरोदरभरिः ।  
 वभूव भूम्ना श्रुतिभित्तिभेदनः  
 प्रकीपिकालार्जितगर्जितर्जनः ॥ २२ ॥

ज्वलङ्गिरिति । अभितः समन्तात् उच्चैः अतिशयेन ज्वलङ्गिः प्रभाभरैः तेजः-  
 पटलेः उद्भासितम् उद्दीपितम् अशेषं समस्तं दिगन्तरं दिशामवसरः अम्बरमाकाशश्च  
 अस्व तथोक्तं तथा रौद्रेण दास्येन रवेण हृदन्तदारणं हृदयविदारणं वज्रं निर-  
 म्बदात् मेषशब्दात् नभसः आकाशात् पपात । ज्वलङ्गिरित्यत्र चलङ्गिरिति पाठा-  
 न्तरम् ॥ २० ॥

ज्वलङ्गिरिति । नभस्तलम् अन्तरीचं शोणितास्थिभिः रुधिरैः कङ्कालैश्च तथा  
 ज्वलङ्गिः अङ्गारचयैः सह गाढं कृपा तथा ववर्ष रक्तास्थिसिन्धुङ्गारचयम् अवर्ष-  
 दित्यर्थः । तथा दिशः अलन्त्यः सत्यः मुखैः धूमं व्यसृजन् तथा रासभस्य कण्ठवत्  
 धूसरं धूसरवर्षं रजः रेखं दधुः ॥ २१ ॥

निर्घातेति । निर्घातः अन्तरीक्षात् पतन् शब्दविशेषः तथाचोक्तं यदन्तरीचं  
 बलवान् साहसी महताहतः । पतत्यधः स निर्घाती जायते वायुसम्भव इति ।  
 तद्वत् घोषो यस्य तथाभूतः गिरिभृङ्गशातनः पर्वतभृङ्गभेदी अन्तरस्य आकाशस्य  
 आशानां दिशां कुहुरं रश्मिव उदरं विभर्षीति पूरयतीति तथोक्तः आकाशदिश-  
 स्त्रलव्यापीत्यर्थः । घनः मेषः भूम्ना बाहुस्येन श्रुतिः कर्णाङ्गुली एव भित्तिः कुड्यं  
 तदभेदनः तद्विदारणः प्रकीपिषा अतिक्रुद्धेन कालेन यमेन अर्जिषा क्रता या गर्जि-  
 बर्जनं सक्रीपिनाद् इत्यर्थः । तं तर्जयति भर्तृसयति जयतीत्यर्थः । तथाभूतः बभूव  
 अदिदाय । गिरिभृङ्गशातन इत्यत्र गिरिभृङ्गशातन इति घनोऽम्बराशः कुहरोद-

चञ्चलशङ्खेभं प्रपतत्तुरङ्गमम्  
 परस्परान्निष्ठजनं समन्ततः ।  
 प्रदुभ्यदम्बोधिविभिन्नभूधरा-  
 द्दलं द्विषोऽभूदवनिप्रकम्पात् ॥ २१ ॥  
 ऊर्ध्वीकृतास्या रविदत्तदृष्टयः  
 समेत्य सर्वं सुरविद्विषः पुरः ।  
 श्वानः स्वरेण श्रवणात्तशातिना  
 मिथो रुदन्तः करुणेन निर्ययुः ॥ २४ ॥  
 अपीति पश्यन् परिणामदारुणाम्  
 महत्तमां गाढमरिष्टसन्ततिम् ।

रश्मिरित्यत्र भ्रारश्मराशाकुहरोदरश्मिरिति प्रकीपिकालार्जितगर्जतर्जन इत्यत्र  
 प्रकीपिकालार्जितगर्जितस्वन इति च पाठान्तरम् । अथवा मिरिग्रहश्रातनः घनः  
 निविडः अश्वराशाकुहरोदरश्मरिः भूवा श्रुतिभित्तिभेदनः प्रकीपिकालार्जित-  
 गर्जितर्जनः निर्घात एव घोषः वभूवेत्यन्वयः ॥ २१ ॥

स्वलदिति । प्रदुभ्यन् प्रकर्षेण चोभं सञ्चालनं गच्छन् अम्बोधिः समुद्रः तथा  
 विभिन्नः विद्विष्टः भूधरः पर्वतः यस्मात् तथाविधात् अवनिप्रकम्पात् भूकम्पदपा-  
 दपातात् द्विषः शत्रोस्वारकस्य बलं सैन्यं खल्लनः पतनः मर्दभाः मृगानना यस्य  
 तद्योक्तं प्रपतनः तुरङ्गमा अथा यस्य तादृशं तथा समन्ततः सर्वतः परस्परम् आग्निष्टा  
 सपथ्यंपरि पतिता इति भावः । जनाः पदातय इति यावत् यस्य तथाभूतम्  
 अभूत् । चलन्शङ्खेभं प्रपतत्तुरङ्गमं परस्परान्निष्ठजनं समन्ततः । संदुभ्यदम्बोधि  
 विभिन्नभूधरं पुरीद्विषोऽभूदवनिप्रकम्पनमिति पाठे द्विषः शवीः पुरः अवनिप्रकम्पनम्  
 अभूत् । अश्वान्शङ्खेभमित्यादि तदवशिष्यं वीध्यम् ॥ २१ ॥

ऊर्ध्वीकृतास्या इति । सुरविद्विषः तारकस्य पुरः सर्वे बहव इति यावत् श्वानः  
 कुहुराः समेत्य मिलित्वा ऊर्ध्वीकृतानि उन्नमितानि आस्थानि सुस्थानि यैः तद्योक्ताः  
 रवी त्वयै तद्विमुञ्चमिति भावः । दत्ता अप्रियता दृष्टिर्यैः प्रघामृताः तथा करुण्येन  
 कातरेण अतएव श्रवणात्तशातिना श्रुतिकटुनेति भावः । स्वरेण मिथः परस्परं  
 रुदन्तः क्रीडन्तः सन्तः निर्ययुः गच्छन्ति अ ॥ २४ ॥

दुर्देवदष्टो न खलु न्यवर्त्तत  
 क्रुधा प्रयाणव्यवसायतोऽसुरः ॥ २५ ॥  
 अरिष्टमाशङ्क विपाकदारुणम्  
 निवार्यमाणोऽपि बुधैर्महासुरः ।  
 पुरः प्रतस्थे महतां वृथा भवे-  
 दसद्ग्रहान्धस्य ह्रितोपदेशनम् ॥ २६ ॥  
 च्छिती निरस्तं प्रतिकूलवायुना  
 तदीयचामीकरघर्मवारणम् ।  
 रराज मृत्योरिव पारणाविधौ  
 प्रकल्पितं हाटकभाजनं महत् ॥ २७ ॥

अपीति । दुर्देवेन प्रतिकूलदेवेन दष्टः कवलित इति यावत् असुरः तारकः  
 इति उक्तरूपां परिणामदारुणाम् अत्यन्तभीषणां महत्तमाम् अतिमहतीम् अरिष्टसन्-  
 तिम अशुभपरम्पराम् अरिष्टन्तु शुभागुभे इत्यमरः । गाढम् अत्यर्थं पश्यन्नपि क्रुधा  
 कोपेन हेतुना प्रयाणव्यवसायतः युद्धयातोद्यमात् न खलु नैव न्यवर्त्तत निहन्तो-  
 ऽभूत् । अपीति पश्यन्नित्यत्र इति प्रपश्यन्निति महत्तमामित्यत्र महत्तरामिति खल-  
 न्यत्र इति न्यवर्त्ततेत्यत्र निवर्त्तते इति च पाठान्तरम् ॥ २५ ॥

अरिष्टमिति । विपाकदारुणं परिणामभीषणम् अरिष्टम् अमङ्गलम् आशङ्क  
 मत्वा बुधैर्विद्विर्मन्त्रिभिरिति शेषः । निवार्यमाणोऽपि प्रयातुमिति शेषः । महा-  
 सुरः तारकः पुरः अग्रतः शत्रूणांमिति भावः । नगराहा प्रतस्थे प्रचचाल ।  
 असद्ग्रहेण दुर्ग्रहेण अन्धस्य कार्याकार्यमजानत इति भावः । जनस्य महतां  
 ह्रितोपदेशनं शुभपरामर्शदानं वृथा भवेत् । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-  
 न्यासः । निवार्यमाणोऽपि बुधैर्महासुर इत्यत्र निवार्यमाणो विविधैर्महासुरैरिति  
 ह्रितोपदेशनमित्यत्र ह्रितोपदेशनेति च पाठान्तरम् ॥ २६ ॥

पुनश्च पञ्च मन्त्रोत्पातान् वर्षयति चित्तावित्यादिना । प्रतिकूलवायुना प्रतीप-  
 पवनेन चित्तौ भूमी निरस्तं निपातितं तस्य इदं तदीयं तारकौयं चामीकरघर्म  
 वारणं काञ्चनातपत्रं दृष्टीः यमस्य पारणाविधौ अभ्यवहारव्यापारे प्रकल्पितं

विजानता भावि शिरोनिक्लन्तनम्  
 प्रञ्चेन शोकादिव तस्य मौलिना ।  
 मुहुर्गलङ्घिस्तरलैरलन्तरा-  
 मरोदि मुक्ताफलवाप्यविन्दुभिः ॥ २८ ॥  
 निवार्य्य मण्यैरभितोऽनुयायिभि-  
 र्ग्रहोतुकामैरिव तं मुहुर्मुहुः ।  
 अपाति गृध्रैरभि मौलिमाकुलै-  
 र्भविष्यदेतन्मरणोपदेशिभिः ॥ २९ ॥  
 सद्योनिक्लत्ताञ्जनसोदरद्युतिम्  
 फणामणिप्रज्वलदंशुमण्डलम् ।

व्यापितं महत् हाटकभाजनमिव सौवर्णपात्रमिव रराज ग्रगमे । उपमालङ्कारः ।  
 हाटकभाजनं महदित्यत्र राजतपानभाजनमिति पाठान्तरम् ॥ २७ ॥

विजानन्ति । भावि भविष्यन् शिरोनिक्लन्त शीर्षच्छेदनं विजानता विशेष  
 जनासा निश्चिन्तित्यर्थः । अतएव प्रञ्चेन प्रकृष्टज्ञानवता तस्य तारकस्य मौलिना  
 किरीटिन मौलिः किरीटधम्निष्ठावित्यमरः । शोकादिव तरलैः प्रयाणवेगान्  
 चञ्चलैः अतएव मुहुः गलङ्घिः खलदभिः मुक्ताफलान्येव वाप्यविन्दवः अश्रुलक्ष्णाः  
 तेः तदव्याजेनेति भावः । अलन्तराम् अतिशयेन अरोदि रुदितम् । रूपकानुप्राण-  
 तोत्प्रेक्षालङ्कारः । शिरोनिक्लन्तमित्यत्र शिरोविकर्षनमिति प्रञ्चेनेत्यत्र सस्येनेति  
 च पाठान्तरम् ॥ २८ ॥

निवार्य्यमण्यैरिति । आकुलैः सम्भ्रान्तैः अनुयायिभिः अनुचरैः असुरराजस्येति  
 शेषः अभितः सर्वतः निवार्य्यमण्यैरपि ताद्यमानैरपि गृध्रैः पक्षिविशेषैः भविष्यन्  
 पतस्य तारकस्य मरणम् उपदिशन्ति शंसन्तीति तथाभूतैः सदभिः तं तारकं यज्ञौतं  
 धर्तुम् आहारार्थमिति भावः । कामो येषां तादृशैरिव मौलिं किरीटम् अभि उप-  
 रौत्यर्थः । अपाति पाततम् अभिमौलिमाकुलैरित्येवामिमौलिचाकुलैरिति भवि-  
 ष्यदेतन्मरणोपदेशिभिरित्यत्र तस्याननूत्यानविनाशदर्शिमिरिति च पाठान्तरम् ॥ २९ ॥

सद्य इति । जनी लोकः तस्य तारकस्य अजि सद्यः तत्क्षणं निकृत्तं रुदितं  
 यत् अञ्जनं कञ्चलं तस्य सोदरा सदृशी द्युनिर्यस्य तथोक्तं फणामणी फणरत्नं

निर्यद्विषोक्कानलगर्भफुत्कृतम्  
 ध्वजे जनस्तस्य महाह्विमैक्षत ॥ ३० ॥  
 रथाश्वकेशावलिकर्णचामरम्  
 ददाह्वा वाणासनवाणवाणधीन् ।  
 अकाण्डतस्रण्डतरो हुताशन  
 स्तस्यातनुस्यन्दनधुर्य गोचरः ॥ ३१ ॥  
 इत्याद्यरिष्टैरशुभोपदेशिभि-  
 विह्वल्यमानोऽप्यसुरः पुनः पुनः ।  
 यदा मदान्धो न गताश्ववर्चता-  
 श्वरात्तदाभून्मरुतां सरस्वती ॥ ३२ ॥

प्रज्वलत् प्रस्फुरत् अंशुमण्डलं मयूखचयः यस्य तादृशं निर्यन् निर्गच्छन् विषमेव  
 उक्कानलः गर्भे अभ्यन्तरे यस्य तादृशं फुत्कृतं फुत्कारः निश्चाम इत्यर्थः । यस्य  
 तथाभूतं महाह्विमैक्षतमहाभुजङ्गम् ऐक्षत दृष्टवान् । सद्योनिक्कञ्चानसोदरद्युमित्यत्र  
 सद्योनिक्कञ्चानसोदरं क्वचिदिति निर्यद्विषोक्कानलगर्भफुत्कृतमित्यत्र निर्यद्विषो-  
 क्कानततगर्भफुत्कृतमिति च पाठान्तरम् ॥ ३० ॥

रथाश्वेति । अकाण्डतः स्रण्डतस्य तारकस्य अतनुमैक्षान् यः स्यन्दनः रथः  
 तस्य धुर्यः अयभागः तदगोचरः तत्र लग्न इति भावः । चण्डतरः अतिभीषण  
 हुताशनः अग्निः रथस्य अश्वानां केशावलि कर्णचामरं लीमराजि कर्णस्थितचामरम्  
 तथा वाणासनवाणवाणधीन् धनुर्वाणतूषान् ददाह्वा भस्मीचकार । रथाश्वेत्यत्र रथ-  
 स्येति केशावलि कर्णचामरमित्यत्र केशावलि कर्णचामरानिति वाणासनवाणवाण-  
 धौमित्यत्र वाणासनवालवालधीनिति अकाण्डत इत्यत्राखण्डन इति धुर्यगोचर  
 इत्यत्र धुर्यगोचर इति च पाठान्तरम् ॥ ३१ ॥

इतीति । इत्यादिभिः अशुभोपदेशिभिः अमङ्गलशंसिभिः अरिष्टैः उत्प्रातः  
 पुनः पुनः विह्वल्यमानः प्रतिषिध्यमानोऽपि असुरः यदा मदेन अहङ्कारेण अन्धः  
 हितार्हितविवेकशून्यः सन् गतात् प्रयाणात् न स्ववर्चत न परावहते, तदा अश्वरात्  
 आकाशात् मरुतां देवानां मरुद्वी पवनामराविलम्बरः । सरस्वती आकाशवर्षा

मदान्ध ! मा गा भुजदण्डचण्डि मा-  
 न्वलेपतो मन्मथहन्तृसूनुना ।  
 सुरैः सनाथेन पुरन्दरादिभिः  
 समं समन्तात्समरं विजित्वरैः ॥ ३३ ॥  
 गुह्योऽसुरैः षड्दिनजातमात्रको  
 निदाघधामिव निशातमोभरैः ।  
 विषह्यते नाभिसुखो हि सङ्करे  
 कुतस्त्वया तस्य समं विरोधिता ॥ ३४ ॥  
 अभ्रंलिहैः शृङ्गशतैः समन्ततो  
 दिक्चक्रवालैः स्थगितस्य भूभृतः ।  
 क्रौञ्चस्य रन्ध्रं विशिखेन निर्ममे  
 येनाहवस्तस्य सह त्वया कुतः ॥ ३५ ॥

त्यर्थः । अभत् उक्तचार । इत्याद्यरिष्टैरित्यत्र इत्याद्यनिष्टैरिति न गताश्ववर्त्तते-  
 त्यत्र न च विन्यवर्त्ततेति अश्वरादित्यवाश्वरे इति च पाठान्तरम् ॥ ३२ ॥

मदान्धेति । रे मदान्ध ! ऐश्वर्यमदमत्त ! भुजदण्डयोः बाहुदण्डयोर्घण्डिमा  
 प्रचण्डत्वं तेन यः अन्वलेपः गर्वः तस्यात् हृतीः समन्तात् सर्वतः विजित्वरैः  
 विजयिभिः पुरन्दरादिभिः इन्द्रादिभिः सुरैः देवैः सनाथेन सहायेन मन्म-  
 थहन्तुः शङ्करस्य मनुना कुमारेण समं सह समरं संग्रामं मा गाः न गच्छ । मन्मथ-  
 हन्तृमनुनेत्यत्र मन्मथशत्रुमनुनेति सनाथेनेत्यत्र सनाथैरिति पुरन्दरादिभिरित्यत्र  
 विदिवेश्वरादिभिरिति समरमित्यत्र समरे इति च पाठान्तरम् ॥ ३३ ॥

गुह्य इति । षड्दिनजातमात्रकः गुह्यः कुमारः पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनागौरप्र-  
 भृगुर्ह्य इत्यमरः । सङ्करे गुह्ये अभिसुखः निशातमोभरैः रजनीतिभिरनिचर्यैः  
 निदाघधामिव उषारग्मिरिव असुरैः न हि नैव विषह्यते सीढुं शक्यते । त्वया समं  
 सह तस्य गुह्यस्य विरोधिता कुतः कथं नैव विरोधः सम्भवेदित्यर्थः । गुह्योऽसुरै-  
 रित्यत्र महासुरैरिति विषह्यते नाभिसुखोहि इत्यत्र विमुह्यते सीऽभिसुखं नेति  
 कुतस्त्वया तस्य स्यत्र कुतस्त्रियं तेनेति पाठान्तरम् । उपमासङ्कारः ॥ ३४ ॥

अभ्रंलिहैरिति । येन गुह्येन अभ्रंलिहैः गगनस्थभिः शृङ्गशतैः शिखरनि-



लब्धा धनुर्वेदमनङ्गविद्विष-  
 स्त्रिःसप्तकृत्वः समरे महीभुजाम् ।  
 कृत्वाभिषेकं रुधिराम्बुभिर्घनैः  
 स्वक्रोधवज्रिं शमयाम्बभूव यः ॥ ३६ ॥  
 न जामदग्न्यः क्षयकालरात्रिकृत्  
 स क्षत्रियाणां समराय वल्गति ।  
 येन त्रिलोकौसुभटेन तेन ते  
 कुतोऽवकाशः सद्य विग्रहयद्दे ॥ ३७ ॥  
 त्यजाशु गर्वं मदमूढ ! मा स्म गाः  
 स्मरारिसूनोर्वरशक्तिगोचरम् ।

अर्थः तथा दिशां चक्रवालेः मण्डलैः समन्ततः सर्वतः स्थगितस्य आच्छादितस्य  
 आच्छादितदिसङ्खलस्येति भावः । क्रौञ्चस्य तथा तदाव्यस्य भूधतः पर्वतस्य  
 रन्ध्रं छिद्रं विशिखेन एकेन शरैरेत्यर्थः । निर्ममे चक्रे त्वया सद्य तस्य गृहस्य  
 आहवः संयामः कुतः ? न सम्भवतीति भावः । दिक्चक्रवालेः स्थगितस्येत्यत्र  
 दिक्चक्रवालस्थगितस्येति विशिखेन निर्ममे इत्यत्र स्वशरैर्विनिर्ममे इति तस्य सद्य  
 त्वया कुत इत्यत्र तेन कुतः समी भवानिति च पाठान्तरम् ॥ ३५ ॥

अथ युष्मेनाह । लब्ध्विति यः अनङ्गविद्विषः कामशरीः सकाशात् धनुर्वेदं  
 युद्धविद्यामित्यर्थः । लब्धा प्राप्य त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशतिवारं समरे युद्धे महीभुजां  
 रात्रां घनैः रुधिराम्बुभिः शीघ्रतजलैः अभिषेकं ज्ञानम् उपलक्षणमेतत् पितृतर्पण-  
 च्छेति भावः कृत्वा स्वस्य आत्मनः क्रोधवज्रिं पितृनिधनजनितं कीपानलं शमया-  
 म्बभूव निर्वापयामास । कृत्वाभिषेकमित्यत्र कृताभिषेक इति पाठान्तरम् ॥ ३६ ॥

नेति । क्षत्रियाणां क्षयकालरात्रिकृत् प्रलयकर इत्यर्थः । स जामदग्न्यः  
 परशुरामः येन क्रुमारेण सद्य समराय संयामाय न वल्गति न चलति न स्मर्या  
 भवतीत्यर्थः । त्रिलोकौसुभटेन त्रिभुवनैकवीरेण तेन गृहेन सद्य ते तव विग्रह-  
 यद्दे संयामनिर्बन्धे अवकाशः उद्योगः कुतः ? नैव सम्भवतीति भावः । त्रिलोकौ-  
 सुभटेनेत्यत्र त्रिलोकौतिलकेनेति कुतोऽवकाशः सद्य विग्रहयद्दे इत्यत्र कुतोऽवकाशो  
 सद्य विग्रहयद्दे इति पाठान्तरम् ॥ ३७ ॥

व्यजेति । रे मदमूढ ! आद्य शीघ्रं गर्वम् अहङ्कारं त्यज स्मरारेः कामशरीः

तमेव नूनं शरणां ब्रजाधुना  
जगत्सु वीरं स चिराय जीव तत् ॥ ३८ ॥  
श्रुत्वेति वाचं वियतो गरीयसीम्  
क्रोधादहङ्कारपरो महासुरः ।  
प्रकम्पिताशेषजगत्त्रयोऽपि सन्  
अकम्पतोऽर्द्धैर्दिवमभ्यधाञ्च सः ॥ ३९ ॥  
किं ब्रूय रे व्योमचरा ! महासुराः !  
स्मरारिसूनुप्रतिपक्षवर्त्तिनः ।  
मदीयवाणव्रणवेदना हि सा-  
धुना कथं विस्मृतिगोचरीकृता ॥ ४० ॥

हरस्य मूनीः पुत्रस्य वरा महती या शक्तिः तद्गोचरं तस्या विषयं सा ह्य गाः न  
गच्छ, अधुना तमेव जगत्सु वीरं भुवनैकवीरं नूनं निश्चितं शरणां ब्रज, तत् तदा  
स तस्य शरणागतत्वं चिराय जीव चिरजीवी भव । जगत्सु वीरमित्यत्र  
जगत्प्रवीरमिति स चिराद्येत्यत्र सुचिरार्थेति च पाठान्तरम् ॥ ३८ ॥

श्रुत्वेति । अहङ्कारपरः दर्पोद्धतः स महासुरः तारकः इति पूर्वोक्ता वियतः  
आकाशस्य गरीयसीं महतीं वाचं श्रुत्वा प्रकम्पितम् अशेषं समग्रं जगतां त्रयं यम  
तथाभतोऽपि सन् क्रोधात् अकम्पत कम्पितवान् दिवमाकाशम् उच्चैः अभ्यधाञ्च  
अन्नवौच । सन्नकम्पतोऽर्द्धैर्दिवमभ्यधाञ्च स इत्यत्र स नाकम्पतोऽर्द्धैर्दिवमभ्यधाञ्चत इति  
पाठान्तरम् ॥ ३९ ॥

किमिति । रे व्योमचरा अन्तरीक्षचारिणः ! किं ब्रूय वदथ महासुराः  
महान्तः असुराः स्मरारिसूनीः गुह्यस्य प्रतिपक्षवर्त्तिनः विरोधिनः वर्त्तन्ते इति शेषः ।  
एतान् स्मरारिसूतो नैव विषद्विष्यते इति भावः । अथवा रे स्मरारिसूनीः प्रतिपक्ष-  
वर्त्तिनः आनुकूल्यकारिण इत्यर्थः । व्योमचरा महासुरा, महान्तः सुराः देवाः ।  
किं ब्रूषेत्यन्वयः । अधुना साम्रतं सा अनेकशः अनुभूतेति भावः । मदीयवाण-  
व्रणवेदना मच्छरक्षराज्वाला कथं हि विस्मृतिगोचरीकृता विस्मृतेत्यर्थः युष्माभिरिति  
शेषः । रे इत्यत्र हि इति स्मरारीत्यत्र मस्मरारीति मदीयवाणवेदना हि साधुना कथं  
विस्मृतिगोचरीकृत्यत्र मदीयवाणव्रणवेदनामहोऽधुनैव विस्मृत्य गताः स्मृषुत इति

कटुस्वरैः प्रालपथाम्बरस्थिताः !  
 शिशोर्बलात् षड्दिनजातकस्य किम् ।  
 खानः प्रमत्ता इव कार्तिके निशि  
 स्त्रैरं वनान्ते मृगधूर्त्तका इव ॥ ४१ ॥  
 सङ्गेन वो भर्गतपस्विनः शिशु-  
 र्भ्राक एषोऽन्तमवाप्सरति ध्रुवम् ।  
 अतस्करस्तस्करसङ्गतो यथा  
 तद्वो निहन्मि प्रथमं ततोऽप्यमुम् ॥ ४२ ॥  
 इतौरयत्युन्नतरं महासुरे  
 महाकृपाणं क्लयत्यलं क्रुधा ।  
 परस्वरोत्पीडितजानवो भयात्  
 नभश्चरा दूरतरं विदुद्भुवः ॥ ४३ ॥

च पाठे मदीयवाचनपदेनां विस्मृत्य अनुना एव स्वपृष्ठतः मताः यूयमिति शेषः ।  
 अहो आश्चर्यमिच्छर्थः ॥ ४० ॥

कटुस्वरैरिति । रे अम्बरस्थिताः । आकाशचारिणः । कार्तिके मासि प्रमत्ताः  
 मदीयताः अभ्य इव कुङ्करा इव शर्ना कार्तिके मासि मदीयत्वं प्रमिहम् । तथा  
 निशि रात्रौ वनान्ते अरण्यसीमायां मृगधूर्त्तका इव प्रगाला इव सूर्यं षड् दिन  
 जातकस्य शिशोः कुमारस्य बलात् अलमाश्रित्यत्वर्थः यवर्षे पश्यन्ती । किं कथं  
 कटुस्वरैः कठोरनादैः प्रालपथ प्रलापं कुरुष्व ? । प्रलापोऽनर्थकं वच इत्यमरः ।  
 प्रालपथेत्त्वत् ईरयद्येति कार्तिके निशील्वत् कार्तिके निशीति च पाठान्तरम् ॥ ४१ ॥

सङ्गेनेति । भर्गतपस्विनः तपस्विनो भर्गोस्त्व इरस्य एव भ्राकः निर्दोष इत्यर्थः ।  
 शिशुः तस्कराणां चौराणां सङ्गतः संसर्गात् अतस्करः अचौरः साधुरित्यर्थः । यथा  
 वः युष्माकं दुर्जनानामिति भावः । सङ्गेन भ्रुवं निश्चितम् अलं नाशम् अवा-  
 प्सरति प्राप्सरति । तेत् वन्मात् प्रथमम् आदौ वः युष्मान्, ततः युष्मन्निधनानन्तर  
 मित्यर्थः असुमपि शिशुमपि निहन्मि नाशयामि । ततोऽप्यमुमित्यत् ततस्त्वमुमिति  
 पाठान्तरम् ॥ ४२ ॥

इतीति । महासुरे तारके इति इत्यम् ईरयति कथयति तथा उयतरम् अति

ततोऽवलेपाहिकटं विहस्य स  
 व्यधत्त कोशादसिसुत्तमं वहिः ।  
 रथं द्रुतं प्रापय वासवान्तिकम्  
 मन्वित्यवोषन्निसारथिं रथी ॥ ४४ ॥

मनोऽतिवेगेन रथेन सारथिप्रणोदितेन प्रचलन्महासुरः ।  
 ततः प्रपेदे सुरसैन्यसागरं भयङ्कराकारमपारमपतः ॥ ४५ ॥

पुरः सुराणां घृतनां प्रथीयसीम्  
 विलोक्य वोरः पुत्रकं प्रमोदजम् ।  
 बभार भूम्नाथ स बाहुदण्डयोः  
 प्रचण्डयोः सङ्गरकेलिकौतुकी ॥ ४६ ॥

गैवण महाकृपाथं महान्तमसिं क्रुधा कोपेन अलमत्यर्थं कलयति गच्छति सति ।  
 भयराः आकाशचारिणः देवाः परस्परम् उत्पीडिता उर्ध्विता जानवः ऊर्ध्व-  
 वांशि यैः तथोक्ताः जङ्घातु प्रमृता जानूरुपर्वाहोवदस्त्रियामिन्धमरः । सन्तः  
 ग्यात् दूरतरम् अतिदूरम् विदुद्रुवः पलायाच्चकिरे । कुभेत्यत्र ध्रुवमिति  
 पाठान्तरम् ॥ ४३ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं रथी रथादुदः स तारकः अवलेपात् गवात् विकटं  
 श्वा तथा विहस्य उच्चैर्हासं कृत्वेत्यर्थः । उत्तमं महात्मम् अर्धं कोशात् आव-  
 षेविशेषात् वहिः व्यधत्त कृतवान् । ननु भीः द्रुतं शीघ्रं रथं वासेवस्य इन्द्रस्य  
 धनिकं समीपं प्रापय इति न्निसारथिं स्वमतम् अवोचत् उक्तवान् । व्यधत्त  
 कोशादसिसुत्तमं वहिरित्यत्राभिकोशमाधादसिसंशुभासुरमिति मन्वित्यवोषन्निस-  
 रारथिं रथीत्यत्र वतेत्यवोचत् प्रति सारथिं द्रुतमिति च पाठान्तरम् । अंशुभिः  
 भाभिः भासुरं समुत्पलम् असिम् अभिकीष्टं कोशे विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः ।  
 भाधात् निश्चितवानिति विशेषः ॥ ४४ ॥

मन इति । ततः अनन्तरं मनोऽतिवेगेन मनसाऽपि अधिकजवेन सारथिना  
 प्रोदितेन चालितेन रथेन प्रचलन् महासुरः अयतः अपारम् अशेषं भयङ्कराकारं  
 रसैन्यसागरं प्रपेदे प्राप ॥ ४५ ॥

पुर इति । अथ सुरसैन्यसागरप्राप्तानन्तरं स वोरः तारकः पुरः समुद्रतः

ततो महेन्द्रस्य चराचमूचरा  
 रणान्तलीलारभसेन भूयसा ।  
 पुरः प्रचेलुर्मनसोऽतिवेगिनो  
 युयुत्सुभिः किं समरे विलम्ब्यते ॥ ४७ ॥  
 पुरःस्थितं देवरिपोश्चमूचरा  
 बलहिषः सैन्यसमुद्रमभ्ययुः ।  
 भुजं समुत्क्षिप्य परेभ्य आत्मनो-  
 ऽभिधानमुच्चैरभितो न्यवेदयन् ॥ ४८ ॥  
 पुरीगतं दैत्यचमूमहार्णवं दृष्ट्वा परं चुक्षुभिरे महासुराः ।

प्रथीयसीम् अतिमहतीं सुराणां प्रतनां सेनां विलोक्य दृष्ट्वा सङ्गरः संयाम एव केलिः  
 क्रीडा तत्र कौतुकी उल्लासी सन् प्रमोदजम् आनन्दजं प्रचच्छयोः वाङ्मदच्छयोः  
 पुलकं लोमहर्षं भस्मा अतिशयेन बभार दधार । भूसाथ स बाहुदण्डयोरित्यत्र  
 भस्मा बहुबाहुदण्डयोरिति पाठान्तरम् ॥ ४६ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं महेन्द्रस्य देवराजस्य चमूषु चरन्तीति चमूचराः  
 सैन्यवर्तिनः मनसः अतिवेगिनः अतिवेगवन्तः अतिद्रुतगामिन इत्यर्थः । चराः स्वशाः  
 अपसर्पश्चरः स्वश इत्यमरः । भूयसा समधिकेन रणान्तलीलारभसेन सङ्गरसीमां  
 विलासहर्षेण रभसी वेगहर्षयोरित्यमरः । पुरः अगतः प्रचेलुः प्रचलन्ति अ ।  
 तथाहि समरे युयुत्सुभिः योद्दुमिच्छुभिः किं विलम्ब्यते ? विलम्बः क्रियते ? नैवे-  
 द्यर्थः । ततो महेन्द्रस्य चरा इत्यत्र ततोऽसुरेन्द्रानुचरा इति पाठे असुरेन्द्रस्य तार-  
 कस्य अनुचरा अनुगामिनः चमूचराः सैनिका इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

पुर इति । देवरिपोः देवानां शत्रोः तारकस्य चमूचराः सैनिकाः पुरः अगतः  
 स्थितं बलहिषः इन्द्रस्य सैन्यसमुद्रम् अभ्ययुः अभिगच्छन्ति अ । तथा अभितः  
 समन्तात् भुजं वाङ् समुत्क्षिप्य समुद्रस्य परेभ्यः शत्रुभ्यः आत्मनः स्वस्य अभिधानं  
 नासधेयम् अद्यमहसुयधन्वत्वेवविधमिति भावः । उच्चैर्यथास्यात्तथा न्यवेदयन्  
 व्यज्ञापयन् । पुरःस्थितमित्यत्र पुरःसरा इति बलहिष इत्यत्र सुरहिष इति परेभ्य  
 इत्यत्र सहेलमिति च पाठान्तरम् ॥ ४८ ॥

पुरीगतमिति । महान्तः सुरा देवाः पुरीगतं समुच्छवर्तिनं दैत्यचमूमहार्णवम्

पुरारिसूनोर्नयनैककोणके मसुर्भटास्तस्य रणेऽवहेलया ॥ ४९ ॥

द्विषद्वलवासविभीषितासमूर्दिवीकसामन्धकशत्रु नन्दनः ।

अपश्यदुद्दिश्य महारणोत्सवं प्रसादपीयूषधरेण चक्षुषा ॥ ५० ॥

उत्साहिताः शक्तिधरस्य दर्शनात्

सृधे महेन्द्रप्रमुखा मखाशनाः ।

अहं सृधे जेतुमरौनरीरमन्

न कस्य वीर्याय वरस्य सङ्गतिः ॥ ५१ ॥

असुरसैन्यसागरं दृष्ट्वा परम् अत्यर्थं चुक्षुभिरे चकम्पिरे । तस्य पुरारिसूनीः कुमा-  
रस्य रणे संग्रामे अवहेलया अवलौलया विसारिते इति शेषः । नयनस्य एककोणके  
एकस्मिन् अंशे इत्यर्थः । भटाः असुरवीरा इत्यर्थः । मसुः मान्ति स्य अवकाशं  
प्राप्तिव्यर्थः । कुमारस्तान् न गणयामासेति भावः । दृष्ट्वा परं चुक्षुभिरे महासुरा  
इत्यत्र दृष्ट्वाभितयक्षुभिरेऽखिलाः सुरा इति मसुर्भटास्तस्य रणेऽवहेलयेत्यत्र ममौ  
परोभावि रूणे हि हेलयेति च पाठान्तरे ममौ दैत्यचसूमहार्यं इति कर्तृपदे  
नान्त्यः ॥ ४९ ॥

द्विषदिति । अन्धकशत्रु नन्दनः कुमारः महारणोत्सवम् उद्दिश्य लक्षयित्वा  
प्रसादः अनुग्रह एव पीयूषं अमृतं तस्य धरतीति धरः तेन प्रसादात्सर्वविषैत्यर्थः ।  
चक्षुषा द्विषतां शत्रूणां बलिभ्यः सैन्येभ्यः यस्तासः तेन विभीषिताः विशेषेण भयं  
प्राप्ताः दिवीकसां देवानां चसूः सेनाः अपश्यत् अवलोकयामास तासु रूपादृष्टि  
मकरोदिति भावः । द्विषद्वलवासविभीषितासमूर्दित्यत्र द्विषद्वलवासविसङ्कुलां  
चसूमिति महारणोत्सवमित्यत्र महाहवे बलिमिति च पाठान्तरम् ॥ ५० ॥

उत्साहिता इति । शक्तिधरस्य कुमारस्य सृधे युद्धे दर्शनात् कृपावलीकनात्  
उत्साहिता सञ्जातीत्याहाः महेन्द्रप्रमुखाः इत्यादयः मखाशनाः यज्ञभोजिनः देवा  
इत्यर्थः । अहं सृधे युद्धे अरौन् शत्रून् जेतुम् अलमिति शेषः । इत्येवम् अरौ-  
रमन् परस्परं स्वहंया रमन्ते स्मेत्यर्थः । वरस्य अत्र स्य सङ्गतिः समागमः साहाय्य-  
मिति भावः । कस्य जनस्य वीर्याय पराक्रमाय न ? अपितु सर्वभ्यैव वीर्याय भवतो-  
त्यर्थः । अहङ्कारः काव्यान्तं चीदीयानपि गच्छतीति भावः । सामान्येन विशेष-  
समर्थनरूपीऽर्थान्तरन्यासः । मखाशना इत्यत्र सुधाशिन इति अह सृधे इत्यत्र

परस्परं वञ्चधरस्य सैनिका द्विषोऽपि योद्धुं स्वकरोद्धृतायुधाः ।  
 वैतालिकश्चाविततारविक्रमाभिधानमीयुर्विजटैषिणो रणे ॥५२॥  
 सङ्ग्रामं प्रलयाय सन्निपततो वेलामतिक्रामतो  
 वृन्दारासुरसैन्यसागरयुगस्याशेषदिग्व्यापिनः ।  
 कालातिथ्यभुजो वभूव बहलः कोलाहलः क्रोशनः  
 शैलोत्तालतटौविघट्टनपटुर्ब्रह्माण्डकुक्षिभरिः ॥ ५३ ॥  
 इति श्लोकालिदामकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये  
 सुरासुरसैन्यसङ्घट्टो नाम पञ्चदशः सर्गः ।

अहस्रुष इति च पाठान्तरे सुधाशिन अमृतभोजिनः देवा इति तथैवायं । अह-  
 स्रुषः अहमित्यव्ययम् अहमहमिकामित्यर्थं जुष्टान्ति सेवन्ते आश्रयन्तीत्यर्थः ।  
 तथोक्ताः सन्तः अरीन् जेतुम् अरीरमन् उद्यमं चक्रुरित्यर्थः ॥ ५१ ॥

परस्परमिति । वञ्चधरस्य इन्द्रस्य द्विषोऽपि शत्रोरपि तारकस्त्री चेत्यर्थः ।  
 सैनिकाः स्वकरैः निजबाहुभिः उद्धृतानि आयुधानि अस्त्राणि यैः तथाभूताः  
 विजटैषिणः विजिगीषवः सन्तः परस्परम् अन्यैः योद्धुं वैतालिकैः मृत्पिण्डकैः  
 आवितं तारस्य सहतः विक्रमस्य पराक्रमस्य अभिधानं कौर्चनं यस्मिन् तद् यथा  
 तथा रणे संग्रामभूमौ इवुः समाजम् । स्वकरोद्धृतायुधा इत्यत्र प्रवरोद्धृतायुधा  
 इति वैतालिकश्चाविततारविक्रमाभिधानमित्यत्र वैमानिकैः आवितमानसन्क्रमाभि-  
 धानमिति च पाठान्तरम् ॥ ५२ ॥

संग्राममिति । प्रलयाय विध्वंसाय संग्रामं सन्निपततः समागच्छतः वेलाम्  
 मथ्यादां सदाचारमतिक्रामतः अशेषदिग्व्यापिनः कालस्य यमस्य आतिथ्यम् अतिधि-  
 सत्कारं भुङ्क्ते इति तथोक्तस्य श्रमनसदनीयतस्येति भावः । वृन्दारासुरसैन्य-  
 सागरयुगस्य देवासुरसैन्यसमुद्भवस्य बहलः महान् क्रोशनः अत्यक्तशब्दस्यः शैलानां  
 पर्वतानाम् उल्लास उन्नता या तव्यः प्रदेशः तासां विघट्टने विश्लेषणे विदारणे वा  
 पटुः समर्थः ब्रह्माण्डस्य जगतः कुक्षिभरिः उदरपूरकः कोलाहलः कलरवः वभूव ।  
 संग्रामं प्रलयायैत्यत्र संग्रामप्रलयादिति अशेषदिग्व्यापिन इत्यत्रोद्धृदिग्व्यापिन  
 इति कालातिथ्यभुजो वभूव बहलः कोलाहलः क्रोशन इत्यत्र कालातिथ्यपृथुप्रदान-

षोडशः सर्गः ।

अथान्योन्यं विमुक्तास्त्रशस्त्रजालैर्भयङ्करैः ।  
 युद्धमासीत् सुनासीरसुरारिबलयोर्महत् ॥ १ ॥  
 पत्तिः पत्तिमभौयाय रणाय रथिनं रथी ।  
 तुरङ्गस्थं तुरङ्गस्थो दन्तिस्थं दन्तिनि स्थितः ॥ २ ॥  
 युद्धाय धावतां धीरं वीराणामितरेतरम् ।  
 वैतालिकाः कुलाधीशा नामान्यलमुदाहरन् ॥ ३ ॥  
 पठतां वन्दिउन्दानां प्रवीरा विक्रमावलिम् ।

बहलः कीलाहलः कीधिग इति च पाठान्तरम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं सूर्याश्विघटि  
 नः सजौ सततगा शार्दूलविक्रीडितमिति तत्रचणात् ॥ ५३ ॥

इति षष्ठदशः सर्गः ।

अथेति । अथानन्तरं सुनासीर इन्द्रः सुरारिमारुहः तयोर्बलयोः सैन्ययोः  
 अन्योन्य परस्परं भयङ्करैः विमुक्तैः विचित्रैः अस्त्राणां शराणां शस्त्राणां तलवारा-  
 दीनां जालैः समूहैः महत् अन्यन्तं युद्धमासीत् । महदित्यत्र द्वयोरिति पाठा-  
 न्तरम् । अनुष्टुप्वृत्तमस्मिन् सर्गे ॥ १ ॥

पत्तिरिति । रणाय संग्रामाय पत्तिः पदातिः पत्तिं पादचारिणं रथी रथा-  
 रुटः रथिनं तुरङ्गस्थः अन्तारुटः तुरङ्गस्थं दन्तिनि इति स्थितः दन्तिस्थं इत्या-  
 रुटम् अभौयाय अभ्यधावत् ॥ २ ॥

युद्धाथेति । कुलाधीशाः कुलाचार्याः कुलाभिन्ना इति यावत् वैतालिकाः  
 मृतिपाठकाः इतरेतरं परस्परं युद्धाय धीरं सावष्टम्भित्यर्थः । धावतां अभि-  
 द्रवतां वीराणां नामानि अयममुकनामा वीरो धावतीत्येवंरूपाणि अलम् अति-  
 शयेन उदाहरन् समकौश्लयन् ॥ ३ ॥

पठतामिति । युद्धीकृताः रथतत्पराः प्रवीराः महाभटाः विक्रमावलिं परा-  
 क्रमपरम्पराम् असुकीऽसुकथुलं जितवान् असुकेनायं पराजित इत्येवंरूपाणि  
 भावः । पठतां स्तवतां वन्दिउन्दानां वैतालिकगणानां पुरः श्रयतः क्षणं किञ्चित्



क्षणं विलम्ब्य चित्तानि ददुर्युद्धोत्सुकाः पुरः ॥ ४ ॥  
 सङ्क्रामानन्दवर्हिणी विग्रहे पुलकाञ्चिते ।  
 आसीत् कवचविच्छेदो वीराणां मिलतां मिथः ॥ ५ ॥  
 निर्दयं खड्गभिन्नेभ्यः कवचेभ्यः समुत्थितैः ।  
 आसन् व्योमदिशस्तूलैः पलितैरिव पाण्डुराः ॥ ६ ॥  
 खड्गा रुधिरसंलिप्ताश्चण्डांशुकरभासुराः ।  
 इतस्ततोऽपि वीराणां विद्युतां वैभवं दधुः ॥ ७ ॥

कालं विलम्ब्य युद्धव्यापारे मनोनिवेशात् तदयुद्धसमाधानकालमतीत्येति यावत्  
 चित्तानि मनांसि तेषां विक्रमावलिपाठश्रवणे इति शेषः । ददुः दत्तवन्तः । पठतां  
 वन्दिहन्दानां प्रवीरा विक्रमावलीमित्यत्र पठिता वन्दिहन्देन प्रवीरवीरुदावलीति पुर  
 इत्यत्र अपीति च पाठान्तरम् । वन्दिहन्देन प्रवीराणां वीरुदावली स्त्रीवावली  
 पठिता । अतः युद्धोत्सुका अपि वीरा इति शेषः । क्षणं विलम्ब्य तच्छ्रवणोक्त-  
 तथा किञ्चित्कालम् अतीत्य चित्तानि मनांसि युद्धे इति शेषः ददुरित्यर्थः ॥ ४ ॥

सेवामिति । संग्रामे य आनन्दः उत्साहः तेन वर्हिणी वरुणश्रीलं स्कीतवती-  
 त्यर्थः । पुलकाञ्चिते रीमहर्षसमन्विते मिथः अन्योन्य मिलतां सङ्क्रामानानां युद्ध-  
 मानानामित्यर्थः । वीराणां विग्रहे शरीरे कवचविच्छेदः बर्भविरहः आसीत् परस्परं  
 बर्भच्छेदः कृत इति भावः । पुलकाञ्चिते इत्यत्र पुलकाञ्चिते इति पाठान्तरम् ॥ ५ ॥

निर्दयमिति । व्योमदिशः आकाशं दिशेत्यर्थः । निर्दयं निष्ठुरं यथा तथा  
 खड्गैः भिन्नेभ्यः छिन्नेभ्यः कवचेभ्यः बर्भभ्यः समुत्थितैः समुद्धौनैः तूलैः कापानैः  
 पलितैरिव जराजनितशोकांशुरिव पाण्डुराः धवला आसन् समुत्थितैरित्यत्र सम-  
 क्लृप्तैरिति पाठान्तरम् ॥ ६ ॥

खड्गा इति । वीराणां खड्गाः असयः रुधिरैः रक्तैः संलिप्ताः अतएव इतस्ततः  
 चण्डांशोः सूर्यस्य करा इव किरणा इव भासुराः दीप्तिमन्तः ऋषवा इतस्ततः  
 चण्डांशोः सूर्यस्य करैः भासुराः दीप्यमाना इत्यर्थः । विद्युतां वैभवं प्रभावं  
 सादृश्यमित्यर्थः दधुः प्रापुः । अवासम्भवदवस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शना । तदुक्तं  
 दर्पणे । सम्भवन् वस्तुसम्बन्धीऽसम्भवन् वापि कुतचित् । यत्र विम्बानुविम्बलं  
 बोधयेत् सा निदर्शनेति । विद्युतामित्यत्र वैद्युतमिति पाठान्तरम् ॥ ७ ॥

विसृजन्तो मुखैर्ज्वाला भोमा इव भुजङ्गमाः ।

विसृष्टाः सुभटेरुष्टैर्व्योम व्यानशिरै शराः ॥ ८ ॥

वाढं वपूंषि निर्भिय धन्विनां निघ्नतां मिथः ।

अशोणितमुखा भूमिं प्राविशन् दूरमाश्रुगाः ॥ ९ ॥

निर्भिय दन्तिनः पूर्वं पातयामासुराश्रुगाः ।

पेतुः प्रवरयोधानां प्रीतानामाहवोत्सवे ॥ १० ॥

ज्वलदग्निमुखैर्वीणेर्नौरभ्यै रितरेतरम् ।

उच्चैर्वैमानिका व्योम्नि कौर्णे दूरमपासरन् ॥ ११ ॥

विभिन्नं धन्विनां वाणैर्व्यथार्त्तमिव विह्वलम् ।

रराम विरसं व्योम श्येनप्रतिरवच्छलात् ॥ १२ ॥

विसृजन्त इति । रुष्टैः क्रुद्धैः सुभटेः सुवीरैः विसृष्टाः विमुक्ताः शराः भोमा भयङ्करा भुजङ्गमा इव मुखैः अग्रभागैः वदनैश्च ज्वालाः अग्निश्रिखाः विसृजन्तः विलिपन्तः सन्तः व्योम आकाशं व्यानशिरै व्यापुः आच्छादयामासुरित्यर्थः । रुष्टैरित्यत्र तृष्टं रिति पाठान्तरम् । उपमानद्वारः ॥ ८ ॥

वाढमिति । मिथः अन्योन्यं निघ्नतां विध्यतां धन्विनां धनुर्धराणाम् आश्रुगाः शराः वपुषि शरीरे वाढं दृढम् इत्यर्थः निर्भिय अशोणितमुखा शोणितान्निभायाः सन्तः वेगातिशयादिति भावः । भूमिं पृथिवीं दूरम् अत्यर्थं प्राविशन् । वाढमित्यत्र वाढमिति पाठान्तरम् ॥ ९ ॥

निर्भियेति । आहवः युद्धमेव उत्सवः तस्मिन् प्रीतानां प्रवरयोधाना मन्त्रा-  
वीराणाम् आश्रुगाः शराः पूर्वं प्राक् निर्भिय विहा दन्तिनः गजान् पातयामासुः  
पेतुः पश्यात् स्वयमिति शेषः ॥ १० ॥

ज्वलदिति । इतरेतरम् अन्योन्यं ज्वलन् अग्निर्मुखै शेषां तादृशैः नौरभ्यैः घनैः  
तापैः शरैः उच्चैरिति श्येन व्योम्नि आकाशे कौर्णे आच्छादितं सति वैमानिकाः  
विमानेन व्योमचारिण इत्यर्थः । दूरम् अपासरन् पलायाचकिर इत्यर्थः ॥ ११ ॥

विभिन्नमिति । धन्विनां धानुष्काणां वाणैः शरैः विभिन्नम् आहतमित्यर्थः ।  
व्योम आकाशं व्यथार्त्तमिव वेदनादितमिव विह्वलं कातरं सन् श्येनानां पक्षि-  
विशेषाणां प्रतिरवच्छलात् निर्घोषमिषेण विरसं कटुं यथा तथा रराम दध्मान् ।

चापैराकर्णमाकृष्टे विमुक्ता दूरमाशुगाः ।  
 अधावन् रुधिरास्त्रादलुब्धा इव रणैषिणाम् ॥ १३ ॥  
 गृहीताः पाणिभिर्वीरैर्विकोशाः खड्गराजयः ।  
 कान्तिजालच्छलादाजौ व्यहसन् सम्मदादिव ॥ १४ ॥  
 खड्गाः शोणितसन्दिग्धा नृत्यन्तो वीरपाणिषु ।  
 रजोघने रणेऽनन्ते विद्युता वैभवं दधुः ॥ १५ ॥  
 कुन्ताश्चकाश्रिरे चण्डमुल्लसन्तो रणार्थिनाम् ।  
 जिह्वाभोगा यमस्येव लेलिहाना रणाङ्गणे ॥ १६ ॥

अपक्रुतिप्राणितोत्प्रेचालङ्कारः । उक्तञ्च दर्पणे । प्रकृतं प्रतिविधान्यस्यापनं  
 स्यादपक्रुतिरिति ॥ १२ ॥

चापैरिति । आकर्ण्य कर्णपर्यन्तम् आकृष्टैः चापैः धनुर्भिः दूरं विमुक्ताः  
 विविक्ताः आशुगाः शराः रणैषिणां धोङ्गुणां रुधिरस्य रक्तस्य आस्त्रादे लुब्धा इव  
 अधावन् अभ्यद्रवन् । उत्प्रेचालङ्कारः ॥ १३ ॥

गृहीता इति । आजौ युद्धे समित्याजिसमिदयुध इत्यमरः । वीरैः पाणिभिः  
 गृहीताः विकोशाः कोशात् स्वाधारविशेषात् निष्काशिता इत्यर्थः । खड्गराजयः  
 असिनिचयाः कान्तिजालच्छलात् प्रभासमूह-राजात् सम्मदादिव हर्षादिव व्यहसन्  
 विशेषेण हसन्ति अ विक्रासं प्रापुरित्यर्थः । अपक्रुतोत्प्रेचा । कान्तिजालच्छला-  
 दांजावित्यत्र कान्त्याननच्छलादाजैरिति सम्मदादिवेत्यत्र समदा इवेत च पाठा-  
 न्तरम् ॥ १४ ॥

खड्गा इति । रजोभिः रेणुभिः घने सान्द्रं अनन्ते अपारि रणे संयामे वीरपा  
 पाणिषु भुजेषु नृत्यन्तः नृत्यं कुर्वन्तः शोणितसन्दिग्धाः रक्तलिप्ताः खड्गाः विद्युता  
 वैभवं प्रभावं सादृश्यमित्यर्थः दधुः प्रायुः । रजोघने रणे इत्यत्र रजोघनरणे इति  
 वैभवमित्यत्र विश्वममिति च पाठान्तरम् । अत्र एकस्य घने कथमन्यो लभत इति  
 तदसम्भवं विन्वप्रतिविन्वभाववोधनात् निदर्शनालङ्कारः ॥ १५ ॥

कुन्ता इति । रणार्थिनां युयुम्नाम् उल्लसन्तः उदभासमानाः कुन्ताः अस्त्र-  
 विशेषाः रणाङ्गणे संयामचेते यमस्य लेलिहानाः पुनः पुनर्लसन्तः जिह्वाभीम

प्रज्वलत्कान्तचक्राणि चक्राणि वरचक्रिणाम् ।  
 चण्डांशुमण्डलश्रीणि रणव्योमनि बभ्रमुः ॥ १७ ॥  
 केचिद्धौरैः प्रणादैश्च वीराणामभ्युपेयुषाम् ।  
 निपेतुः क्षोभतो वाहादपरे मुमुहुर्मदात् ॥ १८ ॥  
 कश्चिदभ्यागते वीरे जिघांसौ मुदमादधौ ।  
 परावृत्य गते क्षुब्धे विषसादाह्वप्रियः ॥ १९ ॥  
 बहुभिः सह युद्धा वा परिभ्रम्य रणोत्क्षणाः ।  
 उद्दिश्य तानुपेयुः केऽपि ये पूर्ववृत्ता रणे ॥ २० ॥  
 अभितोऽभ्यागतान् योहुः वीरान् रणमदोद्धतान् ।

रसनाविलारा इव चण्डम् उल्कटं यथा तथा चकाशिरि शुशुभिरि । रणाङ्गणं  
 इत्यत्र रणचये इति पाठान्तरम् उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १६ ॥

प्रज्वलदिति । वरचक्रिणां चक्राण्यधारिणां वीराणां प्रज्वलन्ति कान्तचक्राणि  
 प्रभापुञ्जानि येषां तथोक्तानि अतएव चण्डांशुमण्डलस्थेव मृद्यमण्डलस्थेव श्रीः  
 शोभा येषां तथाभूतानि सन्ति रणव्योमनि संग्रामगणे बभ्रमुः भमन्ति अ ।  
 उपमासङ्कारः ॥ १७ ॥

केचिदिति । केचित् वीराः अभ्युपेयुषाम् अभिधावतां वीराणां धीरैः गर्भोरैः  
 प्रणादैः सिहनादैः क्षोभतः सन्नासात् वाहनात् वाहनात् निपेतुः । अपरे वीराः  
 मदात् मद्यपानजनितान् विकारात् मुमुहुः । धौरैरित्यत्र धारैरिति पाठा-  
 न्तरम् ॥ १८ ॥

कश्चिदिति । आह्वप्रियः युद्धदुर्मदः कथित् वीरः जिघांसौ हनुमिच्छौ वीरे  
 अथागते अभिधावति सति मुदं हर्षम् आदधौ प्राप । किन्तु क्षुब्धे अशक्तं अतएव  
 परावृत्य गते सति विषसाद विषयो वभ्रुवे ॥ १९ ॥

बहुभिरिति । केऽपि रणोत्क्षणा युद्धदुर्मदाः वीराः बहुभिः सह युद्धा परिभ्रम्य  
 वा रणे पूर्वं वृत्ताः येः सह पूर्वमयोधीति भावः । तानेव उद्दिश्य नाम्ना आह्वय-  
 त्वश्रेः उपेयुः उपगच्छन्ति अ । सह युद्धा वेत्यत्र सहयुष्वान इति उद्दिश्य तानि-  
 त्यत्र नामयाहमिति रणे इत्यत्र वयमिति च पाठान्तरम् ॥ २० ॥

प्रत्यनन्दन् भुजादण्डरोमोद्गमभृतो भटाः ॥ २१ ॥

शस्त्रभिन्नेभकुम्भेभ्यो मौक्तिकानि च्युतान्यधुः ।

अध्याहवक्षेत्रमुत्तमकौर्त्तिवौजाङ्कुरश्रियम् ॥ २२ ॥

वीराणां विषमैर्घोषैर्विद्रुता वारणा रणे ।

शास्यमाना अपि चासाङ्गे जुधूताङ्कुशा दिशः ॥ २३ ॥

रणे वाणगणैर्भिन्ना भ्रमन्तो भिन्नयोधिनः ।

निममञ्जुर्मिलद्रक्तनिम्बगासु महागजाः ॥ २४ ॥

अभित इति । भुजादण्डेषु बाहुदण्डेषु रोमोद्गमभृतः रोमासुधारिणः भटाः वीराः अभितः समक्षम् अभागतान् उपस्थितान् रणमदेन उद्धतान् वीरान् प्रत्यनन्दन् । अभितोऽभागतान् यीङ् वीरान् रणमदीहतान् । प्रत्यनन्दन् भुजादण्ड-रोमोद्गमभृतो भटा इत्यत्र अभितोऽप्यागतान् वीरान् यीषी रणमदील्लणान् । प्रत्य-नन्दन् तद्भुजादण्डे रोमोद्गमभृतो मदादिति पाठान्तरम् ॥ २१ ॥

शस्त्रैर्भिन्नेभ्यः इभकुम्भेभ्यः हस्त्रिकुम्भेभ्यः च्युतानि पतितानि मौक्तिकानि उग्रानि कृतवपनानि यानि कौर्त्तिवौजानि तेषाम् अङ्कुराः प्ररोहाः तेषां श्रीः शोभा ताम् अधुः प्रापुः । अध्याहवक्षेत्रमुत्तमकौर्त्तिवौजाङ्कुरश्रियमित्यत्राहवक्षेत्रमभ्युत्तमकौर्त्ति-वौजोत्करश्रियमिति पाठान्तरम् ॥ २२ ॥

वीराणामिति । रणे संयामि वीराणां विषमैः विकटैः घोषैः नादैः विद्रुताः पलायिताः वारणा मजाः शास्यमाना अपि निवायेमाणा अपि हस्त्रिकैरिति शेषः । भूतानि निरस्तानि अङ्कुशानि यैः तयोक्ताः अङ्कुशाघातमगणयन्त इति भावः । चासात् भयान् दिशः भेजुः पलायिता इत्यर्थः ॥ २३ ॥

रणे इति । रणे वाणगणैः शरनिचयैः भिन्ना विचिताः तथा भिन्ना विहा योधिनः स्तपुल्लस्याः वीराः येषां तथाभूताः महागजाः भ्रमन्तः घूर्णमानाः सक्तः भिन्नान्यः सङ्गच्छमाना या रक्तनिम्बगाः शीणितनद्यः तासु निममञ्जुः निपेतुः । मिलद्रक्तनिम्बगासु महागजा इत्यत्र गलद्रक्तनिम्बगाः सुमहागजा इति पाठान्तरम् ॥ २४ ॥

अपारेऽसृक्सरित्पूरे रथेषुञ्चेस्तरेष्वपि ।  
 'रथिनोऽभिरिपुं' क्रुद्धा हुङ्कृतैर्व्यसृजन् शरान् ॥ २५ ॥  
 खङ्गनिलूँनमूर्धानो व्यापतन्तोऽपि वाजिनः ।  
 प्रथमं पातयामासुरसिना दारितानरीन् ॥ २६ ॥  
 वीराणां शस्त्रभिन्नानि शिरांसि निपतन्त्यपि ।  
 अधावन् दन्तदष्टोष्ठभौमान्यभिरिपुं क्रुधा ॥ २७ ॥  
 शिरांसि वरयोधानामर्षेचन्द्रहृतान्यलम् ।  
 आदधाना भृशं पादैः श्येना व्यानशिरि नभः ॥ २८ ॥  
 क्रोधादभ्यापतद्दन्तिदन्तारूढाः पदातयः ।

अपारे इति । रथिनः उच्चैस्तरेषु सनुवनेषु अपि रथेषु अपारे अत्रापि असृक्-  
 सरित्पूरे रक्तनदीस्रोतसि निमग्नैश्चिति शशः । रिपुं शत्रुम् अभि अभिलक्ष्यं त्यर्थः  
 क्रुद्धाः सन्तः हुङ्कृतैः हुङ्कारध्वनिभिः सहेति शेषः । शरान् व्यसृजन् अमुञ्चन्  
 अपारेऽसृक्सरित्पूरे इत्यत्रापारेऽसृक्सरित्पूरे इति पाठे स एवायः । अभिरिपु-  
 मित्यत्र अभिक्रुधिति क्रुद्धा हुङ्कृतैरित्यत्र क्रुद्धहुङ्कृतैरिति च पाठान्तरम् ॥ २५ ॥

खङ्गेति । खङ्गेन निर्लूनाङ्किन्ना सूत्रानः येषां तद्योक्ताः व्यपतलः विश्लेषण  
 आसत्यक् पतलः अपि वाजिनः अश्वाः प्रथमं प्राक् अभिना दारितान् किञ्चान्  
 अरीन् स्वपृष्ठस्थानिति शेषः । पातयामासः पश्चात् स्वयं पेतुरिति प्रथममिति पदेन  
 शील्यते । व्यापतन्तोऽपीत्यत्र निपतन्तोऽपीति पाठान्तरम् ॥ २६ ॥

वीराणामिति । वीराणां शस्त्रैर्भिन्नानि दन्तैः दष्टा षोष्ठा येषां तादृशानि  
 पतयन् भौमानि मूषङ्कराणि शिरांसि निपतन्ति अपि क्रुद्धा रिपुं शत्रुम् अभि प्रति  
 अधावन् अभिगच्छन्ति च । दन्तदष्टोष्ठभौमान्यभिरिपुमित्यत्र दन्तदष्टोष्ठभौषणा-  
 यरिश्चिति पाठान्तरम् ॥ २७ ॥

शिरांसीति । वरयोधानां महावीराणाम् अलं सम्यक् अर्षेचन्द्रैः शरविशैः  
 हतानि किञ्चानि शिरांसि पादैश्चरणैः आदधानाः गृह्णन्तः श्येनाः पक्षिविशेषाः  
 नभः आकाशं भृशम् अतिशयेन व्यानशिरि व्यापुः । अर्षेचन्द्रहृतान्यलमित्यत्र अर्षेचन्द्र-  
 हृतान्यपीति आदधाना इत्यत्रादधाना इति च पाठान्तरम् ॥ २८ ॥

अश्वारोहा गजारोहप्राणान् प्राप्तेरपाहरन् ॥ २८ ॥  
 शस्त्रच्छिन्नगजारोहा विभ्रमन्त इतस्ततः ।  
 युगान्तवातचलिताः शैला इव गजा वभुः ॥ ३० ॥  
 मिलितेषु मिथो योद्धुं दन्तिषु प्रसभं भटाः ।  
 अगृह्णन् युद्धमानाश्च शस्त्रैः प्राणान् परस्परम् ॥ ३१ ॥  
 रुषा मिथो मिलदन्तिदन्तसङ्घर्षजोऽनलः ।  
 योधान् शस्त्रहृतप्राणानदहत् सहसारिभिः ॥ ३२ ॥  
 आक्षिप्ता अपि दन्तीन्द्रैः कोपनैः पत्तयः परम् ।  
 तदसूनहरन् खड्गघातैः स्वस्य पुरः प्रभोः ॥ ३३ ॥

क्रीधादिति । अभ्यापततां सम्युखमागच्छतां दन्तिनां हस्तिनां दन्तान् आरुढा  
 पदातयः अश्वारोहाश्च क्रीधात् प्रासेलदाख्यैरस्त्रविशेषैः गजारोहाणां हस्तिपकान्  
 प्राणान् अपाहरन् व्यनाशयन् । पदातय इत्यत्र नृवाजिष्विति पाठान्तरम् ॥ २८ ॥

शस्त्रैः । शस्त्रैः किन्ना गजारोहाः हस्तिपका येषां तथाधृताः गजाः इतस्ततः  
 विभ्रमन्तः विचरन्तः सन्तः युगान्ते प्रलयकाले वातैः चलिताः शैला इव पर्वता इव  
 वभुः राजन्ति च ॥ ३० ॥

मिलितेष्विति । मिथः परस्परं योद्धुं मिलितेषु सङ्गच्छमानेषु दन्तिषु गजेषु  
 भटाः वीराः प्रसभं बलात् युध्यमानाः सन्तः परस्परं प्राणान् अगृह्णन् व्यनाशयन्  
 युध्यमानाथेत्यत्र सहयुध्वान इति पाठान्तरम् ॥ ३१ ॥

रुषेति । रुषा क्रीधेन मिथः अन्योन्यं मिलितां सङ्गच्छमानानां दन्तिनां दन्तानां  
 सङ्घर्षेण जायत इति तथोक्तः अनलः अरिभिः शत्रुभिः शस्त्रैः हृताः प्राणा येषां  
 तथाविधान् योधान् अदहत् भक्षीषकारः । रुषा मिथ इत्यत्र गजारुढानिति  
 पाठान्तरम् ॥ ३२ ॥

आक्षिप्ता इति । कोपनैः क्रुद्धैः दन्तीन्द्रैः मजपतिभिः परम् अत्यर्थम् आक्षिप्ताः  
 आक्रान्ता अपि पत्तयः पादचारिणो भटाः स्वस्य निजस्य प्रभोर्हस्तिपकस्येति यावत्  
 पुरः अगतः खड्गघातैः असिप्रहारैः तेषां दन्तीन्द्राणाम् अहन् प्राणान् अहरन्  
 अनाशयन् । उत्क्षिप्ता अपि हस्तीन्द्रैः कोपनैः पत्तयः करैः । तद्विप्रेनहन्

उत्क्षिप्य कपिभिर्दूराभ्युक्तानां योधिनां दिवि ।  
 प्रापि जीवात्मभिर्दिव्या गतिर्वा विग्रहैर्महौ ॥ ३४ ॥  
 खड्गैर्धवलधारासैर्निहत्य करिणां करान् ।  
 तैर्भुवापि समं विद्वान् सन्तोषं न भटा ययुः ॥ ३५ ॥  
 आक्षिप्याभिदिवं नीताः पक्षयः करिभिः करैः ।  
 दिव्याङ्गनाभिरादातुं रक्ताभिर्द्रुतमीषिरे ॥ ३६ ॥

इपातेः स्वस्य पुरः प्रभोरिति पाठे कोपनेः हस्तोन्देः करैः शुष्कादखेः उत्-  
 वना उद्धृता अपि पक्षयः पदातयः स्वस्य प्रभोः पुरः अयतः तद्विपून् तस्य प्रभोः  
 रपून् शतून् अहरत्रित्यन्वयः ॥ ३३ ॥

उत्क्षिप्येति । करिभिः गजः उत्क्षिप्य शुष्कैर्द्रुतून् दूरान् सुक्तानां विचि-  
 तां योधिनां भटानां जीवात्मभिः दिवि स्वर्गे दिव्या गतिः प्रापि प्राप्ता, विग्रहेः  
 गरीरैः मही वा पृथिवी एव प्रापीत्यनेनावयः । हतो वा प्राणसि स्वर्गेमिति भग-  
 न्नोतायामर्जुने प्रति युद्धहतस्य स्वर्गेगतिलाभकथनादिति भावः । दिवीत्यत्र दिव  
 इति दिव्या गतिं वा विग्रहैर्महीत्यत्र दिव्याङ्गनाकखपरिग्रह इति पाठान्तरम् अर्थम्  
 मुगम पठेति ॥ ३४ ॥

खड्गैरिति । भटाः योधाः धवलधारासैः तीक्ष्णधारैरिति भावः । खड्गैः  
 भुवा पृथिव्या समं सह विद्वान् प्रहृतान् करिणां हस्तिनां करान् शुष्कादखान्  
 नहत्यापि पातयित्वापि तैः तत्कार्यकरणैरिति भावः । सन्तोषं हतिं न ययु न  
 ययुः अन्येषामपि घातनं प्रहसिसहावादिति भावः । तैर्भुवापि समं विद्वान्  
 सन्तोषं न भटा ययुरित्यत्र तैर्भुवापि समं उद्धं शस्त्रा तान् पक्षयोऽहरत्रिति  
 पाठान्तरम् ॥ ३५ ॥

आक्षिप्येति । करिभिर्हस्तिभिः करैः शुष्कादखैराक्षिप्य आक्षिप्य अभिदिवं  
 श्रेयसि नीताः प्रापिताः पक्षयः पदातयः दिव्याङ्गनाभिः रक्ताभिरनुरागिणीभिः  
 श्रेयसिः द्रुतं शीघ्रम् आदातुं यहीतुम् आयत्तीकर्तुमिति यावत् ईषिरे अभिलषिताः ।  
 आक्षिप्याभि दिवमित्यत्र उत्क्षिप्याभि दिवमिति द्रुतमीषिरे इत्यत्र द्रुतमस्वरमिति  
 पाठे नीता इति समापिका क्रिया । ततश्च रक्ताभिरनुरागिणीर्दिव्याङ्गनाभि-  
 पदातुं तान् पक्षीमिति शेषः अस्वरम् अन्तरीच इतं व्याप्तं भावे क्तप्रत्ययः ॥ ३६ ॥



धन्विनस्तुरगारूढा गजारोहान् शरैः क्षतान्  
 प्रत्येच्छन् मूर्च्छितान् भूयो योद्धुमाश्वसतश्चिरम् ॥ ३७ ॥  
 क्रुद्धस्य दन्तिनः पत्तिर्जिष्टक्षीरसिना करम् ।  
 निर्भियं दन्तमुषलावारोह जिष्टक्षया ॥ ३८ ॥  
 खड्गेन मूलतो हत्वा दन्तिनो रदनद्वयम् ।  
 प्रातिपत्ये प्रविष्टोऽपि पदातिर्निरगाद् द्रुतम् ॥ ३९ ॥  
 करेण करिणा वीरः सुगृहीतोऽपि कोपिना ।  
 असिनासून् जहाराशु तस्यैव स्वयमक्षतः ॥ ४० ॥  
 तुरङ्गी तुरगारूढं प्रासेनाहत्य वक्षसि ।

धन्विन इति । तुरगारूढा धन्विनः धनुर्धराः शरैः क्षतान् प्रहतान् अतएव  
 मूर्च्छितान् मीढं गतान् भूयः पुनः चिरं दीर्घकालात् परमिति यावत् योद्धुम्  
 आश्वसतः जीवतः अभिलषत इति भावः । प्रत्येच्छन् प्रतीक्षाक्षरिरे । प्रत्येच्छ-  
 न्निव्यत्र प्रत्ये क्षमिति पाठान्तरम् ॥ ३७ ॥

क्रुद्धस्येति । पत्तिः पादचारो भटः क्रुद्धस्य कोपनस्य जिष्टक्षीः यक्षीतुमिच्छी-  
 दन्तिनः हस्तिनः करं शुण्डम् असिना खड्गेन निर्भियं लवित्वा जिष्टक्षया यक्षीत-  
 मिक्षया दन्तौ मुषलाविव तौ मुषलाकारदशनौ आरुह । दन्तमुषलाविव दन्-  
 तमुषलानिति पाठान्तरम् ॥ ३८ ॥

खड्गेनेति । प्रातिपत्ये विपक्षसैन्यमध्ये प्रविष्टोऽपि पदातिः पादचारो भटः  
 खड्गेन दन्तिनः विपक्षीयगजस्य रदनद्वयं दन्तयुगलं मूलतः मूलात् हत्वा विपाद्य  
 द्रुतं शीघ्रं निरगात् निश्चक्राम शत्रुसैन्यादिति शेषः । शत्रुसैन्यप्रविष्टस्य पुनः प्रत्या  
 वर्त्तनसमुत्पन्नमिति अपिशब्देन द्योत्यते । खड्गेन मूलत इत्यत्र खड्गेनामूलत  
 इति रदनद्वयमित्यत्राङ्गुचतुष्टयमिति प्रातिपत्ये इत्यत्र प्रपत्तिशौरिति च पाठान्-  
 त्तरम् ॥ ३९ ॥

करेणेति । वीरः कश्चिदिति शेषः कोपिना क्रुद्धेन करिणा हस्तिना करेण  
 शुण्डादृष्टेन सुगृहीतोऽपि समाक्रान्तोऽपि स्वयमक्षतः सन् असिना तलवारैश्च  
 तस्यैव करिणः असून् प्राणान् आशु शीघ्रं जहार ॥ ४० ॥

तुरङ्गीति । तुरङ्गी अश्वारीही तुरगारूढं प्रतिवीरं वक्षसि प्रासेन अस्त्रविशेषं

पततस्तस्य नाज्ञासीत् प्रासघातं स्वके हृदि ॥ ४१ ॥

द्विषा प्रासहृतप्राणो वाजिपृष्ठदृढासनः ।

हस्तोद्धृतमहाप्रासो भुवि जीवन्निवाभ्रमत् ॥ ४२ ॥

तुरङ्गसादिनं शस्त्रहृतप्राणं गतं भुवि ।

अवहोऽपि महावाजी न साशुनयनोऽत्यजत् ॥ ४३ ॥

भङ्गेन शितधारेण भिन्नोऽपि रिपुणाश्रगः ।

नामूर्च्छत् कोपतो हन्तुमियेष प्रपतन्नपि ॥ ४४ ॥

मिथः प्रासाहतौ वाजिच्युतौ भूमिगतौ रूषा ।

शक्त्या युयुधतुः कौचित् केशाकेशि भुजाभुजि ॥ ४५ ॥

आहत्य प्रहृत्य पततः तस्य प्रासाघातेनेति शेषः । स्वके हृदि आत्महृदये प्रासघातं प्रासास्त्रप्रहारं न अज्ञासीत् ॥ ४१ ॥

द्विषेति । द्विषा शत्रुणा प्रासेन हृताः प्राणा यस्य तथाविधः अपिरवाश्राहाह्यैः । वाजिनः अश्वस्य पृष्ठे दृढं निश्चलम् आसनम् अवस्थानं यस्य तथोक्तः तथा हस्तो न उद्धृत उन्नमितः महान् प्रासो येन तथामृतः सन् जीवन्निव भुवि रणाङ्गणे इति यावत् अभ्रमत् विचचार । अवभ्रमणवशात् धमन् शवीऽपि अश्व इव लल्यते अति भावः । भ्रवौलव भट इति पाठान्तरम् ॥ ४२ ॥

तुरङ्गसादिनमिति । अवहः अशङ्कलसंयत अपि महावाजी महान् अश्वः साशुनयनः सज्जलनेवः सन् प्रभुस्त्रीहादिति भावः । शस्त्रैः हृताः प्राणाः यस्य तथोक्तम् अतएव भुवि गतं पतितं तुरङ्गसादिनं स्वारीह्विमिति यावत् न अत्यजत् न त्यक्त्वा ययावित्थर्थः । अवहोऽपीत्यत्र अन्वाद्या इति न साशुनयन इत्यत्र नावमनयन इति पाठान्तरम् ॥ ४३ ॥

भङ्गेनेति । अश्रगः अश्वारीह्वी रिपुणा शत्रुणा शितधारेण तीक्ष्णधारेण भङ्गेन तदास्थेनास्त्रेण भिन्नः विह्वः अतएव प्रपतन् अपि न अमूर्च्छत् न मोहमापेदि प्रत्यत कोपतः कोपात् हन्तुं शक्नुमिति शेषः । इयेष आचकाङ्क्ष । भङ्गेनेत्यत्र खङ्गेनेति प्रपतन्नपीत्यत्र स प्रपतन्नपीति पाठान्तरम् ॥ ४४ ॥

मिथ इति । कौचित् वीरी मिथः अर्थात् प्रासेन आश्रयौ प्रहृतौ ततः वाजिच्युतौ अश्वात् भट्टौ अतएव भूमिगतौ मृतलक्ष्यौ सन्तौ रूषा कौपिन शक्त्या यथाशक्ति

रथिनो रथिभिर्वाणै हृतप्राणा दृढासनाः ।  
 क्षतकार्मुकसन्धानाः सप्राणा इव मेनिरि ॥ ४६ ॥  
 न रथी रथिनं भूयः प्राहुरच्छस्त्रमूर्च्छितम् ।  
 प्रत्याश्वसन्तमन्विच्छन्नातिष्ठदयुधि लोभतः ॥ ४७ ॥  
 अन्योन्यं रथिनौ कौचिहृतप्राणौ दिवं गतौ ।  
 एक्रामस्परसं प्राप्य युयुधाते वरायुधौ ॥ ४८ ॥  
 मिथोऽर्धचन्द्रनिलूनमूर्धानौ रथिनौ रुचा ।  
 खेचरी भुवि नृत्यन्तौ स्वकवन्भावपश्यताम् ॥ ४९ ॥

केशाग्नेश्चि केशेषु केशेषु च समाकृत्य यदहत्तं तत् तथा भुजाभुजि भुजाभ्यां भुजाभ्यां  
 प्रहृत्य यदहत्तं तत् यथा तथा युयुधतुः युद्धं चक्रतुः । मिथः प्रासाहताविल्यव मिथः  
 प्रहारत इति पाठान्तरम् ॥ ४५ ॥

. रथिन इति । रथिनः रथिभिः वाणैः हृता प्राणा येषां तथाभ्रताः अतएव  
 क्षतं विनष्टं कार्मुकसन्धानं अनुर्योजनं येषां तथोक्ता अपि दृढं निश्चलम् आसनम्  
 अवस्थानम् तेषां तादृशाः रथादपतिता इति भावः । अतएव सप्राणा इव जीविता  
 इव मेनिरि अमन्यन्त लीकैरिति शेषः । क्षतस्यैव कृतं पाठे कृतं कार्मुकसन्धानं  
 धनुषि शरयोजनं यैः तथोक्ताः तादृशपूर्वभावे स्थिता इति भावः ॥ ४६ ॥

नेति । रथी शस्त्रैः शस्त्रप्रहारैरित्यर्थः मूर्च्छितं रथिनं भूयः पुनः न प्राहुरत् ।  
 प्रत्याश्वसन्तं प्रत्युज्जीवन्तम् अन्विच्छन् आकाङ्क्षन् लोभतः तादृशवीरेण युद्धलोभात्  
 युधि अतिष्ठत् तस्यै प्रतीक्षाचक्रे इति यावत् । अन्विच्छन्नित्यत्र सत्वेनमिति  
 अतिष्ठद् युधि लोभत इत्यत्र नागमद् युद्धलोभत इति च पाठान्तरम् ॥ ४७ ॥

अन्योन्यमिति । कौचित् वरायुधौ श्रेष्ठशस्त्रधारिणौ रथिनौ अन्योन्यं हृताः  
 प्राणा याम्नां तथोक्ता अतएव दिवं स्वर्गं गतौ सन्तौ अपिरवाध्याहात्यैः । एक्राम्  
 अस्परसं सुरसुन्दरीं प्राप्य युयुधाते युद्धं कृतवन्तौ ॥ ४८ ॥

मिथ इति । कौचित् रथिनौ मिथः परस्परम् अर्धचन्द्रेण निलूनः क्षिप्रः  
 दृष्टो यद्योस्तथाभ्रतौ अतएव खेचरी देवलं प्राप्नौ रुचा कान्त्या समन्वितौ चेति  
 शेषः । भुवि रणभूमौ नृत्यन्तौ स्वकवन्वौ निजौ अपमूर्च्छकखेचरी अपश्यतां दृष्ट-  
 वन्तौ । रथिनौ रुचैत्यत्र रुषितौ रुषेति पाठान्तरम् ॥ ४९ ॥

रणाङ्गणे शोणितपङ्कपिच्छले कथं कथञ्चिन्नृतु धृतायुधाः ।

नदस्सु तुर्येषु परेतयोषितां गणेषु गायस्सु कबन्धराजयः ॥ ५० ॥

इति सुरुरिपुहंत्ते युद्धे सुरासुरसैन्ययोः

रुधिरसरितां मञ्जदन्तिव्रजेषु तटेष्वलम् ।

अरुणनयनः क्रोधाङ्गीमभ्रमङ्गकुटीमुखः

सपदि ककुभाभीशानभ्यागमत्स युयुत्सया ॥ ५१ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये

सुरासुरसैन्यसङ्ग्रामवर्णनं नाम

षोडशः सर्गः ।

रणाङ्गणे इति । शोणितपङ्केन सरत्तत्रदंभेन पिच्छले मद्ये रणाङ्गणे सङ्ग्रामभूमौ तुर्येषु रणवाद्यभेदेषु नदस्सु ध्वनस्सु तथा परेतयोषितां प्रेतनारीणां गणेषु गायस्सु च धृतायुधाः शस्त्रपाणयः कबन्धराजयः कबन्धनिचयाः कथं कथञ्चिन् भवितकष्टेन मन्तुः त्वयं चक्रुः । वंशस्थविलं वृषं वदन्ति वंशस्थमुदोरितं जरावरितं लक्षणात् ॥ ५० ॥

इतीति । इतीत्यं सुरासुरसैन्ययोः युद्धे हस्ते चलिते रुधिरसरितां रक्तनदीनां तटेषु अलं सम्यक् मञ्जलः दन्तिव्रजाः हस्तिसमूहाः येषु तादृशेषु सस्सु, स सुरुरिपु-  
त्तारकः क्रोधात् अरुणे रक्ते नयने यस्य तथोक्तः तथा भीमं यथा तथा भ्रमन्ती भूकुटी भूकौटिल्यं यस्य तादृशं मुखं यस्य तादृशः सन् सपदि सयः युयुत्सया योद्धुमिच्छया ककुभां दिशाम् ईशान् दिक्पालान् इन्द्रादीन् अभ्यागमत् अभि-  
दुद्राव । क्रोधाद्भीमेत्यत्र क्रोधापीनेति पाठान्तरम् । हरिणौ वृषं न स मर-  
सलागः षड्वेदैर्हरिणौ मन्तति तल्लक्षणात् ॥ ५१ ॥

इति षोडशः सर्गः ।

## सप्तदशः सर्गः ।

दृष्ट्वाभ्युपेतमथ दैत्यपतिं पुरस्ता-  
 त्सङ्ग्रामकेलिकुतुकेन घनप्रमोदम् ।  
 योद्धुं मदेन मिमिक्षुः ककुभामधीशा  
 वाणान्धकारितदिगम्बरगर्भमेत्य ॥ १ ॥  
 देवद्विषां परिवृद्धो विकटं विहस्य  
 वाणावलीभिरमरान् विकटान् ववर्ष ।  
 शैलानिन प्रवरवारिधरो गरिष्ठा-  
 नङ्घ्रिः पराभिरथ गाढमनारताभिः ॥ २ ॥  
 जम्भद्विषप्रभृतिदिक्पतिचापमुक्त्वा  
 वाणाः शिता दनुजनायकवाणसङ्घान् ।

दृष्टेति । अथ असुरपतेः सप्त खागमनानन्तरं ककुभां दिशामधीशाः दिक्-  
 पाला इन्द्रादयः संग्रामे केलिकुतुकेन रणक्रीडाकुतूहलेन घनः सान्द्रः प्रमोदः हर्षः  
 यस्य तथोक्तं वायुैः शरैः अन्धकारितः आच्छादितः दिशाम् अम्बरस्य आकाशस्य  
 गर्भः उदरम् अन्धकाश इत्यर्थः । घनं तथाभूतं दैत्यपतिम् असुरेश्वरं तारकं पुरस्तात्  
 अगतः अभ्युपेतम् उपस्थितं दृष्ट्वा एव आगत्य मदेन हर्षेण योद्धुं मिमिक्षुः समवेताः  
 वभूवुः । वसन्ततिलकं वृक्षमस्मिन् सर्गे तदुक्तं अथ वसन्ततिलकं तमजा जगौग  
 इति । दैत्यपतिमित्यत्र तच्च पतिमिति पाठान्तरम् ॥ १ ॥

दैवद्विषामिति । अध्यानन्तरं देवद्विषाम् असुराणां परिवृद्धः प्रभुः सारकः विकटं  
 विहस्य उच्चैर्हंसित्वेत्यर्थः प्रवरवारिधरः महाभिषः पराभिः अत्यन्ताभिः अनारताभिः  
 अनवरताभिः अङ्घ्रिः जलैः गरिष्ठान् अतिशयगुरुन् शैलानिव पर्वतानिव वाणा-  
 वलीभिः शरनिकरैः विकटान् प्रबलान् अमरान् गाढं दृढं यथा तथा ववर्ष क्लादया-  
 मास । उपमालङ्कारः । अमरान् विकटानित्यत्राभितः कुपित इति प्रवरवारिधर  
 इत्यत्र प्रबलवारिधर इति अङ्घ्रिः पराभिरित्यत्राभ्यस्ततिभिरिति च पाठान्तरम् ॥ २ ॥

जम्भेति । रणान्ते रणसीमायां जम्भद्विषन् जम्भारातिरिन्द्रः प्रभृतिः प्रमुखः  
 येषां तथोक्ता ये दिक्पतयः दिक्पालाः तेषां चापैर्धनुर्भिर्मुक्त्वा बिचिताः शिताः

अज्ञाय तार्क्ष्यं निवह्वा इव नागपूगान्  
 सद्यो विचिच्छिदुरलं कणशो रणान्ते ॥ ३ ॥  
 तान् प्रज्वलत्फलमुखैर्विषमैः सुरारि-  
 नामाङ्कितैः पिहितदिग्गगनान्तरालैः ।  
 आच्छादितस्तृणचयानिव ह्यव्यवाह-  
 र्चिच्छेद सोऽपि सुरसैन्यशरान् शरौघैः ॥ ४ ॥  
 दैत्येश्वरो ज्वलितरोषविशेषभीमः  
 सद्यो सुमोच युधि यान् विशिखान् सहेलः ।  
 ते प्रापुरुद्गतभुजङ्गमभीमभावम्  
 गाढं बबन्धुरपि तांस्त्रिदशेन्द्रमुख्यान् ॥ ५ ॥

लीच्छाः वाणाः शराः तार्क्ष्यं निवह्वाः गरुडव्रजाः सद्यः भटिति नागपूगान् भुजङ्ग-  
 संहानिव अज्ञाय भटिति अलम् अतिशयं दनुजनायकस्य दैत्यपतेस्तारकस्य वाण-  
 संहान् शरनिकरान् कणशः विचिच्छिदुः सधूर्णयामासुरित्यर्थः । उपमालङ्कारः ।  
 दनुजनायकेत्यवामुरराजकृति पाठान्तरम् ॥ ३ ॥

तानिति । आच्छादितः सुराणां शरजालैरिति शेषः । सोऽपि असुरराजः  
 ह्यव्यवाहः अग्निः तृणचयानिव तृणराशीनिव प्रज्वलत् फलं फलकं मुखे येषां तैः  
 विषमैः दारुणैः सुरारिस्तारकः तस्य नामाङ्कितैः नामचिह्नितैः पिहितम् आच्छादितं  
 दिग्गां गगनस्य च अन्तरालं यैः तथाभूतैः शरौघैः शरनिवहैः तान् सुरसैन्यानां  
 शरान् चिच्छेद भस्मसाक्षकारित्यर्थः । उपमालङ्कारः । तान् प्रज्वलत्फलमुखैर्विषमैः  
 सुरारौत्वैः तैः प्रज्वलत्फलमुखैर्विशिखैः सुरारिमिति आच्छादितस्तृणचयानिव  
 ह्यव्यवाह इत्यव प्राच्छादयंस्तृणचयैरिव ह्यव्यवाहमिति च पाठान्तरं प्रज्वलत्फल-  
 मुखैः नामाङ्कितैः स्वस्वनामचिह्नितैः पिहितदिग्गगनान्तरालैः तैः विशिखैः शरैः  
 तृणचयैर्ह्यव्यवाहमग्निमिव सुरारिं तारकं प्राच्छादयन् सुरा इति शेषः । सोऽपि  
 शरौघैः सुरसैन्यशरान् चिच्छेदिति धीमता ॥ ४ ॥

दैत्येश्वर इति । ज्वलितेन दीपितेन रोषेण विशेषभीमः अतिभयङ्करः सहेलः  
 हेलया अवशया सह वर्त्मानः देवानगणयन्नेवेत्यर्थः । सद्यः भटिति युधि यान्

ते नागपाशविशिखैरसुरेण बद्धाः  
 श्वःसानिलाकुलमुखा विमुखा रणस्य ।  
 दिङ्नायका बलरिपुप्रमुखाः स्मरारि-  
 सूनोः समीपमगमन् विपदस्तहेतोः ॥ ६ ॥  
 दृष्टिप्रपातवशतोऽपि पुरारिसूनो-  
 स्ते नागपाशघनबन्धविपत्तिदुःखात् ।  
 इन्द्रादयो मुमुचिरे स्वयमस्य देवाः  
 सेवां व्यधुर्निकटमेत्य मद्हाजिगीषोः ॥ ७ ॥

विशिखान् शरान् समीच तत्पाज ते विशिखाः उड्डटा विकटा ये भुजङ्गमाः तेषां  
 भीमभावं भीषणत्वं प्रापुः उड्डटभुजङ्गमा इव भीषणा वभूवुरित्यर्थः । अत्र एकस्य  
 धर्मं कथमन्यो लभते इति विशिखभुजङ्गमयोर्विम्बप्रतिविम्बप्रत्यायनात् निदर्शना-  
 त्प्रकारः । तदुक्तं दर्पणे । सम्भवनं वभूवन्वन्तीऽसम्भवनं वापि कुवचित् । यत्र  
 विम्बान्निम्बत्वं वीषयेत् सा निदर्शनेति । तान् निदर्शनेन्द्रमुख्यान् देवप्रवरान्  
 इन्द्रादीन् गाढं मुड्ढं यथा तथा बध्नुष्वपि बद्धान् चक्रुरपि नागपाशस्वरूपेणेति  
 भावः । सहेल इत्यत्र सहेलमिति पाठान्तरम् ॥ ५ ॥

ते इति । असुरेण तारकेण नागपाशविशिखैः बद्धाः संयताः बलरिपुरिन्द्रः  
 प्रमुखां तेषां तथीकाः ते दिङ्नायकाः दिशासधीशाः आसानिलेन निश्चासवायुना  
 आकुलानि मुखानि तेषां तथाभूताः दीर्घं निश्चरन् इत्यर्थः । अतएव रणस्य विमुखाः  
 रणपराङ्मुखा इत्यर्थः । रणस्येति सम्बन्धविवक्षया षष्ठी । विपदस्तहेतोः विपद्ना-  
 शार्थं स्मरारिसूनोः कुमारस्य समीपम् अगमन् । आसानिलाकुलमुखा इत्यत्र आसा-  
 कुलाकुलमुखा इति रणस्यैवैव रणात्तादिति च पाठान्तरम् ॥ ६ ॥

दृष्टौति । ते इन्द्रादयः देवाः पुरारिसूनोः कुमारस्य दृष्टिप्रपातवशतः अपि  
 दृष्टिपातभावेण एव नागपाशैः घनः निविड. यः बन्धः स एव विपत्तिः विपत्तया  
 यत् दुःखं तस्मात् मुमुचिरे मुक्ता बभूवुः । ततश्च स्वयम् अस्य मद्हाजिगीषोः  
 कुमारस्य निकटम् एव आगत्य सेवां क्षुतिमिति यावात् व्यधुः चक्रुः । व्यधुर्नि-  
 कटमेत्येव व्यधुश्च पुनरेत्येति पाठान्तरम् ॥ ७ ॥

उद्दीप्तकोपदह्नोऽथ सुरेन्द्रशु-  
रङ्गाय सारथिमवोचत चण्डबाहुः ।  
बद्धा मया सुरपतिप्रमुखाः प्रमञ्च  
बालस्य धूर्जटिसुतस्य निरीक्षणेन ॥ ८ ॥  
मुक्ता वभ्रुवुरधुना तदिमान् विहाय  
कर्त्तास्त्रामुं समरभूमिपशूपहारम् ।  
तत्स्यन्दनं सपदि वाह्य शम्भुसूनुम्  
द्रष्टास्मि दर्पितभुजाबलमाहवाय ॥ ९ ॥  
तत्स्यन्दनः सपदि सारथिसम्पणुन्नः  
प्रक्षुब्धवारिधरधौरगभीरघोषः ।  
चण्डश्चाल दलिताखिलशत्रुसैन्य-  
मांमास्त्रिशोणितविपङ्कविलुप्तचक्रः ॥ १० ॥

अथ युष्मेनाह । उद्दीप्तित्यादि । अथ सुराणां नागपाशविमोचनानन्तरं  
चण्डबाहुः अयमज्ञबल इत्यर्थः । सुरेन्द्राणां शत्रुः तारकः उद्दीप्तः कोपद-  
हनः क्रोधाग्निर्यस्य तथाभूतः सन् अङ्गाय भ्रष्टति सारथिम् अवीचत अभ्रवौत् मया  
प्रसङ्ग बलात् बद्धाः नागपाशैर्नेति शेषः । सुरपतिप्रमुखा इन्द्रादयः देवाः बालस्य  
शिशोः धूर्जटिसुतस्य हृदयनीः निरीक्षणेन रूपावलीकनेन मुक्ता वभ्रुवुः तत्  
तस्मात् अधुना साम्प्रतम् इमान् देवान् विहाय त्यक्त्वा अमुं कुम्भारं समरभूमौ ये  
पशवः शृगालादयः तेषाम् उपहार्येन उपहारोक्तियत इति उपहारः उपदौकने  
कर्त्तास्मि एवं विनाश्य पशुभ्यः भक्षणोपलब्धेन दास्यामीति यावत् । तत् तस्मात्  
सपदि शीघ्रं स्यन्दनं रथं वाह्य, दर्पितभुजाबलं भुजबलदर्पितमित्यर्थः । शम्भु-  
सूनुम् आहवाय संगमाय द्रष्टास्मि द्रष्ट्यामि । उद्दीप्तकोपदह्न इत्यत्र उद्यत-  
प्रकोपदह्न इति पाठान्तरम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

तदिति । सारथिना समाद् तन्वृणान् सम्पणुन्नः सवालितः प्रक्षुब्धस्य प्रकर्षणे  
ललितस्य वारिधरस्यैव मघस्यैव धोरः घनः गभीरः घोषो घर्घरध्वनिर्वस्य तथा-  
इति चण्डः भीषणः दलितानां निहतानाम् अखिलानाम् अशेषाणां शत्रुसैन्यानां  
मांमास्त्रिशोणितैः यः विपङ्कः पङ्कशेषः तेन विलुप्तानि नष्टानि गृह्णामीत्यर्थः ।



दृष्ट्वा रथं प्रलयवातचलद्विरोन्द्र-  
 कल्पं दलद्वलविरावविशेषरौद्रम् ।  
 अभ्यागतं सुररिपोः सुरराजसेन्यम्  
 क्षोभं जगाम परमं भयवेपमानम् ॥ ११ ॥  
 प्रक्षुभ्यमाणमवलोक्य दिगीशसैन्यम्  
 शम्भोः सुतं कलहकेलिकुतूहलोत्काम् ।  
 उद्दामदोःकलितकार्मुकदण्डचण्डः  
 प्रोवाच वाचमुपगम्य स कार्त्तिकेयम् ॥ १२ ॥  
 रे शम्भुतापसशिरो ! वत मुञ्च मुञ्च  
 दोर्दपमत्र विरम त्रिदिवेन्द्रकार्यात् ।

अक्षाणि यस्य तर्पाक्तः तस्य तारकस्य स्वन्दनः रथः चचाल । प्रक्षुभ्यन्त्यत्र प्रार-  
 ष्ठीति चण्ड इत्यत्र चण्डमिति विपङ्गविलुप्तचक्र इत्यत्र सुपङ्गविलुप्तवेग इति च  
 पाठान्तरम् ॥ १० ॥

दृष्टेति । सुरराजसेन्यं देवेन्द्रसेना प्रलये कल्पान्ते यः वातः वायुः तेन चलन्  
 यः गिरीन्द्रः पर्वतराजः तस्मादौषद्गुणः तं दलतां वेगवशेन चूर्णीभवतां बलानां  
 सैन्यानां विराविष आर्त्तनादेन विशेषरौद्रम् अतिभीषणम् अभ्यागतं समागतं सुर-  
 रिपोः तारकस्य रथं दृष्ट्वा भयेन वेपमानं कम्पमानं सत् परमं क्षोभम् उद्दाम-  
 अर्धैर्यमित्यर्थः जगाम प्राप । विरावेत्यत्र विरामेति पाठान्तरम् ॥ ११ ॥

प्रक्षुभ्यमाणमिति । उद्दामाभ्यां दीर्घां बाहुभ्यां कलितेन धृतेन कार्मुकदण्डेन  
 चण्डः भौषणः स तारकः प्रक्षुभ्यमाणं भयविचलित दिगीशानां दिक्पालानां सैन्यम्  
 अवलोक्य कलहकेलौ रणक्रीडायां यत् कुतूहलम् आनन्दः तेन उक्तः उक्तुः तं  
 शम्भोः सुतं कार्त्तिकेयम् उपगम्य वाचं प्रोवाच ॥ १२ ॥

रे इति । रे इति अवज्ञान्चकं सम्बोधनम् । शम्भुतापसशिरो ! तपसिश-  
 रतनय ! वतति खेदसूचकमव्यय चूडकलं कथं मया व्यापाद्यसे इति भावः । अत्र मयि  
 दोर्दपं बाहुबलगर्वं मुञ्च मुञ्च त्यज त्यज, त्रिदिवेन्द्रकार्यात् देवेन्द्रसाहाय्यात् विरम  
 निवर्त्तस्व । भवतः अतीव अनुचितैः अयोग्यैः बालत्वेन कीमलयोर्भुञ्जथीः अतुल-  
 भारभूतैः अत्यलभारवह्निरित्यर्थः । शस्त्रैः अत्र संयामि किम् ? न किमपि प्रयोजन-

शस्त्रैः किमत्र भवतोऽनुचितैरतीव  
 बालत्वकोमलभुजातुलभारभूतैः ॥ १३ ॥  
 एवं त्वमेव तनयोऽसि गिरीशगौर्याः  
 किं यासि कालविषयं विषमैः शरै र्मे ।  
 संग्रामतोऽपसर जीव पितुर्जनन्या-  
 स्तूर्णं प्रविश्य वरमङ्कतलं विधेहि ॥ १४ ॥  
 सम्यक् स्वयं किल विसृश्य गिरीशपुत्र !  
 जम्भद्विषोऽस्य जह्विहि प्रतिपक्षमाशु ।  
 एष स्वयं पयसि मञ्जति दुर्विगाह्ये  
 पाषाणनौरिव निमज्जयते पुरा त्वाम् ॥ १५ ॥

मन्वीत्यर्थः । त्वं शिशुः विशेषेण तापससुतः तत्र शस्त्रधारणमनुचितम् अशक्यञ्चेति  
 निष्कर्षः । शशु तापसेत्यत्र शशु तान्त्विति दोर्दर्पमित्यत्र दोह्यं चामिति विद्विन्दे-  
 श्वव विद्विद्वेति शस्त्रं रित्यत्र शशुदिति अनुचितैरतीवेत्यवानुचितैश्चरिवैरिति बाल-  
 वकोमलभुजातुलभारभूतै रित्यत्र बालाजकोमलभुजाक्रमभीरुभूतैरिति च पाठान्तरम् ।  
 ॥ १३ ॥

एवमिति । एवं मया सह योद्धुं प्रवृत्त इत्यर्थः । त्वं गिरीशगौर्याः तनयः  
 पसि भवासि एव सत्यमित्यर्थः । अपरस्य एतादृशसाहसकार्ये प्रवृत्तसम्भवादिता  
 भावः । तथापि बालत्वं मे मम विषमैः दारुणैः शरैः किं कथं कालविषय  
 एतन्नसदनं यासि गच्छसि । अतः संग्रामतः रणान् अपसर पलायस्व जीव  
 राणिहि, तूर्णं शीघ्रं पितुः जनन्याः मातुश्च प्रविश्य समीपं गत्वैत्यर्थः । अङ्कतलं  
 शीघ्रं वरम् अङ्कतलम् उज्ज्वलमित्यर्थः विधेहि कुरु । एवं त्वमेवेत्यत्र एकस्वम-  
 नेति संग्रामत इत्यत्र तन्त्रासत इति तूर्णमित्यत्र पूर्णमिति च पाठान्तरम् ॥ १४ ॥

सम्यगिति । हि गिरीशपुत्र ! त्वं स्वयं सम्यक् विसृश्य विविच्य अथ जम्भ-  
 द्वेषः इन्द्रस्य प्रतिपक्षं शत्रुं मामिति शेषः । आशु शीघ्रं जह्विहि परित्यज किल  
 नशितं शीघ्रं मम साम्बुद्ध्यं त्यक्त्वा पलायस्विति भावः । एषः जम्भरिपुः स्वयं  
 दुर्विगाह्ये अगाधे इति यावत् पयसि पाषाणनौरिव शिलातरिरिव मञ्जति निमग्नो  
 भवति त्वां चकारोऽत्राध्याहार्यः पुरा निमज्जयते निमज्जयिष्यतीत्यर्थः । निकटा

इत्यं निशम्य वचनं युधि तारकस्य  
 कम्पाधरो विकचकोकनदारुणाक्षः ।  
 क्षोभाक्षिलोचनसुतो धनुरीक्षमाणः  
 प्रोवाच वाचमुचितां परिमृश्य शक्तिम् ॥ १६ ॥  
 दैत्याधिराज ! भवता यदवादि गर्वात्  
 तस्मर्वमप्युचितमेव तवैव किन्तु ।  
 द्रष्टास्मि तु प्रवरबाहुबलं वरिष्ठं  
 शस्त्रं गृह्णाण कुरु कार्मुकमाततज्यम् ॥ १७ ॥  
 इत्युक्तवन्तमवदत् त्रिपुरारिपुत्रम्  
 दैत्यः क्रुधैष्ठमधरं किल निर्विभियम् ।  
 युद्धार्थमुद्भटभुजाबलदर्पितोऽसि  
 वाणान् सहस्र मम सादितशत्रुपृष्ठान् ॥ १८ ॥

गामिने पुरेख्यमरः । अत्र पुराग्निगे भविष्यति खट् । दुर्विगास्त्रे इत्यत्र दुर्वि  
 गाहं इति पाठान्तरम् । उत्प्रेखालङ्कारः ॥ १५ ॥

इत्यमिति । विलोचनसुतः हरकुमारः युधि युद्धे तारकस्य इत्यम् एव  
 अकारं सगर्वमिति भावः । वचनं निशम्य युत्वा क्षोभात् मनोविचलनात् कम्पा-  
 धरः कम्पिताधरोष्ठः तथा विकचे विकसिते कोकनदे रक्तोत्पले इव अरुणे रक्तं  
 अक्षिणी यस्य तथाभूतः धनुरीक्षमाणः पश्यन् शक्तिं तदाख्यमस्त्रं परिमृश्य सप्त  
 उचिताम् अनुरूपं वाचं प्रोवाच उक्तवान् । क्षोभादित्यत्र क्षोपादिति परिमृश्ये  
 त्यत्र परिमृज्येति च पाठान्तरम् । उपमालङ्कारः ॥ १६ ॥

दैत्याधिराजिति । हे दैत्याधिराज ! भवता गर्वात् अहङ्कारात् यत् अवादि  
 उक्तं तत् सर्वम् अपि तवैव नान्यस्येति एवकारार्थः । उचितमेव योग्यमेव किन्तु ते  
 तव वरिष्ठं श्रेष्ठं प्रवरम् उत्कृष्टं बाहुबलं द्रष्टास्मि द्रष्ट्यामि, शस्त्रं गृह्णाण  
 कार्मुकं धनुः आतता विस्मृता ज्या यत्र तथाभूतम् अधिज्यमित्यर्थः कुरु ॥ १७ ॥

इतीति । दैत्यः तारकः इति उक्तवन्तं त्रिपुरारिपुत्रं कुमारं क्रुधा क्षोभा  
 औष्ठम् अधरं च निर्विभिय दहेव अवदत् । रे शिशो ! इति अध्याहार्यं युद्धं

दुष्प्रेक्षणीयमरिभिर्धनुराततज्यम्  
सद्यो विधाय विषमान् विशिखाग्रधत्त ।  
स क्रोधभीमभुजगेन्द्रनिभं स्वचापम्  
चण्डं प्रपञ्चयति जैत्रशरैः कुमारैः ॥ १८ ॥  
कर्णान्तमेत्य दितिजेन विक्रथ्यमाणम्  
कोदण्डमितदभितः सुषुवे शरीवान् ।  
व्योमाङ्गणे लिपिकरान् किरणप्ररोहैः  
सान्द्रैरशेषककुभां पलितं करिणून् ॥ २० ॥  
वाणैः सुरारिधनुषः प्रसृतैरनन्तै-  
निर्घोषभौषितभटो लसदंशुजालैः ।

१ उडटेन उल्कटेन भुजयोर्वलिन दर्पितः गर्वितः असि, ततः सादितानि खण्डि-  
नि शशूणां घृष्टानि यैः तादृशान् मम वाणान् शरान् सङ्गस्य । सादितशत्रुपुष्पा-  
ल्यव शीघ्रितरक्तघृष्टानिति पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

दुष्प्रेक्षणीयमिति । सः प्रारकः सद्यः तत्क्षणात् अरिभिः शत्रुभिः दुष्प्रेक्षणीयं  
दंशनीयं धनुः आततज्यम् अधिमूर्वीकं विधाय कृत्वा ज्यया सङ्गमथ्येत्यर्थः ।  
धेन भीमः भौषणः यः भुजगेन्द्रः नागराजः तन्निभं तत्सदृशं चण्डम् उग्रं  
चापं स्वधनुः जैत्रशरैः जयसाधनैः वाणैः प्रपञ्चयति योजयति कुमारैः विषमान्  
शरान् विशिखान् शरान् न्यधत्त निहितवान् प्रयुक्तवानित्यर्थः । स क्रोधभीम  
गेन्द्रनिभमित्यव सक्रोधभीमभुजगेन्द्रनिभमिति पाठे सक्रोधेत्यादि समस्तं पदम् ।  
ण्डं प्रपञ्चयति जैत्रशरैः कुमारै इत्यत्र चण्डप्रभं यशसि जैत्रशरं कुमार इति  
कुमार इति पाठस्तु असङ्गत एवेति चिन्त्यम् । उपमालङ्कारः ॥ १८ ॥

कर्णान्तमिति । दितिजेन तारकेण विक्रथ्यमाणम् एतत् कोदण्डं धनुः कर्णा-  
न्तमेत्य भागव्य आकर्णकृत सदित्यर्थः । अभितः सर्वतः सान्द्रैः घनैः किरणानां  
खानां प्ररोहैः अङ्कुरैः व्योमाङ्गणे गगनचलरे लिपिकरान् चित्रकर्मकरानित्यर्थः ।  
॥ अशेषककुभां सर्वदिशां पलितं जराजनितं शीघ्रां करिणून् प्रतीयमानान्-  
॥ शरीवान् शरसमूहान् सुषुवे जनयामास ॥ २० ॥

वाणैरिति । ईशस्य शभिः सतः तनयः सुरारिदारकस्य धनुषः प्रसृतैः निःसृतैः

अन्धोक्तताखिलसुरेश्वरसैन्य ईश-

सूनुः कुतोऽपि विषयं न जगाम दृष्टेः ॥ २१ ॥

देवेन मन्मथरिपोस्तनयेन गाढ-

माकर्णकृष्टमभितो धनुराततज्यम् ।

वाणानसूत निशितान् युधि यान् सुजैत्रा-

स्तैः सायका विभिदिरे सहसा सुरारैः ॥ २२ ॥

रेजे सुरारिशरदुर्दिनके निरस्ते

सद्यस्तरां निखिलखेचरखेदहेतौ ।

देवः प्रभाप्रभुरिव स्मरशत्रुसूनुः

प्रद्योतनः सुघनदुर्धरधामधामा ॥ २३ ॥

लसन्ति स्फुरन्ति अंशुजालानि मयूखनिवहा येषां तथाभूतैः अननैः अशेषैः असंख्यै-  
रित्यर्थः । वाणैः शरैः निर्घोषिण रवेण वाणानामिति भावः । भीषिता भय  
प्रापिता भटाः शोधा यस्य तथाभूतः तथा अन्धोक्तानि आक्कादितानि अखिलानि  
समयाणि सुरेश्वरसैन्यानि यस्य तादृशः सन् कुतोऽपि दृष्टेः विषयं न जगाम शरा-  
च्छत्रदेहतया अदर्शनोऽभदित्यर्थः । निर्घोषभीषितभट इत्यत्र निर्घोषभीषितभटे-  
रिति सुरेश्वरसैन्य ईश इत्यत्र सुरेश्वरसैन्यकोऽसाविति सूनुः कुतोऽपीत्यत्र कदाकृति-  
स इति च पाठान्तरम् ॥ २१ ॥

देवेनेति । मन्मथरिपोः हरस्य तनयेन कुमारिण देवेन गाढं दृढं यथातथा  
आकर्णकृष्टम् आततज्यं विम्बतमौर्वीकं धनुः युधि युञ्जे अभितः समन्तात् यान्  
निशितान् वाणान् शरान् अमृत जप्यादयामास तैः सुरारैः तारकस्य सुजैत्राः अति-  
जयसाधनानि सायकाः शराः सहसा सद्यः विभिदिरे खण्डिताः । निशितानिव  
विविधानिति सुजैत्रा इत्यत्र विजैवैरिति च पाठान्तरम् ॥ २२ ॥

रेजे इति । निखिलानां सकलानां खेचराणां स्त्रीमविहारिणां खेदहे-  
तौ शकारणे सुरारिस्तारकस्य शरदुर्दिनके शरवर्षणे इति यावत् निरस्ते विध्वंसि-  
सति सद्यस्तरां भटिति देवः स्मरशत्रुसूनुः कुमारः प्रभाप्रभुरिव मूर्ध्नि इव प्रकर्ष-  
द्योतते दीप्यते इति तथोक्तः तथा सुघनानां सान्द्राणां दुर्धराणां दुःसह्यामित्यर्थः

तत्राय दुःसहतरं समरे तरस्वी  
 धाम्नाधिकं दधति धीरतरं कुमारे ।  
 मायामयं समरमाशु महासुरेन्द्री  
 मायाप्रचारचतुरो रचयाञ्चकार ॥ २३ ॥  
 अज्ञाय कोपकलुषो विकटं विहस्य  
 व्यथां समर्थं वरशस्त्रयुधं कुमारे ।  
 जिष्णुर्जगद्विजयदुर्ललितः सहेलम्  
 वायव्यमस्त्रमसुरो धनुषि न्यधत् ॥ २५ ॥  
 सन्धानमात्रमपि यस्य युगान्तकाल-  
 भूतभ्रमं परुषभीषणघोरघोषः ।  
 उद्धृतधूलिपटलैः पिहिताम्बराशः  
 प्रच्छन्नचण्डकिरणो व्यसरत् समीरः ॥ २६ ॥

धाम्नां तेजसां धाम स्थानम् आश्रयः सन्नित्यर्थः । रेजे शुशुभे । सद्यस्तरानित्यत्र  
 सद्यः स्वयमिति पाठान्तरम् ॥ २३ ॥

तत्रेति । 'अथानन्तरं' तत्र समरे संयामि कुमारे कार्तिकेये दुःसहतरम् अति-  
 दुःसहं घोरतरम् अत्युग्रम् अधिकं महत् धाम तेजः दधति आश्रयति मति तरस्वो  
 महाबलः महासुरेन्द्रस्तरकः आशु शीघ्रं मायाप्रचारे चतुरः सत्वरः सन् मायामयं  
 कपटमयं समरं युद्धं रचयाञ्चकार कल्पयामास । मायाप्रचारचतुर इत्यत्र माया-  
 प्रपञ्चचतुर इति पाठान्तरम् ॥ २४ ॥

अज्ञयेति । जगतां विजयेन दुर्ललितः दुर्विनीतः जिष्णुः विजयी सः असुरः  
 अज्ञाय सद्यः कोपेन कलुषः मलिनात्मा सन् कुमारे वरशस्त्रयुधं 'प्रवरास्त्रयुद्धं' व्यथां  
 विफलाम् अकिञ्चित्करीमित्यर्थः । समर्थं सन्भाव्य विकटं विहस्य उच्चैर्हसित्वेत्यर्थः ।  
 सहेलं सावन्नं धनुषि वायव्यं वायुदैवतम् अस्त्रं न्यधत् निहितवान् युयोजित्यर्थः ॥ २५ ॥

सन्धानमात्रमिति । यस्य 'अस्त्रस्य सन्धानमात्रमपि धनुषि संयोगमात्रेणै-  
 वेत्यर्थः । परुषः श्रुतिकटुः भीषणः भयङ्करः घोरः गभीरः घोषः नादः यस्य तथा-  
 भूतः उद्धृतैः उत्क्षिप्तैः धूलिपटलैः रजसां चयैः पिहिता आच्छादिता अम्बर-  
 माकाशम् आशा दिग्भ्यश्च येन तथोक्तः अतएव प्रच्छन्नः समाहृतः चण्डकिरणैः सूर्यो

कुन्दोज्ज्वलानि सकलातपवारणानि  
 धूतानि तेन मरुता सुरसैनिकानाम् ।  
 उड्डीयमानकलहंसकुलोपमानि  
 मेघाभधूलिमलिने नभसि प्रससुः ॥ २७ ॥  
 विध्वंस्य तेन सुरसैन्यमहापताका  
 नीता नभःस्खलमलं नवमञ्जिकाभाः ।  
 स्वर्गापगाजलंमहौघसहस्रलौलाम्  
 व्यातेनिरे दिवि सिताम्बरकैतवेन ॥ २८ ॥  
 धूतानि तेन सुरसैन्यमहागजानाम्  
 सद्यः शतानि विधुराणि दलत्कथानि ।

येन तथाभूतः समौरः वायुः युगान्तकालस्य प्रलयकालस्य भूतः सञ्जातः भ्रमः  
 भानिर्यञ्छिन् तद् यथा तथा व्यसरत् वदति च । सन्धानभावमपि यस्थेत्यत्र  
 सन्धानभावसमस्येति उड्डीयमानकलहंसकुलोपमानि कुलसदृशानि सति  
 पिहितान्भ-  
 राश इत्यत्र पिहितान्भरान् इति व्यंसरदित्यत्र व्यवहृदिति च पाठान्तरम् ॥ २६ ॥

कुन्दोज्ज्वलानीति । सुरसैनिकानां कुन्दवत् कुन्दपुष्पवत् उज्ज्वलानि अतानि  
 सकलानि आतपवारणानि आतपवराणि तेन मरुता वायुना भूतानि कम्पितानि  
 अतएव उड्डीयमानानाम् उत्यततां कलहंसानां कुलोपमानि कुलसदृशानि सति  
 मेघाभैः मेघमलिनैरिति भावः । धूलिभिः रजोभिः मलिने नभसि आकाशे प्रससुः  
 प्रसृतानि बभूवुः छिन्नानि जातानौति भावः । कलहंसेत्यत्र वरहसिति मेघामेत्यत्र  
 मंगामिति च पाठान्तरम् ॥ २७ ॥

विध्वंस्येति । नवमञ्जिकाभाः नूतनमञ्जिकासदृश्यः सुरसैन्यानां महत्स्यः पताकाः  
 वैजयन्त्यः तेन वायुना अलम् अतिशयेन विध्वंस्य खण्डयित्वा नभःस्खलम् अनरीच  
 नीताः सद्यः दिवि आकाशे सिताम्बरकैतवेन अेतवस्त्रच्छलेन स्वर्गापगाया मन्दा-  
 किन्याः जलस्य ये महान्तः शीघ्राः प्रवाहाः तेषां सहस्रस्य लीलां विलासं व्याते-  
 निरे विस्तारयामासुः प्रापुरित्यर्थः । अत्र कथमेकस्य लीलामपरी वदत्विति विभ्यानु-  
 विम्बप्रत्यायनात् निदर्शनालङ्कारः । नभःस्खलमित्यत्र नक्षत्रमिति दिवि सिता-  
 म्बरकैतवेनेत्यत्र दिविचरौ चिरविभ्रमेयेति च पाठान्तरम् ॥ २८ ॥

शतानौति । सुरसैन्येषु ये महान्तः गजास्तेषां शतानि तेन वायुना भूतानि

पेतुः क्षितौ कुपितवासववज्रलून-  
 पक्षस्य भूधरकुलस्य तुलां वहन्ति ॥ २८ ॥  
 तास्ताः खरेण मरुता रथराजयोऽपि  
 दीधूयमाननिपतिष्णुतुरङ्गमाद्य ।  
 विस्त्रस्तसारथिकुलप्रवराः समन्ताद्  
 व्याहृत्य पेतुरवनी सुरवाहिनोनाम् ॥ ३० ॥  
 हित्वायुधानि सुरसैन्यतुरङ्गवाहा  
 वातेन तेन विधुराः सुरसैन्यमध्ये ।  
 शस्त्राभिघातमनवाप्य निपेतुर्वर्ष्याम्  
 स्त्रीषु वाहनवरेषु पतन्सु सन्सु ॥ ३१ ॥

कल्पितानि विधुराणि कातराणि दलन् ऋदं गच्छन् कृषः पृष्ठासारथकम्बलत्रिजिपः  
 येषां तथाभूतानि अतएव कुपितस्य वासवस्य इन्द्रस्य वज्रं च कुक्षिभ्रम लूनाम्बिद्राः  
 पक्षा यस्य तादृशस्य भूधरकुलस्य पर्वतवन्दस्य तुलां साहस्रं वहन्ति दधानानि सन्धि  
 क्षितौ पृथिव्यां पेतुः पतन्ति च । उपमालङ्कारः ॥ २८ ॥

ता इति । सुरवाहिनोनां देवसूनां ताः ताः रथानां राजयः सहाः खरेण  
 उद्येण मरुता वायुना दीधूयमानाः पुनः पुनः कल्पमानाः अतएव निपतिष्णवः  
 निपतनीन्दुखाः तुरङ्गमा अथा यासां तथोक्ताः तथा विस्त्रस्ताः विष्णुताः सारथि-  
 कुलप्रवराः सारथिश्रेष्ठा यासां तथाविधाः सन्तः समन्तात् व्याहृत्य विपथ्यन्ता  
 भूत्वैत्यर्थः । अवनौ पृथिव्यां पेतुः पतन्ति च । तास्ता इत्यत्र धृष्टा इति दीधूय-  
 माननिपतिष्णुतुरङ्गमाशेत्यत्र दीधूयमाननिपतिष्णुतुरङ्गमध्ये इति विस्त्रस्तसारथि-  
 प्रवरा इत्यत्र विस्त्रस्तसारथिवरप्रवरा इति व्याहृत्य पेतुरित्यत्र व्याहृतिमापुरिति च  
 पाठान्तरम् ॥ ३० ॥

हित्वा इति । सुरसैन्येषु तुरङ्गवाहा अश्वारीहिणः तेन वातेन विधुराः व्याकुलाः  
 सन्तः सुरसैन्यानां मध्ये आयुधानि अस्त्राणि हित्वा त्यक्त्वा शस्त्राभिघातं शस्त्रप्रहारम्  
 अनवाप्य अप्राप्य अपिरवाध्याहार्यः । स्त्रीषु निमेषु वाहनवरेषु अश्वश्रेष्ठेषु  
 पतन्सु सन्सु वर्ष्यां पृथिव्यां निपेतुः निपतन्ति च । सुरसैन्यतुरङ्गवाहा इत्यत्र सुर-  
 सैन्यतुरङ्गवारा इति वातेन तेन विधुरा इत्यत्र देवेन तेन विधुता इति च पाठा-  
 न्तरम् ॥ ३१ ॥



तेनाहृतास्त्रिदशसैन्यपदातयोऽपि  
 सस्तायुधाः सुविधुराः परुषं रसन्तः ।  
 वात्याविवर्त्तदलवद् भ्रममेत्य दूरम्  
 निष्पे तुरम्बतलाहसुघातलोऽस्मिन् ॥ ३३ ॥  
 तेनोज्जितं सकलमेव सुरेन्द्रसैन्यम्  
 स्वास्थ्यं प्रपद्य पुनरेव युधि प्रवृत्तम् ।  
 दृष्ट्वासृजदहनदेवतमस्त्रमिह-  
 मुद्गीपकोपदहनः सहसा सुरारिः ॥ ३४ ॥  
 वर्षातिकालजलदद्युतयो नभोऽन्ते  
 गाढान्धकारितदिशो घनधूमसङ्घाः ।

तेनेति । तेन वायुना आहृताः ताडिताः त्रिदशसैन्येषु पदातयः अपि सुविधुरा  
 अतिव्याकुलाः सस्तानि हस्तभ्यः श्रुतानि आयुधानि येषां तथाभूताः तथा परुषं  
 कठीरं रसन्तः मदन्तः सन्तः । वात्याया विवर्त्तेन विघूर्णनेन दलवत् पत्रवत् दूरम्  
 अत्यर्थं भ्रमं घूर्णनं एव प्राप्य अस्मिन् वसुधातले रणक्षेत्रे अम्बरतलात् आकाशात्  
 निष्पे तुः निपतन्ति स्म । वात्याविवर्त्तदलवद्भ्रममेत्येतत् वायोर्द्विदलदलदन्दि-  
 त्येति वसुधातलोऽस्मिन्नित्यत्र वसुधातलोऽपि ते इति पाठान्तरम् । उपमासङ्घारः ॥३२॥

इत्यमिति । अथो देवसैन्यपतनानन्तरं स्वर्लोकनाथस्य सुरपतेः कमलायाः  
 श्रियाः कुशलस्य मङ्गलस्य स्थापनस्येति भावः । एकः अद्वितीयः हेतुः कारणम्  
 अतनुः महान् स देवः कुमारः इत्यम् अनेन प्रकारेण दैत्येश्वरेण तारकेण अस्त्र-  
 योगात् वायव्यास्त्रप्रभावात् अशेषं समस्तं सुरसैन्यं विधुरीकृतं विपर्यस्तं विलीक्य  
 दिव्यं प्रभावम् अतनीत् विक्षारयामास । अथो अशेषमित्यत्राशेषमेवेति कुशलैक-  
 हेतुरित्यत्र कालनैकहेतुमिति अतनुरित्यत्रातनुमिति च पाठान्तरम् ॥ ३३ ॥

तेनेति । तेन वायव्यास्त्रेण सृज्मितं विद्युक्तं दिव्यप्रभावादिति भावः । सकल-  
 मेव सुरेन्द्रसैन्यं स्वास्थ्यं पूर्वावस्थामित्यर्थः । प्रपद्य प्राप्य पुनरेव युधि युद्धे प्रवृत्तं  
 समुद्यतं दृष्ट्वा सुरारिः तारकः सहसा उद्गीपकोपदहनः सञ्चलितकीपाग्निः सन्  
 दहनं दीप्तं दहनदेवतम् आप्नेयमित्यर्थः । अस्त्रम् असृजत् तत्याज । तेनोज्जित-  
 मित्यत्र तेनान्वितमिति युधीत्यत्र युधे इति उद्गीपकोपदहन इत्यत्र उद्गीः प्रकीप-  
 दहन इति च पाठान्तरम् ॥ ३४ ॥

सद्यः प्रससुरसितोत्पलदामभासो  
दृगोचरत्वमखिलं न हि सन्नयन्तः ॥ ३५ ॥  
दिक्चक्रबालगिलनेर्मलिनैस्तमोभि-  
लितं नभःस्थलमलं घनवृन्दसान्द्रैः ।  
धूमैर्विलोक्य मुदिताः खलु राजहंसा  
गन्तुं सरः मपदि मानसमीषुरुच्चैः ॥ ३६ ॥  
जज्वाल वह्निरतुलः सुरसैनिकेषु  
कल्पान्तकालदहनप्रतिमः समन्तात् ।  
आशामुखानि विमलान्यखिलानि कौला-  
जालैरलं कपिलयन् सकलं नभोऽपि ॥ ३७ ॥

वर्षति । वर्षासु अतिकाला अतिह्रणा ये जलदा मघाः तेषां द्युतिरिव  
द्युतिर्येषां तथाभूताः गाढं यथा तथा अन्वकारिता आच्छादिता दिशो येः ताऽशाः  
तथा असितोत्पलानां नालीपलानां दामानि माल्यानि तेषामिव भासः प्रभाः येषां  
तथाभूताः घनाः सान्द्राः धूमसङ्घाः धूमराजयः अखिलं समस्तं जगत् दृशां दृष्टीनां  
गोचरत्वं विषयत्वं नहि सन्नयन्तः नैव प्रापयन्तः दर्शनशक्तिं नाशयन्त इत्यर्थः ।  
नभोऽन्ते गगनावकाशे सद्यः तत्क्षणात् आग्नेयास्त्रसन्धानमात्रेणैवेत्यर्थः । प्रसक्तः  
विस्तारं जग्मुः । वर्षातिकालं तत्कालजातं गाढान्वकारितादिश इत्यन्  
तवान्वकारितादिश इति नहि सन्नयन्त इत्यत्र द्युसदां हुरन्त इति च पाठान्तरम् ॥३५॥

दिक्चक्रैः । दिशां चक्रबालं मण्डलं गिलन्ति यस्मिन् आच्छादयन्तीति  
तथोक्तैः घनानां मघानां वृन्दानोव सान्द्राः घनाः तैः तमोभिः तिमिररूपैः मलिनैः  
धूमैः नभःस्थलम् अलम् अत्यर्थं लितम् आवृतं विलोक्य खलु दृष्ट्वा मुदिताः  
राजहंसाः सपदि सद्यः मानसं सरः गन्तुम् उच्चैरत्यर्थम् इषुः इच्छन्ति च दिक्-  
चक्रबालगिलनैरित्यत्र दिक्चक्रबालमिलितैरिति नभःस्थलमित्यत्र नभमलमिति  
मुदिता इत्यत्र पिच्छना इति च पाठान्तरम् ॥ ३६ ॥

जज्वालति । सुरसैनिकेषु देवसेनासु कल्पान्ते प्रलये यः कालदहनः कालाग्निः  
तत्प्रतिमः तन्निभः अतुलः असमः महान् वह्निः कौलाजालैः शिखासमूहैः बहुदंभी-  
ज्वालिनीकौलावचिह्नेति शिखा स्त्रियमित्यन्तरः । विमलानि निर्मलानि अखिलानि आशा-  
मुखानि दिङ्मुखानि तथा सकलं नभोऽपि अन्तरौघञ्च अलम् अतिशयेन कपिलयन्

उज्जागरस्य दहनस्य निरर्गलस्य  
 ज्वालावलीभिरतुलाभिरनारताभिः ।  
 कीर्णं पयोदनिवहैरिव धूमसङ्घै-  
 र्योमाभ्यलक्ष्यत कुलैस्तडितामिवोच्चैः ॥ ३८ ॥  
 गाढाङ्गयाद्वियति विद्रुतखेचरेण  
 दौर्षेण तेन दहनेन सुदुःसहेन ।  
 दन्दद्व्यमानमखिलं सुरराजसैन्य-  
 मत्याकुलं शिवसुतस्य समीपमाप ॥ ३९ ॥  
 इत्यग्निना घनतरेण ततोऽभिभूतम्  
 तद्देवसैन्यमखिलं विकलं विलोक्य ।  
 सम्भ्रवक्लकमलोऽम्भकशतसूनु-  
 र्वाण्णासनेन समधत्त स वारुणास्त्रम् ॥ ४० ॥

पिञ्जरीकुर्वन् समन्तात् ज्वाल दिदीपे । आशामुखानि विमलान्यखिलानीत्यत्रा-  
 शामुखान्यपिदर्शन्नखिलानीति पाठात्करम् ॥ ३७ ॥

उज्जागरस्येति । पयोदानां मेषानां निवहैरिव धूमसङ्घैः धूमनिचयैः कीर्णं  
 व्याप्तं नभः आकाशम् उज्जागरस्य उद्दीप्तस्य निरर्गलस्य निर्वाधस्य दहनस्य अग्नेः  
 अतुलाभिः असमाभिः अनारताभिः सन्तताभिः ज्वालावलीभिः शिखाराजिभिः  
 उच्चैः महद्भिः तडितां वियुक्तां कुलैरिव अभ्यलक्ष्यत अदृश्यत । उत्प्रेक्षाल-  
 हारः ॥ ३८ ॥

गाढादिति । गाढात् अचलात् भयात् वियति आकाशे विद्रुताः पलायिताः  
 दाहभयादिति भावः । खेचराः व्योमचारिणः यस्मात् तादृशेन दौर्षेण सुदुःसहेन  
 तेन दहनेन अग्निना दन्दद्व्यमानं पुनः पुनरतिशयेन वा दद्व्यमानम् अखिलं समस्तं  
 सुरराजस्य सैन्यम् अतिशयेन आकुलं सन् शिवसुतस्य कुमारस्य समीपं आप आज-  
 गाम । गाढाद् भयाद् वियति विद्रुतखेचरेण दौर्षेणेत्यत्र तत्प्रान्ततो वियति चाद-  
 भुतसङ्घरेण दीर्घेति पाठात्करम् ॥ ३९ ॥

इतीति । ततः अनन्तरम् इति एवम्भकारेण घनतरेण प्रबलतरेण अग्निना  
 अभिभूतम् अतएव विकलम् अखिलं तत् देवसैन्यं विलोक्य सः अम्भकशतसूनुः

घोरात्स्कारनिकरप्रतिभो युगान्त-  
 कालानलप्रबलधूमनिभो नभोऽन्ते ।  
 गर्जारवैर्विघटयन्नवनीधराणाम्  
 शृङ्गाणि मेघनिवहो घनमुज्जगाम ॥ ४१ ॥  
 विद्युज्जता वियति वारिदहृन्दमध्ये  
 गम्भीरभौषणरवैः कपिशौकताशा ।  
 घोरा युगान्तचलितस्य भयङ्कराद्य  
 कालस्य लोलरसनेव चमच्चकार ॥ ४२ ॥  
 कादम्बिनी विरुच्ये विषकण्ठिकाभि-  
 रुत्तालकालरजनौजलदावलीभिः ।  
 व्योम्नाच्चकैरचिररुक्परिदौपिताशा-  
 दृष्टिच्छेदा विषमघोषविभीषणा च ॥ ४३ ॥

कुमारः सखेर वक्रकमलं वदनपद्मं यस्य तथाभूतः सन् वाणासनेन धनुषा वारु-  
 णान्त्वं समधत्त संहितवान् । वाणासनेनेत्यत्र वाणासनेऽप्येति पाठान्तरम् ॥ ४० ॥

घोरेति । नभोऽन्ते गगनावकाशे घोरं निविडं यत् अन्धकारं तत्प्रतिमः  
 अतएव कालानलस्य प्रलयार्थः प्रबलः उत्कटः यः धूमः तन्निभः तस्मद्दृशः मेघ-  
 निवहः जलदानचयः गर्जारवैः गर्जनध्वनिभिः अवनौधराणां पर्वतानां शृङ्गाणि  
 विघटयन् विघ्नं वयन् सन् घनं सान्द्रं यथा तथा उज्जगाम उदियाद्य । विघटय-  
 न्नित्यत्र विषमयन्निति पाठान्तरम् ॥ ४१ ॥

विद्युज्जतंति । अथ मेघोदयानन्तरं वियति आकाशे वारिदानां मेघानां  
 हृन्दस्य समूहस्य मध्ये गम्भीरभौषणरवैः घोरा भौषणाः कपिशौकताः पिञ्जरीकृता  
 भाशा यथा तथोक्ता विद्युज्जता युगान्ते प्रलयकाले चलितस्य जगद्वासीयतस्थेत्यर्थः ।  
 कालस्य भयङ्करा लोला चञ्चला रसनेव जिह्वेव चमच्चकार विषयं जनयामास ।  
 वारिदहृन्दमध्ये इत्यत्र वारिदहृन्दवर्गे इति भयङ्कराथेत्यत्र भयङ्करस्येति पाठा-  
 न्तरम् ॥ ४२ ॥

कादम्बिनौति । विषाणि जलानि कण्ठे यासां ताभिः विषं तुङ्गवर्णं तीर्थे इति  
 विश्वः । उत्पत्ताभिर्द्वयताभिः कालरजन्याः प्रलयरात्रेः जलदात्मिभिः मेघराजिभिः

व्योम्नस्तलं पिदधतां ककुभां मुखानि  
 गर्जारवैरविरतैस्तुदतां मनांसि ।  
 अभ्रोभृतामतिरामनणोयसीभि-  
 धारावलीभिरभितो वहषे समूहैः ॥ ४४ ॥  
 घोराभकारपटलैः पिहिताम्बराणाम्  
 गम्भीरगर्जनरवैर्व्यथितासुराणाम् ।  
 वृष्ट्या तया जलमुचां वरुणास्त्रजानाम्  
 विश्वोदरभरिरपि प्रशशाम वङ्गिः ॥ ४५ ॥  
 दैव्योऽपि रोषकलुषो निश्चितैः क्षुरप्रै-  
 राकर्णकृष्टधनुरुत्पतितैः स भीमैः ।  
 तञ्जीतिविद्रुतसमस्तसुरेन्द्रसैन्यो  
 गाढं जघान मकरध्वजशत्रुसूनुम् ॥ ४६ ॥

दृष्टिच्छदा दृष्टिप्रावरणी तथा अचिररुग्मिः विद्युद्भिः परिदीपिता आशा दिशः  
 यया तादृशी विषमेष घोषेष गर्जनेन विभोषणा विशेषेण मयप्रदर्शनी च काद-  
 स्विनी मालारचनाविशेषः उवङ्गैः मङ्गलित व्योम्नि आकाशे विरुक्ते विदियते ।  
 यद्यपि कादस्विनोश्चन्द्रः कादस्विनी मेषमालित्यमराभिधानात् मेषमालावाचक-  
 तथाप्यत्र केवलमालामभिधत्ते उक्तञ्च विशिष्टवाचकानां पदानां सति हि पृथग्  
 विशेषणसमवधाने विशेष्यमात्रपरतेति ॥ ४३ ॥

व्योम्न इति । व्योम्नः आकाशस्य तलं ककुभां दिशां मुखानि च पिदधताम्  
 आच्छादयताम् अविरतैः अनवरतैः गर्जारवैः गर्जनध्वनिभिः मनांसि तुदतां व्य-  
 यताम् अभ्रोभृतां पयोदानां समूहैः अनणोयसीभिरतिसङ्घतोभिः धारावलीभि-  
 अतितराम् अतिशयेन अभितः समन्तात् वहषे वृष्टम् ॥ ४४ ॥

घोरेति । घोरेः सान्द्रैः अन्धकारपटलैः तिमिरचयैः पिहितम् आवृतम् अन्धत्वं  
 आकाशं धैः तथोक्तानां गम्भीरगर्जनरवैः व्यथिता असुराः यैः तादृशानां वरुणा-  
 जानां जलमुचां मेषानां तया वृष्ट्या विश्वस्य जगतः उदरभरिः कृत्स्नभरिरपि  
 जगदव्यापकोऽपीत्यर्थः । वङ्गिः प्रशशाम शान्तिं प्राप ॥ ४५ ॥

दैव्य इति । स दैव्योऽपि रोषेण क्रोधेन कलुषः मलिनः तथा तेभ्यः क्षुरप्रैः

देवोऽपि देव्यविशिखप्रकरं सचापम्  
 वाणैश्चकर्त्त कणशो रणकेलिकारी ।  
 योगीव योगविधिगुष्कमना यमाद्यैः  
 सांसारिकं विषयसङ्घममोघवीर्यम् ॥ ४७ ॥  
 भ्रूभङ्गभीषणमुखोऽसुरचक्रवर्ती  
 सन्दीप्तकोपदहनोऽथ रथं विहाय ।  
 क्रोडत्करालकरबालकरोऽसुरेन्द्रः  
 स्तं प्रत्यधावदभितस्त्रिपुरारिसूनुम् ॥ ४८ ॥  
 अभ्यापतन्तमसुराधिपमीशपुत्रो  
 दुर्वारबाहुविभवं सुरसैनिकैस्तम् ।

या भीति भय तेन विद्रुतं पलायितं समस्तं सुरेन्द्रसैन्यं यस्य तथाभूतः सन् निश्चितै  
 तीक्ष्णैः अतएव भीमैः भयङ्करैः आकर्षणकृपात् घनुषः उत्पतितैः क्षुरप्रैः तदाख्यैः  
 अस्त्रविशेषैः मकरध्वजशब्दोः हरस्य सन्तुं कुमारं गाढं दृढं यथा तथा जघान  
 विव्याध । तद्भीतिविद्रुतसमस्तसुरेन्द्रसैन्य इत्येव तदभीतिविद्रुतसमस्तसुरेन्द्रसैन्यै रिति  
 पाठान्तरम् ॥ ४६ ॥

देव इति । रणकेलिकारी संयामविहारी देवः कुमारोऽपि योगविधिना समा-  
 धिनियमनं गुष्कं निर्मलं मनो यस्य तादृशः योगी यमाद्यैः यमनियमप्रभृतिभिः  
 सांसारिकं विषयसङ्घमिव वाणैः अमोघवीर्यम् अव्यर्थबलं सचापं सकासुं कं देव्यस्य  
 विशिखप्रकरं शरसमूहं कणशः चकर्त्त चूणयामासेत्यर्थः । रणकेलिकारीत्येव रण-  
 केलिकार इति योगविधिगुष्कमना इत्येव योगविधिगुष्कमना इति विषयसङ्घमित्येव  
 अथयवर्गमिति च पाठान्तरम् ॥ ४७ ॥

भ्रूभङ्ग इति । अधानन्तरं भ्रुवीर्भङ्गेन भीषणं मुखं यस्य तथाक्तः सन्दीप्तः मसु-  
 क्तिलतः कोपदहनः क्रोधानलः यस्य तादृशः तथा क्रोडन् स्फुरन् करालः भीमः  
 करबालः खड्गः करे यस्य तथाभूतः असुरचक्रवर्ती असुरेन्द्रः तारकः रथं विहाय  
 विपुरारिसूनुं कुमारम् अभितः प्रति प्रत्यधावत् अभिदुद्गाव । असुरेन्द्र इत्येव  
 शान इति तं प्रत्यधावदित्येव अर्थाभ्यावदिति च पाठान्तरे अर्धं दधान इत्यन्वयः  
 ४८ ॥

अभ्यापतन्तमिति । प्रतीदिनं हर्षेण विकसत् प्रसादं गच्छत् वदनारविम्

दृष्ट्वा युगान्तदहनप्रतिमां सुमोच  
 शक्तिं प्रमोदविकसद्दहनारविन्दः ॥ ४९ ॥  
 उद्योतिताम्बरदिगन्तरमंशुजालैः  
 शक्तिः पपात हृदि तस्य महासुरस्य ।  
 हर्षांशुभिः सह समस्तदिगोश्वराणाम्  
 शोकोष्णवाप्यसलिलैः सह दानवानाम् ॥ ५० ॥  
 शक्त्या हृतासुप्तसुरेश्वरमापतन्तम्  
 कल्पान्तवातहतभिन्नमिवाद्रिशृङ्गम् ।  
 दृष्ट्वा प्ररूढपुलकाञ्चितचारुदेहा  
 देवाः प्रमोदमगमंस्त्रिदशेन्द्रमुख्याः ॥ ५१ ॥  
 यत्पापतत् स दनुजाधिपतिः परासुः  
 संवत्तकालनिपतच्छिखरीन्द्रतुष्यः ।

सुखकमलं यस्य तथाभूतः ईशस्य शम्भाः पुत्रः सुराणां सैनिकैः दुर्वारः निवारयत्-  
 मशक्त्यः बाह्योर्विभवः सामर्थ्यं यस्य तादृशं तम् असुराधिपं तारकम् ॥ ४९ ॥  
 अभिभावकं दृष्ट्वा युगान्ते प्रलयकाले यः दहनः अपिः तत्प्रतिमां शक्तिं तदाव्य-  
 मन्त्रं सुमोच तस्याज । असुराधिपमित्यवासुरेश्वरमिति तमित्यव तैरिति च पाठा-  
 न्तरम् ॥ ४९ ॥

उद्योतितेति । शक्तिः अंशुजालैः प्रभासमूहैः उद्योतितम् उद्भासितम्  
 अम्बरम् आकाशं दिगन्तरं दिशामवकाशश्च यस्मिन् तद् यथा तथा तस्य महासुरस्य  
 तारकस्य हृदि वसति समस्तदिगोश्वराणां सर्वेषां दिक्पालानां हर्षांशुभिः आनन्द-  
 वायुः सह तथा दानवानां शोकोष्णवाप्यसलिलैः शोकोष्णांशुभिः सह पपात ।  
 शोकोष्णेत्यत्र शोकोत्थेति पाठान्तरम् ॥ ५० ॥

शक्त्येति । त्रिदशेन्द्रमुख्याः इन्द्रादयः देवाः आपतन्तम् आगच्छन्तम् असुरेश-  
 शक्त्या हृता नाशिता असवः प्राणा यस्य तथोक्तम् अतएव कल्पान्तवातेन प्रलयप-  
 नेन हृतं ताडितम् अतएव भिन्नं भेदं गतम् अद्विष्टमिति च पर्वतशिखरमिव द्वा-  
 प्ररूढेन सञ्जातेन पुलकेन रोमाञ्चेन चारवः मनोशाः देहाः येषां तथाभूताः स-  
 प्रमोदं हर्षम् अभयम् प्रापुः । शक्त्या हृतासुमित्यव शक्त्या तारकमिति त्रिदशेन्द्रमु-  
 ख्यैश्च त्रिदशेन्द्रमुख्या इति च पाठान्तरम् ॥ ५१ ॥

तत्रादधात् फणपतिर्धरणीं फणाभि-  
 स्तद्गूरिभारविधुराभिरधो ब्रजस्तीम् ॥ ५२ ॥  
 स्वर्गापगासलिलश्रीकरिणी समस्तात्-  
 सौरभ्यलुब्धमधुपावलिसेव्यमाना ।  
 कल्पद्रुमप्रसववृष्टिरभून्नभस्तः  
 शश्वोः सुतस्य शिरसि त्रिदशारिश्रवोः ॥ ५३ ॥  
 पुलकभरविभिन्नवारवाणा  
 भुजविभवं बहु तारकस्य शचीः ।  
 सकलसुरगणा महेन्द्रमुख्याः  
 प्रमदमुखच्छ्विसम्पदोऽभ्यनन्दन् ॥ ५४ ॥

यवेति । स दनुजानां दैत्यानामधिपतिः परासुः प्राप्तपञ्चत्वः अतएव संवत्-  
 काले प्रलयकाले निपतन् यः शिखरीन्द्रः शैलेन्द्रः तेन तुल्यः सन् यत्र अपतत् पपात,  
 तत्र फणपतिः शेषः तस्य तारकस्य भूरिभारेण प्रभूतगौरवेण विधुराभिः कातराभिः  
 फणाभिः अधो ब्रजस्तीं रसातलगामिनीं धरणीम् अदधात् यवेन दधारेति यावत् ।  
 संवत्कालनिपतच्छिखरीन्द्रमुख्य इत्यत्र संवत्कालनिपतच्छिखरीन्द्रकल्प इति  
 पाठान्तरम् ॥ ५२ ॥

स्वरेति । स्वर्गापगाया मन्दाकिन्याः सलिलश्रीकरिणी जलकण्ठाशिलिनी सम-  
 तात् सर्वतः सौरभ्येण सौगन्ध्येन लुब्धाभिसंधुपावलिभिः अमरराजिभिः सेव्यमाना  
 अनुगम्यमाना नभस्तः आकाशात् कल्पद्रुमार्णां प्रसववृष्टिः पुष्यवृष्टिः त्रिदशारेः  
 शश्वोः तारकस्य शश्वोः शश्वोः सुतस्य कुमारस्य शिरसि अभूत् पपातेति यावत् ॥ ५३ ॥  
 पुलकिति । महेन्द्रः मुख्यः प्रधानं येषां तद्योक्ताः सकलसुरगणाः सर्वे देवाः  
 पुलकानां रोमाञ्चानां भरेणातिशयेन भिन्नानि भेदं गतानि स्फुटितानीत्यर्थः । वार-  
 गाणि वर्णाणि येषां तद्योक्ताः तथा प्रमदेन प्रकृतदृशेषु मुख्यानां स्विसम्पत्  
 शौण्डिल्यसम्पत्तिष्वेषां तादृशाः हर्षोत्फुल्लमुख्या इत्यर्थः । तारकस्य शश्वोः कुमारस्य  
 भुजविभवं बाहुकलं बहु यथा तथा सगौरवमित्यर्थः । अभ्यनन्दन् प्रशंसन्सुखित्यर्थः ।  
 पुलकभरविभिन्नवारवाणा इत्यत्र पुलकभरविभिन्नवारवाणा इति सकलसुरगणा  
 महेन्द्रसुरवरगणा इति प्रमदमुखच्छ्विसम्पद इत्यत्र प्रमदमुखच्छ्विसम्पद इति



इति विषमशरारिः सूनना जिष्णुनाजौ  
 विभुवनपरशस्ये प्रोद्धते दानवेन्द्रे ।  
 बलरिपुरथ नाकस्याधिपत्यं प्रपद्य  
 व्यजयत सुरचङ्गारत्रष्टायपादः ॥ ५६ ॥

श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये तारका-  
 सुरवधो नाम सप्तदशः सर्गः ।  
 समाप्तम् ।

च पाठान्तरम् । अथ प्रतायाहप्तम् अयुजि नयुगरेफती यकारा युजितु नञ्  
 लरगाथ पुप्यता वि तल्लक्षणात् ॥ ५४ ॥

इतीति । इति इत्य विषमशरस्य कामस्य अरिः शत्रुः हरः तस्य मनुना  
 जिष्णुना विजयवता कुमारिण आजौ युद्धे विभुवनस्य वरं सहत् शल्यं तस्मिन्  
 महाशरभूते इत्यर्थः । दानवेन्द्रे तारके प्रकर्षेण सस्यक् उद्धृते उन्मूलिते सति  
 अथानन्तरं बलरिपुः इन्द्रः नाकस्य स्वर्गस्य आधिपत्यं प्रपद्य प्राप्य सुराणां देवानां  
 चङ्गारत्रैः शिरोमणिभिः छुष्टं अथपादौ पादायै यस्य तथाभूतः देववन्दैः प्रथत  
 इत्यर्थः । व्यजयत विशेषेण जयति स्य सर्वोत्कर्षेण तस्यावित्यर्थः । विभुवनवरशस्ये  
 इत्यत्र विभुवनखल्लशस्ये इति प्रोद्धते इत्यत्र प्रेरिते इति च पाठे प्रेरिते शमनस-  
 दनं नीते इत्यर्थः । मालिनोद्धतं ननसयद्युतेयं मालिनी भोगिलौकैरिति तल्लक्ष-  
 णात् ॥ ५५ ॥

इति सप्तदशः सर्गः ।

इति पण्डितकृष्णपतिना वि, ए उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण  
 विरचिता कुमारसम्भवस्य उत्तरखण्डव्याख्या समाप्ता ।

